

КАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СТЕФУРАК ЯРОСЛАВ ЄВГЕНОВИЧ

УДК 323.21(477)

ДИСЕРТАЦІЯ
ІНСТИТУЦІЙНА СПРОМОЖНІСТЬ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

052 Політологія
05 Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання чужих ідей, результатів і текстів мають посилання на відповідне джерело
_____ Я. Є. Стефурак

Науковий керівник: Липчук Оксана Іванівна, кандидат політичних наук, доцент

Івано-Франківськ – 2026

АНОТАЦІЯ

Стефурак Я. Є. Інституційна спроможність громадянського суспільства в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 «Політологія». – Карпатський національний університет імені Василя Стефаника, Міністерство освіти і науки України, м. Івано-Франківськ, 2026.

Актуалізовано проблематику формування інституційної спроможності та суб'єктності громадянського суспільства в Україні, умови і середовище розвитку якого на сучасному етапі визначають, у першу чергу, дія правового режиму воєнного стану, зумовлена повномасштабною російсько-українською війною, процеси євроінтеграції та децентралізації, контекст глобалізаційного впливу на громадський сектор. Наголошено, що вітчизняне громадянське суспільство характеризується еволюційним поступом у трансформації від осередку демократичного спротиву до стратегічного партнера держави, який володіє високим рівнем адаптивності та значним мобілізаційним ресурсом, особливо у кризові періоди суспільного життя. Акцентовано етап активізації міжінституційної взаємодії на національному та міжнародному рівнях і потребу підвищення інституціональних повноважень та ресурсної спроможності українських неурядових організацій, які разом із усталеними функціями громадянського контролю за діями влади займаються адвокацією національних інтересів, гуманітарною підтримкою постраждалого внаслідок війни населення, допомогою Силам безпеки та оборони України.

З урахуванням сучасних тенденцій суспільного розвитку та пріоритету переходу від «державоцентричної» до «суспільноцентричної» моделі врядування розроблено динамічну матрицю формування резильєнтності та диференціації громадянського суспільства. Вона демонструє зумовленість процесу автономізації функцій та зміцнення інституційної спроможності

громадянського суспільства дистанціюванням від державного центру у контексті стадій суспільної еволюції: 1) стадія консолідації інтересів суспільства та формування внутрішніх комунікативних зв'язків; 2) стадія інституціоналізації громадянського суспільства та диференціації функцій ОГС; 3) стадія функціональної автономії громадянського суспільства та паритетної взаємодії з державою; 4) стадія міжінституційної співпраці на міжнародному рівні. На основі аналізу відповідності вітчизняного громадянського суспільства змістовним імперативам кожної стадії визначено його точку розвитку у траєкторії активного переходу від етапу операційної автономії до посилення міжнародної суб'єктності.

У відповідності до предметного фокусу дослідження запропоновано контекстне визначення змісту поняття «самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства»: з точки зору інституціональної складової – це мірило автономії та операційної здатності інститутів громадянського суспільства до самовідтворення та саморегуляції, котра визначає рівень суб'єктності громадського сектору в його паритетній взаємодії з іншими інститутами (державою, бізнесом, міжнародними інститутами тощо); з позиції соціоцентричного підходу – сукупність прихованих та реальних ресурсів (людських, соціальних, інтелектуальних), що визначають спроможність громадян об'єднуватися у добровільні структури без зовнішнього державного примусу для вирішення спільних проблем та захисту групових інтересів.

Стратегічним результатом розв'язання дослідницьких завдань є обґрунтування чинників інституційної спроможності громадянського суспільства в Україні, які полягають у: мережуванні громадських інституцій, їх високій адаптивній здатності щодо мінливих кризових обставин суспільно-політичного та економічного життя (передусім в умовах повномасштабної війни), зміцнення комунікативних зв'язків, набуття нових та поглиблення наявних компетентностей у контексті діяльності галузевих ОГС, посилення власної суб'єктності як у взаємодії з державою, так і на міжнародній арені, розширення набору технологічних рішень для оптимізації своїх функцій.

Також обґрунтовано актуальні вимоги для формування спроможного громадянського суспільства. До суспільної надбудови апелювано важливість існування дієвих інституцій (малих приватних підприємців, неурядових організацій, фондів і асоціацій, експертного середовища тощо) та ініціатив (передусім тих, що стосуються використання механізмів громадянської участі), які визначають самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства; до держави – необхідність посилення інструментарію стримувань і противаг, дотримання принципу поділу влади, забезпечення умов для справедливих і конкурентних виборів, реалізації громадянських ініціатив. Дотримання вказаних вимог сприятиме переходу держави від функції патронажу громадянського суспільства до функції партнерства, у громадському секторі – зміщенню акценту з інструментів громадського тиску на примат інституційної участі у формуванні демократичної влади.

Аналіз внутрішнього і зовнішнього середовища суспільно-політичних відносин дозволив систематизувати характеристики моделей співіснування держави та громадянського суспільства, виходячи з архітекτονіки його суб'єктності. Так, виокремлено модель залежності і підпорядкування громадянського суспільства державі (держава підпорядковувала своїм інтересам діяльність будь-яких громадських формувань, прояви несанкціонованої політичної активності придушуються), партнерську модель міжінституційної взаємодії (ОГС виступають партнерами держави у розробці й реалізації управлінських рішень), конкурентна (або доповнююча) модель взаємодії ГС з державою (демонструє такий рівень спроможності ГС, який дозволяє конкурувати з державою у реалізації різних політик соціальної спрямованості або доповнювати функціонал і ресурси держави, коли цього вимагають кризові обставини), модель транскордонної співпраці урядових та неурядових інституцій (завдяки сформованим каналам та середовищу, де НУО різних країн, галузеві МНУО можуть ефективно співпрацювати або ж виступати партнерами для урядових структур держав і їхніх союзів).

Аргументовано переваги партнерства як комплексного чинника оптимізації громадянсько-державних відносин. Наголошено, що як формат співпраці партнерство мобілізує спільні зусилля та ресурси для досягнення соціально затребуваних результатів [150]; як принцип – підсилює ціннісну складову процесу демократизації, прищеплює традицію поваги та відповідального ставлення до інтересів партнера, незалежно від рівня його впливовості та наявних повноважень; як функція – розширює можливості міжінституційних взаємодій, зокрема щодо комунікацій між представниками держави і громадськості; як мета – сприяє подальшому розвитку громадянського суспільства і держави, закріплює пріоритет ефективних практик їхнього співробітництва [150].

На загальнонаціональному рівні детерміновано причини зростання кількості та мережування організацій громадянського суспільства в Україні: реакція на соціально-політичні потрясіння; збільшення кількості міжнародних програм підтримки України; внутрішня міграція населення як стимул «входу» і «виходу» (вразливі групи населення одночасно і потребували додаткової гуманітарної підтримки, і створювали / ініціювали громадські організації для її забезпечення, у тому числі в місцях релокації); євроінтеграція та розвиток глобального громадянського суспільства; децентралізація як умова розширення можливостей для громадян впливати на місцеве самоврядування та вирішувати проблеми своїх громад.

У рамках дослідження децентралізаційних упливів на розбудову громадянського суспільства категоризовано архетипи громадянської поведінки на місцевому рівні, які уособлюють: безініціативні (байдужі) групи, що орієнтовані на приватне життя, не взаємодіють із громадою, не слідкують за порядком денним місцевої політики; зацікавлені (небайдужі) групи, котрі виявляють активність щодо питань покращення власного добробуту та благоустрою, підписують електронні петиції, долучаються до колективних звернень; ініціативні групи, які ініціюють створення електронних петицій, беруть участь у публічних консультаціях, громадських слуханнях, спрямовують

до органів влади інформаційні запити, інформують громаду про перебіг їх розгляду, об'єднуються в ініціативні групи, громадські організації, залучають зовнішні, частіше матеріальні ресурси для покращення стану справ у громаді; проактивні групи, які не обмежують свою громадянську активність громадою, формують компетентне середовище та створюють активні громадські інституції, виступають партнерами органів державної влади та місцевого самоврядування у заходах з покращення якості життя в громаді, регіоні, країні, мають достатній для цього рівень експертизи.

З'ясовано тенденції у формуванні функціональних практик громадянського суспільства: функції ГС завжди перебувають у стані позитивних трансформацій; актуалізовані у класичних теоріях функції протистояння диктатурі і монополізації політико-владних ресурсів залишаються ціннісним орієнтиром для сучасних громадянських суспільств; функціями, які одночасно є і передумовою, і метою розбудови ГС, є створення сприятливого середовища для визнання прав людини, пошук і масштабування громадянського консенсусу, гуманізація політики (національної і глобальної); стан та особливості громадянського суспільства в Україні операціоналізує вітчизняний формат демократії; ГС перебуває у стані динамічного розвитку на локальному, національно-державному і глобальному рівнях, часто демонструючи спроможність активних спільнот (у формі мереж і об'єднань неурядового сектору) до глокалізації – адаптації світових тенденцій у соціально-політичних і економічних відносинах до місцевих культурних традицій, соціальних та історичних особливостей.

Підсумовано, що поєднані предметним полем дисертаційного дослідження обставини, умови та середовище розвитку громадянського суспільства в Україні попри зовнішні безпекові загрози і тривалі внутрішні кризи зміцнюють інституційну спроможність громадських інституцій, які, зі свого боку, підтверджують свою життєздатність і як рушії демократичних перетворень в країні, і як суб'єкти захисту незалежності і суверенітету Української держави.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадські організації, демократія, демократизація, децентралізація, європейська інтеграція, інституційна спроможність, місцеве самоврядування, політичні процеси, політичні інститути, політична участь, правовий режим воєнного стану, суспільство, самоорганізація населення, територіальні громади.

ABSTRACT

Stefurak Ya. Ye. Institutional capacity of civil society in Ukraine. – Manuscript-based qualification research paper.

Dissertation submitted for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in specialty 052 «Political Science». Vasyl Stefanyk Carpathian National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Ivano-Frankivsk, 2026.

The issue of forming the institutional capacity and agency of civil society in Ukraine has been brought to the fore, the conditions and environment for the development of which are currently determined primarily by the legal regime of martial law, caused by the full-scale russian-Ukrainian war, the processes of European integration and decentralization, and the context of globalization's impact on the public sector. It is emphasized that domestic civil society is characterized by an evolutionary transition from a center of democratic resistance to a strategic partner of the state, possessing a high level of adaptability and significant mobilization resources, especially in times of crisis in public life. The dissertation highlights the stage of intensified inter-institutional interaction at the national and international levels and the need to enhance the institutional powers and resource capacity of Ukrainian non-governmental organizations, which, along with their established functions of civic oversight of government actions, are engaged in advocating national interests, providing humanitarian support to the population affected by the war, and assisting the Security and Defense Forces of Ukraine.

Taking into account contemporary trends in social development and the priority of transitioning from a «state-centric» to a «society-centric» model of governance, a dynamic matrix for building resilience and differentiation in civil society has been developed. It demonstrates that the process of autonomizing functions and strengthening the institutional capacity of civil society is driven by distancing from the state center within the context of stages of social evolution: 1) a stage of consolidation of society's interests and the formation of internal communication links; 2) a stage of institutionalization of civil society and differentiation of CSO functions; 3) a stage of functional autonomy of civil society and parity-based interaction with the state; 4) a stage of inter-institutional cooperation at the international level. Based on an analysis of the compliance of domestic civil society with the substantive imperatives of each stage, its point of development in the trajectory of active transition from the stage of operational autonomy to the strengthening of international subjectivity has been determined.

In accordance with the subject focus of the study, a contextual definition of the concept of `self-organizing potential of civil society` is proposed: from the point of view of the institutional component, it is a measure of the autonomy and operational capacity of civil society institutions for self-reproduction and self-regulation, which determines the level of subjectivity of the public sector in its equal interaction with other institutions (the state, business, international institutions, etc.); from the perspective of a sociocentric approach, it is the totality of hidden and real resources (human, social, intellectual) that determine the ability of citizens to unite in voluntary structures without external state coercion to solve common problems and protect group interests.

The strategic outcome of the research tasks is to substantiate the factors of institutional capacity of civil society in Ukraine, which consist of: networking of public institutions, their high adaptability to changing crisis circumstances in socio-political and economic life (especially in conditions of full-scale war), building strong communication links, acquiring new and deepening existing competencies in the context of sectoral CSO activities, strengthening their own subjectivity both in

interaction with the state and in the international arena, and expanding the range of technological solutions to optimize their functions.

The current requirements for the formation of a capable civil society are also substantiated. The importance of the existence of effective institutions (small private entrepreneurs, non-governmental organizations, foundations and associations, expert communities, etc.) and initiatives (primarily those related to the use of civil participation mechanisms) that determine the self-organizing potential of civil society is appealed to the social superstructure. The state, in turn, is urged to strengthen the tools of checks and balances, adhering to the principle of separation of powers, ensuring conditions for fair and competitive elections, and implementing civic initiatives. Compliance with these requirements will facilitate the transition of the state from a patronage function to a partnership function in civil society; within the civic sector, it will shift the emphasis from instruments of public pressure to the primacy of institutional participation in shaping democratic governance.

An analysis of the internal and external environment of socio-political relations has made it possible to systematize the characteristics of models of coexistence between the state and civil society, based on the architectonics of its subjectivity. Accordingly, the following models have been identified: a model of dependence and subordination of civil society to the state (the state subordinates the activities of any public formations to its interests, and manifestations of unauthorized political activity are suppressed); a partnership model of interinstitutional interaction (CSOs act as partners of the state in the development and implementation of management decisions); a competitive (or complementary) model of interaction between civil society and the state (demonstrating a level of civil society capacity that allows it to compete with the state in the implementation of various social policies or to complement the functions and resources of the state when crisis circumstances so require), a model of cross-border cooperation between governmental and non-governmental institutions (through established channels and an environment where NGOs from different countries and sectoral international NGOs can effectively cooperate or act as partners for government structures of states and their alliances).

The advantages of partnership as a comprehensive factor in optimizing civil-state relations are substantiated. It is emphasized that as a format for cooperation, partnership mobilizes joint efforts and resources to achieve socially desirable results; as a principle, it strengthens the value component of the democratization process, instills a tradition of respect and responsible attitude towards the interests of the partner, regardless of their level of influence and existing powers; as a function, it expands the possibilities for inter-institutional interaction, in particular with regard to communication between representatives of the state and the public; as a goal, it contributes to the further development of civil society and the state, and consolidates the priority of effective practices for their cooperation.

At the nationwide level, the reasons for the growth in the number and networking of civil society organizations in Ukraine have been identified as follows: a reaction to socio-political upheavals; an increase in the number of international programs supporting Ukraine; internal migration of the population as a stimulus for `entry` and `exit` (vulnerable groups of the population simultaneously needed additional humanitarian support and created/initiated civil society organizations to provide it, including in places of relocation); European integration and the development of global civil society; decentralization as a condition for expanding opportunities for citizens to influence local self-government and solve the problems of their communities.

As part of the study of decentralization's impact on the development of civil society, archetypes of civic behavior at the local level have been categorized, representing: non-initiative (indifferent) groups that are focused on their private lives, do not interact with the community, and do not follow the local political agenda; interested (non-indifferent) groups that are active in improving their own well-being and welfare, sign electronic petitions, and participate in collective appeals; initiative groups that initiate electronic petitions, participate in public consultations and hearings, submit information requests to authorities, inform the community about the progress of their consideration, unite in initiative groups and public organizations, and attract external, often material, resources to improve the situation in the community; proactive groups that do not limit their civic activity to the community, form a competent

environment and create active public institutions, act as partners of state authorities and local self-government bodies in measures to improve the quality of life in the community, region, and country, and have sufficient expertise to do so.

Trends in the formation of functional practices of civil society have been identified: the functions of civil society are always undergoing positive transformations; the functions of opposing dictatorship and monopolization of political and power resources, which are actualized in classical theories, remain a value orientation for modern civil societies; the functions that are both a prerequisite and a goal of civil society development are the creation of a favorable environment for the recognition of human rights, the search for and scaling of civil consensus, and the humanization of politics (both national and global); the state and characteristics of civil society in Ukraine operationalize the domestic format of democracy; civil society is in a state of dynamic development at the local, national, and global levels, often demonstrating the capacity of active communities (in the form of networks and associations within the non-governmental sector) for glocalization – the adaptation of global trends in socio-political and economic relations to local cultural traditions, social and historical characteristics.

It is concluded that the circumstances, conditions, and environment for the development of civil society in Ukraine, combined in the subject field of the dissertation, despite external security threats and prolonged internal crises, strengthen the institutional capacity of public institutions, which, in turn, confirm their viability as drivers of democratic transformation in the country and as entities protecting the independence and sovereignty of the Ukrainian state.

Key words: civil society, Non-Governmental organization, democracy, democratization, decentralization, European integration, institutional capacity, local self-government, political processes, political institutions, political participation, legal regime of martial law, society, self-organization of the population, territorial communities.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях України категорії Б:

1. Стефурак Я. До проблеми моделювання громадянського суспільства. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. 2025. Вип. 20. С. 321–328.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2312-1815/2025-20-38>

URL: <https://journals.pnu.if.ua/index.php/politology/article/view/254/249>

2. Стефурак Я. Децентралізація як чинник впливу на організаційну структуру громадянського суспільства. *Регіональні студії*. 2025. № 40. С. 84–90.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.40.14>

URL: <https://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/40/16.pdf>

3. Стефурак Я. Сучасні виклики у формуванні глобального громадянського суспільства. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*. 2025. № 2. С. 115–121.

DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2025.2\(66\).337632](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2025.2(66).337632)

URL: <https://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/337632/326084>

4. Стефурак Я. Еволюція політологічного осмислення феномену «громадянське суспільство». *Науковий журнал «Політикус»*. 2025. № 3. С. 7–12.

DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2025-3.1>

URL: https://politicus.od.ua/3_2025/3.pdf

Статті у періодичних наукових виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу, з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію здобувача:

5. Стефурак Я., Герман М. Партнерство як чинник оптимізації громадянсько-державних відносин. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2024. № 5(65). С. 69–75.

DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2024.5.11>

URL: <https://kelmczasopisma.com/viewpdf/12323>

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Стефурак Я. Є. Методологія дослідження політико-правових чинників самоорганізації громадянського суспільства. *Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 8-9 травня 2025 р.).* Івано-Франківськ, 2025. С. 127–128.

URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/23619/1/Pronoza%20I.pdf>

7. Стефурак Я. Самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства *Молодь і наука: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку права в Україні : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції аспірантів, студентів, молодих учених (м. Київ, 15 травня 2025 р.).* Київ : Вид-во Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, 2025. С. 268–271.

URL: https://snu.edu.ua/wp-content/uploads/2025/06/m_n_s_2025_2.pdf

8. Стефурак Я. Актуальні моделі громадянського суспільства. *Молодь і наука: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку права в Україні : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції аспірантів, студентів, молодих учених (м. Київ, 17 травня 2024 р.).* Київ : Вид-во Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, 2024. С. 261–264.

URL: https://snu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/08/m_n_s_2024.pdf

9. Стефурак Я. Партнерство в громадянсько-державних відносинах. *Науковий погляд молоді: ключові питання сучасного етапу реформування системи вітчизняного законодавства: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців (м. Київ, 31 жовтня 2024 р.).* Київ : Вид-во Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, 2024. С. 403–408.

URL: <https://pravo-snu.com.ua/wp-content/uploads/2024/11/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1>

%96%D0%B2-

%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97-31.10.2024.pdf

10. Стефурак Я. Громадянське суспільство в умовах дії правового режиму воєнного стану. *Крим та Чорноморський регіон: реконструктивний розвиток у воєнний та повоєнний період : Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського до 106-ї річниці від заснування університету та Кримського форуму (м. Київ, 17-18 жовтня 2024 р.)*. Львів–Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 139–141.

URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/336/9956/22536-1>

11. Стефурак Я. Чинник децентралізації у розбудові громадянського суспільства. *Українське суспільство в умовах російсько-української війни 2014-2025 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової студентської конференції (25 лютого 2025 р.)*. Ужгород, 2025. С. 22–27.

URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/125aa506-65f3-42cb-8b8c-b52c810ea82e/content>

12. Стефурак Я. Є. Чинники модернізації політичної системи України в умовах воєнного стану. *Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри. Збірник матеріалів V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 25-26 квітня 2024 р.)*. Івано-Франківськ, 2024. С. 54–57.

URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9e45cfe1-bb09-41e5-ad03-742e7a3ab2e3/content>

13. Стефурак Я. Еволюція політико-правового середовища для громадянської самоорганізації в Україні в контексті європейських змін і викликів. *Демократичні трансформації в державах Центрально-Східної Європи та Україні в умовах викликів та загроз : зб. матеріалів Другої Всеукр. наук.-практ. конф. (Світязь, 23-24 трав. 2025 р.)*. Луцьк : Вежа-Друк, 2025. С. 201–204.

URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/175ca527-c722-419f-83cd-1825b56e1754/content>

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	16
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	27
1.1. Еволюція політологічного осмислення феномену «громадянське суспільство».....	27
1.2. Функціональні практики громадянського суспільства.....	48
1.3. Методологія реалізації дослідницьких завдань.....	68
Висновки до розділу 1.....	79
РОЗДІЛ 2. СВІТОВІ ПРАКТИКИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН.....	82
2.1. Моделі громадянського суспільства.....	82
2.2. Партнерство як основа суспільно-державних взаємодій.....	101
2.3. Перспективи розбудови глобального громадянського суспільства.....	122
Висновки до розділу 2.....	141
РОЗДІЛ 3. УМОВИ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СПРОМОЖНОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ....	143
3.1. Громадянське суспільство в умовах дії правового режиму воєнного стану.....	143
3.2. Децентралізація як чинник впливу на організаційну структуру громадянського суспільства.....	159
3.3. Самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства.....	179
Висновки до розділу 3.....	196
ВИСНОВКИ.....	199
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ТА ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	208
ДОДАТОК.....	241

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВПО	Внутрішньо переміщена особа
ВРУ	Верховна Рада України
ГГС	Глобальне громадянське суспільство
ГДВ	Громадянсько-державні відносини
ГДП	Громадянсько-державне партнерство
ГО	Громадська організація
ГС	Громадянське суспільство
ДП	Державна політика
ДПП	Державно-приватне партнерство
ЄК	Європейська комісія
ЄС	Європейський Союз
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
ЗУ	Закон України
ІГС	Інститут громадянського суспільства
ІКТ	Інформаційно-комунікаційні технології
КМУ	Кабінет Міністрів України
КУ	Конституція України
МНУО	Міжнародні неурядові організації
МСВ	Місцеве самоврядування
НДО	Недержавна організація
НПО	Неприбуткові організації
НУО	Неурядова організація
ОГС	Організації громадянського суспільства
ОДВ	Орган державної влади
ОМС	Органи місцевого самоврядування
ПРВС	Правовий режим воєнного стану
СП	Соціальне партнерство
СПГС	Самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства
ТГ	Територіальна громада
ТНК	Транснаціональна корпорація
ЦГ	Цифрове громадянство
ЦНАП	Центр надання адміністративних послуг
ШІ	Штучний інтелект

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблематика, закладена у темі дисертаційного дослідження, відображає об'єктивну потребу українського суспільства посилювати власну суб'єктність, ресурсний потенціал й інституційну спроможність, що дозволить забезпечити більшу стійкість у протидії комплексним загрозам і ризикам, які для сучасної України уособлює повномасштабна російсько-українська війна. У визначальні періоди вітчизняного державотворення – під час Революції на граніті (1990 р.), Помаранчевої революції (2004 р.), Революції Гідності (2013-2014 рр.)... – громадянське суспільство доводило свою здатність відстоювати демократичні цінності, захищати національні інтереси, чинити спротив проявам авторитаризму і знецінення власної історії. У сучасних умовах здобутий досвід масштабувався до міжнародного рівня, де представники громадського сектору займаються адвокацією українських національних інтересів, мобілізуючи світову спільноту на всебічну підтримку нашої країни. Усі перелічені факти підтверджують, що громадянське суспільство неухильно еволюціонує, поглиблює компетентності, створює міцні та ефективні моделі міжінституційної співпраці.

Комплексний аналіз політологічного осмислення феномену «громадянське суспільство», його функціональної складової у класичних і сучасних наукових теоріях доводить, що громадянське суспільство в Україні відповідає логіці концептуального змісту цього поняття як сфери самоорганізації вільних громадян, яка базується на добровільності, солідарності, відповідальності і спрямована на захист прав людини, артикуляцію суспільних потреб та контроль за діяльністю публічної влади. Наразі в державі створені базові інституціональні умови для дотримання вказаної логіки, однак очевидно, що українське суспільство варте, спроможне і прагне більшого, передусім щодо отримання ширших можливостей і повноважень для впливу на якість свого життя і покращення середовища реалізації соціально затребуваних перетворень.

У роботі актуалізовано такі чинники інституційної спроможності громадянського суспільства, як пошук оптимальної моделі його співіснування з державою, пріоритет партнерства і паритетного формату міжінституційних взаємодій, адаптація кращих практик спільного врядування, зокрема й через участь у глобальних рухах, демократичних кампаніях і гуманітарних ініціативах. Внутрішніми факторами посилення ролі неурядових організацій в Україні є процеси децентралізації влади, що створили інституційні умови для розвитку локальної демократії та розширили простір для залучення громадського сектору до вирішення питань місцевого значення, безпрецедентний сплеск громадської самоорганізації, зумовлений повномасштабною військовою агресією і попередніми атаками російських терористів, що трансформували ОГС із пасивних спостерігачів у стратегічних партнерів держави в оборонній та гуманітарній сферах, високий рівень адаптивності та мобільності громадських інституцій, поглиблення євроінтеграційного курсу, що вимагає впровадження стандартів прозорості та інклюзивності, де неурядовий сектор виступає гарантом відповідності реформ європейським демократичним нормам. Усі ці чинники, у тому числі, зміцнюють соціальний капітал та довіру в суспільстві, формуючи стійкі мережі солідарності всередині країни і за її межами.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема цього дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Карпатського національного університету імені Василя Стефаника. Дисертаційне дослідження здійснене на кафедрі політичних наук у рамках держбюджетної теми «Трансформація сучасної політичної системи України: внутрішньополітичні виклики та зовнішні впливи» (номер державної реєстрації 0117U004396).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є науково-теоретичне обґрунтування чинників формування інституційної спроможності громадянського суспільства в сучасній Україні.

З огляду на поставлену мету визначено такі дослідницькі **завдання**:

- аргументувати еволюцію політологічного осмислення феномену «громадянське суспільство»;

- дослідити функціональні практики громадянського суспільства;
- проаналізувати моделі громадянського суспільства;
- дати оцінку партнерству як основі суспільно-державних взаємодій;
- конкретизувати перспективи розбудови глобального громадянського суспільства;
- з'ясувати специфіку функціонування громадянського суспільства в умовах дії правового режиму воєнного стану;
- здійснити комплексний аналіз децентралізації як чинника впливу на організаційну структуру громадянського суспільства;
- визначити самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства.

Об'єктом дослідження є громадянське суспільство в Україні як динамічна система суспільно-політичних інститутів, взаємодій та практик в умовах сучасних викликів і трансформацій.

Предметом дослідження є закономірності формування, функціонування та розвитку інституційної спроможності громадянського суспільства в Україні.

Методи дослідження. Складність та багатоаспектність предмету дисертаційного дослідження зумовлює використання мультидисциплінарного підходу до формування методологічного інструментарію реалізації дослідницьких завдань, де ключовими підходами визначено системний, структурно-функціональний та метод моделювання.

Системний метод дозволив поглянути на громадянське суспільство як на автономну підсистему, що перебуває у постійній взаємодії з державою. У поєднанні з історико-генетичним підходом простежено еволюцію як інституційного становлення ГС, так і його політологічної концептуалізації в окремих теоріях (від античних до сучасної глобалізації) і поглядах учених.

Сутнісні ознаки громадянського суспільства структуровано за допомогою інструментарію метода термінологічного аналізу та дефініціювання.

Структурний функціоналізм зумовив вирішення дослідницьких завдань, пов'язаних з: аналізом внутрішньої структурації громадянського суспільства, диференціацією носіїв його функцій, масштабуванням ГС до рівня глобальної

спільноти, декомпозицією явища партнерства як процесу, принципу, функції і мети. Функціональний компонент також застосовано для оцінки організацій громадянського суспільства у якості активних учасників децентралізаційних процесів.

Порівняльно-правовий та інституціональний підходи інтегровано у вивчення законодавчого впливу на специфіку функціонування ГС, формування нормативної диспозиції, зумовленої дією правового режиму воєнного стану.

Компаративний метод дав змогу співставити зарубіжний і вітчизняний політологічний дискурс щодо громадянського суспільства, специфіку західних його моделей та формат перехідних суспільств.

Метод моделювання ліг в основу розробки схеми «Архітектоніка суб'єктності громадянського суспільства» та динамічної матриці формування резильєнтності та диференціації ГС, функціональну змістовність якої обґрунтовує принцип структурного функціоналізму. Також моделювання – ключовий інструмент дослідження моделей громадянського суспільства.

Комунікативний підхід інтегровано у комплексну оцінку специфіки побудови зв'язків всередині громадянського суспільства, з іншими підсистемами суспільно-політичного життя, передусім з державою, та з міжнародними суб'єктами.

Діалектичний метод використано для з'ясування суперечностей у відносинах держави і ГС, мінімізувати які запропоновано за допомогою пріоритету партнерства у реалізації міжінституційних взаємодій. Ціннісні аспекти стійкості та інституційної цілісності громадянського суспільства визначені у контексті звернення до аксіологічного підходу.

Особливості глобального громадянського суспільства досліджено за допомогою транснаціонального підходу та мережевого аналізу.

Методи кейс-стаді, медіамоніторингу, вторинної соціології дозволили верифікувати теоретичні моделі ГС практичними проявами та демонстрацією спроможності ОГС у різних сферах суспільно-політичної дійсності.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження полягає в комплексному аналізі чинників, які зумовлюють інституційну спроможність громадянського суспільства, еволюційну модель його розвитку і розбудови внутрішньої структури з урахуванням актуальних умов і середовища функціонування громадського сектору, які визначає перебіг повномасштабної російсько-української війни. У межах аргументації такого підходу отримано результати, які відзначаються науковою новизною та виносяться на захист, а саме:

уперше:

- розроблено динамічну матрицю формування резильєнтності та диференціації громадянського суспільства, яка демонструє зумовленість процесу автономізації його функцій та зміцнення інституційної спроможності дистанціюванням від державного центру у контексті стадій суспільної еволюції: 1) стадія консолідації інтересів суспільства та формування внутрішніх комунікативних зв'язків; 2) стадія інституціоналізації громадянського суспільства та диференціації функцій ОГС; 3) стадія функціональної автономії ГС та паритетної взаємодії з державою; 4) стадія міжінституційної співпраці на міжнародному рівні. На основі аналізу відповідності вітчизняного громадянського суспільства змістовним імперативам кожної стадії визначено його точку розвитку у траєкторії активного переходу від етапу операційної автономії до посилення міжнародної суб'єктності;
- запропоновано контекстне визначення змісту поняття «самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства»: з точки зору інституціональної складової – це мірило автономії та операційної здатності інститутів громадянського суспільства до самовідтворення та саморегуляції, котра визначає рівень суб'єктності громадського сектору в його паритетній взаємодії з іншими інститутами (державою, бізнесом тощо); з позиції соціоцентричного підходу – сукупність прихованих та реальних ресурсів (людських, соціальних, інтелектуальних), що визначають спроможність

громадян об'єднуватися у добровільні структури без зовнішнього державного примусу для вирішення спільних проблем та захисту групових інтересів;

- актуалізовано чинники інституційної спроможності громадянського суспільства в Україні: мережування громадських інституцій, зміцнення комунікативних зв'язків, адаптація до мінливих кризових обставин суспільно-політичного та економічного життя (передусім в умовах повномасштабної війни), набуття нових та поглиблення наявних компетентностей у контексті діяльності галузевих ОГС, посилення власної суб'єктності як у взаємодії з державою, так і на міжнародній арені, розширення набору технологічних рішень для оптимізації своїх функцій;

уточнено:

- характеристики моделей співіснування держави і громадянського суспільства, виходячи з архітекτονіки його суб'єктності: модель залежності і підпорядкування громадянського суспільства державі (державна підпорядкувала своїм інтересам діяльність будь-яких громадських формувань, прояви несанкціонованої політичної активності придушуються), партнерська модель міжінституційної взаємодії (ОГС виступають партнерами держави у розробці й реалізації управлінських рішень), конкурентна (або доповнююча) модель взаємодії ГС з державою (демонструє такий рівень спроможності ГС, який дозволяє конкурувати з державою у реалізації різних політик соціальної спрямованості або доповнювати функціонал і ресурси держави, коли цього вимагають кризові обставини), модель транскордонної співпраці урядових та неурядових інституцій (завдяки сформованим каналам та середовищу, де НУО різних країн, галузеві МНУО можуть ефективно співпрацювати або ж виступати партнерами для урядових структур держав і їхніх союзів);
- переваги партнерства як комплексного чинника оптимізації громадянсько-державних відносин: як формат співпраці мобілізує спільні зусилля та ресурси для досягнення соціально затребуваних результатів; як принцип підсилює ціннісну складову процесу демократизації, прищеплює традицію поваги та відповідального ставлення до інтересів партнера, незалежно від рівня його

впливовості та наявних повноважень; як функція розширює можливості міжінституційних взаємодій, зокрема у контексті комунікацій між представниками держави і громадськості; як мета сприяє подальшому розвитку громадянського суспільства і держави, закріплює пріоритет ефективних практик їхнього співробітництва;

- категоризацію архетипів громадянської поведінки у контексті її прояву на місцевому рівні: безініціативні (байдужі) групи: орієнтовані на приватне життя, не взаємодіють із громадою, не слідкують за порядком денним місцевої політики; зацікавлені (небайдужі) групи: виявляють активність щодо питань покращення власного добробуту та благоустрою, підписують електронні петиції, долучаються до колективних звернень; ініціативні групи: ініціюють створення електронних петицій, беруть участь у публічних консультаціях, громадських слуханнях, спрямовують до органів влади інформаційні запити, інформують громаду про перебіг їх розгляду, об'єднуються в ініціативні групи, громадські організації, залучають зовнішні, частіше матеріальні ресурси для покращення стану справ у громаді; проактивні групи: не обмежують свою громадянську активність громадою, формують компетентне середовище та створюють активні громадські інституції, виступають партнерами органів державної влади та місцевого самоврядування у заходах з покращення якості життя в громаді, регіоні, країні, мають достатній для цього рівень експертизи.

набуло подальшого розвитку:

- обґрунтування модерних вимог для формування спроможного громадянського суспільства: щодо суспільної надбудови – артикуляція важливості існування дієвих інституцій (малих приватних підприємців, неурядових організацій, фондів і асоціацій, експертного середовища тощо) та ініціатив (передусім тих, що стосуються використання механізмів громадянської участі), які визначають самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства; щодо держави – посилення інструментарію стримувань і противаг, дотримання принципу поділу влади, забезпечення умов для справедливих і конкурентних

виборів, реалізації громадянських ініціатив. Дотримання вказаних вимог має сприяти переходу держави від функції патронажу до функції партнерства, щодо громадянського суспільства – зміщенню акценту з інструментів громадського тиску на механізми інституційної участі у демократичній трансформації влади;

- з’ясування тенденцій у формуванні функціональних практик громадянського суспільства: функції ГС завжди перебувають у стані позитивних трансформацій; актуалізовані у класичних теоріях функції протистояння диктатурі і монополізації політико-владних ресурсів залишаються ціннісним орієнтиром для сучасних громадянських суспільств; функціями, які одночасно є і передумовою, і метою розбудови ГС, є: створення сприятливого середовища для визнання прав людини, пошук і масштабування громадянського консенсусу, гуманізація політики (національної і глобальної); стан та особливості громадянського суспільства в Україні операціоналізує вітчизняний формат демократії; ГС перебуває у стані динамічного розвитку на локальному, національно-державному і глобальному рівнях, часто демонструючи спроможність активних спільнот (у формі мереж і об’єднань неурядового сектору) до глокалізації – адаптації світових тенденцій у соціально-політичних і економічних відносинах до місцевих культурних традицій, соціальних та історичних особливостей;
- комплексна детермінація причин зростання кількості та мережування ОГС в Україні: реакція на соціально-політичні потрясіння; збільшення кількості міжнародних програм підтримки України; внутрішня міграція населення як стимул «входу» і «виходу» (вразливі групи населення одночасно і потребували додаткової гуманітарної підтримки, і створювали / ініціювали громадські організації для її забезпечення, у тому числі в місцях релокації); євроінтеграція та розвиток глобального громадянського суспільства; децентралізація як умова розширення можливостей для громадян впливати на місцеве самоврядування та вирішувати проблеми своїх громад.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення, аргументація і висновки дисертації можуть використовуватись фахівцями, які досліджують розбудову громадянського суспільства, його взаємодію з державою та її інститутами, міжнародними урядовими та неурядовими інституціями, чинники впливу на громадянське суспільство поточних обставин воєнного стану, процесів децентралізації та євроінтеграції. Положення кваліфікаційної праці стануть у пригоді при реалізації міжнародної проєктної діяльності, залученні донорської допомоги для покращення гуманітарної ситуації в країні та зарубіжного досвіду для поглиблення компетентностей вітчизняного громадського сектору. Висновки та результати роботи можуть бути використані для розроблення навчальних програм за напрямками підготовки «Політологія», «Міжнародні відносини», «Державне управління», «Проектний менеджмент», у викладанні навчальних дисциплін «Політичні інститути та політичні процеси в Україні», «Публічна політика», «Європейські студії», «Методологія наукового дослідження», «Державне управління та місцеве самоврядування», «Політичний менеджмент», «Державна політика», «Політичний консалтинг» тощо; при написанні підручників та навчально-методичних посібників.

Особистий внесок здобувача. Постановка та вирішення всього комплексу завдань дисертації здійснені самостійно. За темою дослідження автором одноосібно підготовлено п'ять наукових праць, які опубліковані у фахових виданнях України та зарубіжжя.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Зміст та основні тези дисертаційного дослідження обговорено на засіданнях кафедри політичних інститутів та процесів Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, а також висвітлено у виступах на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: V Міжнародній науково-практичній конференції «Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри» (м. Івано-Франківськ, 25-26 квітня 2024 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Демократичні трансформації в державах Центрально-Східної

Європи та Україні в умовах викликів та загроз» (Світязь, 17-18 травня 2024 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського до 106-ї річниці від заснування університету та Кримського форуму «Крим та Чорноморський регіон: реконструктивний розвиток у воєнний та повоєнний період» (м. Київ, 17-18 жовтня 2024 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих науковців «Науковий погляд молоді: ключові питання сучасного етапу реформування системи вітчизняного законодавства» (м. Київ, 31 жовтня 2024 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції аспірантів, студентів, молодих учених «Молодь і наука: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку права в Україні» (м. Київ, 17 травня 2024 р. і 15 травня 2025 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Українське суспільство в умовах російсько-української війни 2014-2025 рр.» (25 лютого 2025 р.), VI Міжнародній науково-практичній конференції «Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри» (м. Івано-Франківськ, 8-9 травня 2025 р.), II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Демократичні трансформації в державах Центрально-Східної Європи та Україні в умовах викликів та загроз» (Світязь, 23-24 травня 2025 р.).

Публікації. Основні положення роботи, висновки та пропозиції опубліковані автором у 14 працях, у тому числі: чотирьох статтях у вітчизняних фахових та однієї – у міжнародному наукометричному виданні (у співавторстві), дев'яти тезах наукових конференцій.

Структура й обсяг дисертаційної роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, кожен з яких містить по три підрозділи, висновків, списку літератури та використаних джерел (317 позицій, розміщені на 33 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 241 сторінку, із них основного тексту – 190 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1. Еволюція політологічного осмислення феномену «громадянське суспільство»

Громадянське суспільство як феномен, явище, особлива сфера суспільно-державних відносин перебуває у процесі перманентного розвитку, який за низкою ознак (ступенем впливу на добробут населення, захист прав і свобод людини, просторовістю і темпоральністю, розширенням інструментів для контролю за діями державно-владних інститутів і акторів) можемо охарактеризувати як еволюцію, тобто перехід від одного неформалізованого стану до іншого. Аргументом на користь такого підходу є визначення громадянського суспільства як якісно нового типу суспільства з більш високим рівнем розвитку соціальної спільноти, більш високим рівнем її зрілості, розумності й справедливості [18, с. 132].

Політологічне осмислення громадянського суспільства неможливе без відправних точок його визначення. Так, у А. де Токвіля ГС є сферою активної участі громадян у вільних асоціаціях, які вчать людей діяти спільно і формують звички свободи, незалежні від державної влади [160, с. 415–419], у Х. Арендт – «публічним простором» (*space of appearance*), де люди діють узгоджено, вступаючи в дискусію як рівні, простором свободи, де індивід виходить за межі приватних інтересів задля створення спільного політичного світу [8, с. 46–62], у Ю. Габермаса – сукупність добровільних об'єднань та організацій, які не належать ні до державної адміністрації, ні до економічної системи (ринку), які артикулюють суспільні проблеми і через комунікацію в публічній сфері передають їх до політичного центру [235, с. 366–368], у Р. Патнема – мережі громадської залученості, які генерують «соціальний капітал» (довіру, норми взаємності) і завдяки горизонтальним зв'язкам між громадянами роблять державні інституції ефективними [110, с. 182–203], у Ф. Фукуями – сукупність

проміжних інституцій (між родиною та державою), заснованих на здатності людей до спонтанної соціалізації [230, с. 26–32].

У контексті існування позицій різних концепцій, теорій, наукових шкіл, авторських підходів, які зазвичай цитуються у політологічних дослідженнях ГС, зупинимося на тих, які увійшли до академічних тлумачних словників, аргументуючи свій вибір уніфікованістю та актуальністю словникових експлікацій. Отже, громадянське суспільство – це:

- сукупність неполітичних відношень у суспільстві (економічних, соціальних, сімейних, національних, духовних та ін.), що реалізуються через добровільні об'єднання та асоціації громадян, які захищені від прямого втручання держави (Політологічний енциклопедичний словник) [176, с. 147–148];
- соціально неоднорідне і структуроване (стратифіковане) суспільство, яке досягло певного рівня соціального розвитку й у своїй життєдіяльності є відносно незалежним від держави; спільність вільних, рівноправних людей, кожному з яких держава забезпечує юридичні можливості бути власником, а також брати активну участь у політичному житті (Юридичний словник-довідник) [175, с. 123–124];
- сфера самовияву вільних індивідів і добровільно сформованих асоціацій і організацій, яка захищена відповідними законами від прямого втручання і довільної регламентації діяльності цих індивідів та організацій з боку державної влади; це сукупність усіх недержавних суспільних відносин та інститутів (Філософський енциклопедичний словник) [177, с. 131];
- простір організованого суспільного життя, що є добровільним, самоврядним, (переважно) самодостатнім та автономним від держави; сфера, де громадяни діють колективно у публічній площині для вираження своїх ідей та тиску на владу (Словник політики Блеквелла) [302, с. 57];
- сукупність неурядових організацій та інституцій, які представляють інтереси та волю громадян; простір, де люди об'єднуються для досягнення спільних цілей, що знаходяться поза державним та комерційним секторами (Енциклопедія «Британніка») [306, с. 337];

- спільнота громадян, пов'язана спільними інтересами та колективною діяльністю, що діє незалежно від урядових чи державних структур; у політичному контексті – це сукупність інститутів, які забезпечують баланс між особистими свободами та державною владою (Оксфордський словник) [307, с. 254];
- сукупність організацій у суспільстві, які не є частиною уряду, але мають великий вплив на нього (Словник Кембріджського університету) [199, с. 260].

Складність категоризації ГС у його модерному вимірі знаходить певну систематизацію у дослідженні американських політологів Л. Саламона, В. Соколовскі та М. Хаддок, які наповнюють змістом поняття «громадянське суспільство» з точки зору соціального походження цього інституту. Передусім автори відходять від простого пояснення ГС як певної спільноти, яка функціонує дистанційовано від держави, наголошуючи на важливості наявності у такої групи організаційної структури. Другий аспект – «чітке розмежування організацій громадянського суспільства від інших типів соціальних одиниць, з якими їх іноді плутають – державних установ, приватного бізнесу та сімей» [292, с. 21]. Також у фокусі політологічного аналізу інституціоналізованість ГС, адже цей фактор є запорукою потенційної інтеграції громадського сектору у багаторівневу систему суспільно-державних відносин.

Наголошуючи, що громадянське суспільство має бути не лише консолідованим, але й обов'язково організованим, Саламон, Соколовскі та Хаддок пропонують консенсусне структурно-операційне визначення сектору громадянського суспільства, яке ґрунтується на п'яти характеристиках:

- по-перше, як вже зазначалося, це організаційна сталість, тобто ОГС повинні мати структуру та функціонувати на постійній основі. Таким чином до структури ГС включено як неформальні незареєстровані групи, так і формально зареєстровані;
- по-друге, інституційна відокремленість від держави (навіть за умови отримання підтримки від урядів);

- по-третє, неприбутковість, тобто телеологічно громадянське суспільство не має комерційної основи, а прибуток, який можуть генерувати некомерційні установи, має реінвестуватися в цілі організацій, а не розподілятися між тими, хто має фінансові в них частки;
- по-четверте, самоврядність. Інститути ГС мають власні механізми внутрішнього управління, можуть припиняти діяльність за власним розпорядженням та, по суті, контролюють свої місії та цілі;
- по-п'яте, добровільність, тобто членство або участь в організаціях громадянського суспільства залежить від вибору чи згоди особи, а не є юридично (чи іншим чином) обов'язковими. Цей критерій диференціює ОГС від родинних груп (наприклад, великих домогосподарств або каст), членство в яких визначається народженням, а не індивідуальною згодою [292, с. 23–24].

Отже у сучасних інтерпретаціях громадянського суспільства все менше визначень з акцентом на феномені чи явищі, натомість в них поєднано його трактування як автономної сфери самореалізації вільних індивідів, захисту приватних інтересів, середовища консолідованого впливу недержавних структур на владу, інституту між сім'єю та державою, так само, як і ГС інкорпоровано в інституційну модель демократії.

Наукова проблематика, закладена у назві підрозділу, має два цілком самодостатні дослідницькі напрямки: один стосується еволюції теорій громадянського суспільства, інший трансформації практик ГС. Обидва аспекти взаємодоповнюють один одного у концепціях зарубіжних і вітчизняних учених. Так, канадський політолог Б. Девіель виділяв етапи розвитку теорій громадянського суспільства, починаючи з античного періоду, коли громадянське і політичне суспільства ототожнювалися, були невід'ємними складовими державного організму, соціальне життя підпорядковувалося політичному, а сама людина вважалася природно політичною істотою. Наступний, ранньомодерний етап, тривав до епохи Просвітництва і трактував громадянське суспільство як політичний союз, послуговуючись подібним до античного уявленням про

синонімію громадянської і політичної спільнот. Однак ГС тут є наслідком суспільного договору, котрий виводить людей зі стану природи. Попри те, що в цей час ще не було чіткого розмежування між суспільством і державою, однак вже зароджувалася ідея обмеженої влади та легітимності правління. Рационалістичний етап у Девіеля спирався на цінності французького Просвітництва, де суспільство послуговувалося універсальними раціональними принципами, відмінності між народами та культурами вважалися другорядними. Цей період відзначився критикою і переглядом існуючої концепції ГС, відтак наступний період (XVIII ст.) автор назвав «антираціоналістичним переломом, який супроводжувався розумінням суспільства як культурно унікальної спільноти (по суті, народу), громадянського суспільства як самоорганізованої культурної цілісності. Суспільство теоретично набуває права автономії від держави, а традиції, звичаї, способи життя відіграють роль джерела соціального порядку [214, с. 8–10].

Далі концептуалізація ГС «заходить» у класичний німецький (ліберальний) етап, де формується чітке розмежування між сім'єю, громадянським суспільством, державою, з якою воно залишається структурно пов'язаним, але автономним у частині функціонування різноманітних асоціацій. У теоріях цього періоду йдеться про взаємозалежність держави і громадянського суспільства, яка виключає поглинання останнього. Теза про ГС як сферу класового панування та інструмент буржуазної експлуатації лягла в основу марксистського етапу, коли автономні інститути громадянського суспільства вважалися ідеологічною ілюзією, а знищення автономних соціальних інститутів повертало соціальну надбудову держави до універсалізму. Узагальнюючи бачення подальшого розвитку ГС, Б. Девіель наголошував на важливості дотримання трьох ключових умов:

- автономія від держави;
- взаємозалежність із державою;
- плюралізм цінностей, ідентичностей і форм життя [214, с. 10–12].

Аналітичні стадії розвитку теорій і практик громадянського суспільства розробила група американських політологів (С. Клейн, Ч.-С. Лі та ін.), аргументувавши концептуальну рамку для теоретичного осмислення процесів взаємного проникнення між ГС, державою та економікою, в межах яких домінантні актори та претенденти постійно формулюють нові стратегії у протистоянні одне одному.

1. Класичний етап: громадянське суспільство як автономна сфера (А. де Токвіль, М. Вебер, Ю. Габермас). Тут існують чіткі межі між громадянським суспільством, державою, економікою. Теорії обґрунтовують доцільність захисту автономії ГС від державного втручання та економічної колонізації.

2. Критичний етап: критика автономізму. Проблеми, які акцентують автори, стосуються того, що громадянське суспільство сприймається як незмінний домен, а не процес. Усі форми взаємодії з державою трактуються як кооптація, бюрократизація, занепад демократії, тоді як прагнення участі громадянського суспільства в управлінні, економічних взаємодіях ігнорується.

3. Етап «політики впливу»: домінуюча, але редуccionістська модель громадянського суспільства. Тобто воно впливає на державу, економіку через дискурс, публічну думку, протести, адвокацію, однак позбавлене реального інституційного контролю. Спираючись на приклади функціонування екологічних рухів, антиядерних протестів, пацифістських кампаній бойкоту, політологи роблять висновок про слабкість і опосередкованість політичної дії, тим самим громадянське суспільство залишається моральним критиком, а не інституційним актором.

4. Етап розширення: політика заміщення, коли громадянське суспільство перебирає на себе функції держави (соціальні послуги), економіки (кооперативи, саморегуляція), формує самоврядні інституції, альтернативні форми виробництва та розподілу (кооперативний рух, самоврядні громади, добровільні соціальні служби). Громадянське суспільство перетворюється на функціонального виробника публічних благ.

5. Інституційний етап: політика входження (залучення). Передбачається, що громадянське суспільство безпосередньо входить у державні інститути та економічні структури, виявляючи не лиш вплив, а й перехоплення владних позицій шляхом участі у виборах, партисипативного бюджетування, співуправління підприємствами тощо. На цьому етапі ГС трансформується у повноцінного інституційного актора.

6. Контретап: зворотна інфільтрація, коли держава та економічні еліти проникають у громадянське суспільство, щоб його контролювати, дисциплінувати, нейтралізувати опір. У якості інструментів використовуються ідеологічна гегемонія, підміна функцій (через системні НУО), заміщення керівництва асоціацій, авторитарний корпоративізм та под. Відтак громадянське суспільство стає полем боротьби за гегемонію [257, с. 65–66].

Логічно припустити, що «контретап» не є завершальним, а передую наступній стадії взаємної інфільтрації, коли громадянське суспільство з соціальної сфери перетворюється на поле стратегічних проєктів. Їхня реалізація робить межі між державою, економікою і громадянським суспільством рухомими та історично змінними. Таким чином, до нашого висновку про еволюційний шлях формування громадянського суспільства додається динамічна характеристика його розвитку.

Наведемо ще кілька підходів до класифікації традицій і етапів становлення теорії громадянського суспільства, які ґрунтуються на різних ключових маркерах еволюції. Свого часу дослідник С. Рябов виокремлював дві фази у вивченні ГС: перший, коли в основу вивчення було покладено опозиційну пару «природне – громадянське» (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо); другий, коли її змінила пара «громадянське – державне» (Г. Гегель, А. де Токвіль) [133, с. 76; 146, с. 7–12].

Українська науковиця А. Колодій вказує, що ранні концепції громадянського суспільства головною його складовою визначали економіку, яка у подальшій концептуалізації ГС доповнилася сферою «громадського неполітичного спілкування з власною громадською думкою», ще пізніше –

мораллю, етикою та цивілізаційною роллю [75; 146, с. 7–12]. В іншому дослідженні авторка виділяє такі історичні моделі громадянського суспільства:

- молоде буржуазне суспільство (XVII – перша половина XIX ст.), яке утверджувало ліберальні свободи і підкорялося закону, якому ринок надавав механізми саморегуляції, звільняючи неполітичну сферу від потреби в державній регламентації. Тоді спільні інтереси були тим цементам, що з’єднував людей поза впливом політиків і уряду;
- «здичавіле» громадянське суспільство (кінець XIX – перша половина XX ст.), чий стан зумовило спочатку розповсюдження бідності та «нецивільного» поведіння тих, кого нині називають олігархами, а потім гіпертрофія державних функцій «легітимного насильства», що вилилося в утвердження тоталітарних режимів (фашизм і сталінізм). У суспільному житті цього періоду домінували нецивільні форми розв’язання конфліктів, монополізувалась економіка, зростав вплив грошових мішків на державну політику, олігархізувалися політичні партії. Відповідно і в теорії громадянське суспільство було оголошене ареною зіткнення інтересів, непримиренної боротьби класів, яка неминуче його зруйнує;
- сучасне громадянське суспільство (з кінця XX ст.), коли основними теоретичними завданнями стали операціоналізація поняття задля глибшого соціологічного вивчення реальних громадянських суспільств, описання їх різноманітних моделей, дослідження цього явища на рівні інститутів, культури і практичної взаємодії. Також ідеться про утвердження певних інститутів регіонального (наприклад у Європейському Союзі) чи навіть глобального громадянських суспільств [77, с. 30–35; 146, с. 7–12].

Ще один підхід розкриває стадії розвитку ідеї громадянського суспільства – від з’ясування передумов для формування ознак громадянськості до інституційної синергії усіх проявів ГС від локального до глобального рівнів:

1. Початкова стадія (античність – кінець XVI ст.), коли у Давній Греції та Давньому Римі виникають перші конфігурації довершення громадянського

суспільства, з'являється поняття «*societas civilis*» (за латинською термінологією Цицерона), яке перекладається як «громадянське суспільство».

2. Друга стадія – концептуалізації ідеї громадянського суспільства (початок XVII ст. – перша половина XVIII ст.). Класики світової політичної філософії Г. Гроцій, Ж. Боден, Т. Гоббс, Дж. Локк, Д. Юм, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є та ін. розглядають громадянське суспільство як політичне суспільство, як наслідок суспільного договору (слово «*civilitas*» інтерпретується як управління, громадянство, держава, політика, громадянське суспільство).

3. Третя (легітимаційна) стадія (друга половина XVIII ст. – перша чверть XX ст.), котра дає початок укріпленню ідеї ГС (Г. Гегель, Дж. Ст. Мілль, Т. Пейн, Б. Спіноза, А. де Токвіль та ін.).

4. Четверта (інституційна) стадія (друга чверть XX ст. – рубіж XX-XXI ст.), яка зумовила оновлення ідеї громадянського суспільства в контексті модернізаційних процесів у країнах Європи (за винятком періоду Другої світової війни, що мав свою специфіку). Відбувається стрімка інституціоналізація ГС і пошук позитивної взаємодії його інститутів та держави.

5. П'ята (глобалізаційна) стадія (рубіж XX-XXI ст. – сьогодні), яка характеризується тим, що громадянське суспільство стає не лише предметом теоретизування в наукових колах, але й феноменом, доступним для повсякденної свідомості. Триває розбудова інформаційної цивілізації (на становлення якої надзвичайний вплив має глобалізація), а також вироблення нових механізмів взаємодії ГС, держави й інших суб'єктів у рамках сучасних політичного й інформаційного просторів [146, с. 7–12; 158, с. 208–211].

Український учений В. Савенко виділяє дві традиції у наукових спробах інтерпретації сутності та дефініціювання змісту громадянського суспільства: квалітативну (Г. Горацій, Т. Гоббс, Дж. Локк), яка зосереджується на характеристиці якісного стану життя суспільства, фіксуючи такий рівень його розвитку, коли воно стає громадянським, та локальну (Г. Гегель), що кваліфікує громадянське суспільство як сферу особливих, специфічних відносин в загальній структурі соціальних активностей, зв'язків і явищ. Тут автор наголошує на

винятковості ГС, яке «існує не всередині держави, а поряд із нею, і є сферою матеріальних умов життя, де індивіди пов'язані спільними інтересами», і вказує, що основоположною ідеєю більшості актуальних концепцій громадянського суспільства є безапеляційне й абсолютне визнання того, що держава як інституція існує для того, щоб служити інтересам кожної конкретної особи зокрема та панівної частини суспільства загалом [134, с. 133–134; 146, с. 7–12].

Спробуємо простежити еволюцію політологічного осмислення феномену «громадянське суспільство» крізь призму зміни культурно-історичних епох, яка, так чи інакше, супроводжувалася складним процесом розвитку ідей про взаємовідносини між індивідом, суспільством та державою.

Античний період. Тоді Платон і Арістотель не розділяли державу і суспільство, тобто поліс був одночасно і політичною, і соціальною спільнотою, громадянське життя було тотожним активній участі у політичному житті, а громадянин – особі, яка бере участь у врядуванні доступними (наданими державою) способами [116; 9].

Середньовіччя відзначалося пануванням релігійної доктрини, тоді як ідея громадянського суспільства як автономної сфери майже зникла – все підпорядковувалося церкві та монархії. Така диференціація знайшла відображення у теоріях Августина Блаженного про «Град Божий» і «Град земний» [290], однак тоді ще не йшлося про поняття автономного громадянського суспільства.

У Новий час (XVII-XVIII ст.) виникає розуміння громадянського суспільства як простору між особистістю і державою, який функціонує на основі права, власності та свободи [288, с. 1765–1766]. Ключові ідеї обґрунтування ГС у цей період належать авторству Т. Гоббса, який називав державу наслідком договору для подолання «війни всіх проти всіх», а суспільство – підпорядкованим такій державі [25], Дж. Локка, котрий визначав громадянське суспільство як гаранта прав і власності індивіда [90], Ш.-Л. Монтеск'є, якому належить ідея розподілу влади – основи політичного плюралізму [265, с. 221–237], Ж.-Ж. Руссо з його аргументацією суспільного договору та волі народу як

джерела влади [132]. Не менш важливим є внесок у трансформацію візії громадянського суспільства дослідження А. Фергюсона «Есе про історію громадянського суспільства» (1767 р.) [223], де автор визнає нову характеристику суспільства – його комерційність, а ще здатність об'єднуватися в асоціації як з метою захисту, так і відстоювання інтересів. Подальшій структурованості і категоріальній довершеності ГС сприятиме поява інституту громадянства у його сучасному розумінні, він надав людині нового статусу – громадянина певної держави, а з ним нехай спочатку і формальних, але вже публічно артикульованих прав (на свободу, рівність, народний суверенітет тощо). Безумовно описані процеси пов'язані із наслідками Французької революції та ухвалення Декларації прав людини і громадянина 1789 р.

XIX століття дало політичній науці глибше розуміння суспільних трансформацій та автономії громадянського суспільства, його ролі у протистоянні державному абсолютизму. Передусім ідеться про вчення французького філософа і соціолога О. Конта, який у праці «Курс позитивної філософії» обґрунтовує етапи прогресу людського розуму: від теологічного, коли людський розум спрямовує свої дослідження на внутрішню природу речей, на перші та кінцеві причини явищ, метафізичного, коли надприродні сили замінюються абстрактними силами, здатними породжувати всі явища в природі, до позитивного (наукового), коли розум відмовляється від марних пошуків абсолютних понять (походження та призначення Всесвіту тощо), обирає спостереження та міркування для встановлення незмінних зв'язків послідовності та подібності (законів) [206]. Вважається, що на третій стадії суспільство досягає ладу та прогресу, що можемо інтерпретувати як спроможність до набуття первинних рис громадянського. Німецький філософ Г. Гегель у праці «Філософія права» розмежував громадянське суспільство і державу, «віддавши» першому сферу приватних інтересів і економіки, другій – статус вищої моральної інстанції [239]. У цій роботі викладено концепцію моральності, яка включає три ступені: сім'ю, громадянське суспільство і державу. Громадянське суспільство Г. Гегель розглядає як сферу, де індивіди переслідують приватні інтереси та

задовольняють свої потреби через систему праці, обміну та права [239]. Тут же звернімося до основоположника марксизму К. Маркса, який визначив громадянське суспільство як простір класового антагонізму, надбудову, що відображає інтереси буржуазії [296, с. 251].

Сучасність, починаючи з ХХ ст., відзначилася переосмисленням громадянського суспільства у контексті демократії, прав людини, плюралізму, громадського активізму. І тут доцільно акцентувати концептуальні наукові розробки у контексті неомарксизму (А. Грамші), де ГС – інструмент ідеологічного контролю і одночасно середовище боротьби за гегемонію; ліберальної традиції (А. де Токвіль, Г. Арендт, Р. Дарендорф), котра ототожнює громадянське суспільство з основою демократії, простором саморегулювання, волонтерства, медіа та асоціацій; критичної теорії суспільства (Ю. Габермас), якою громадянському суспільству віддані межі публічної комунікації та формування громадської думки [21; 146, с. 7–12].

А так виглядає осмислення сутності і призначення ГС крізь призму усталених теорій громадянського суспільства: етап класичних теорій, який охоплює період від античних часів до ХVІІІ ст., гегелівсько-марксистський етап (ХІХ ст.), ліберально-демократичний період (ХІХ-ХХ ст.), неомарксистську та критичну теорії (ХХ ст.) з подальшим поверненням до теорій демократизації і ролі у ній громадянського суспільства, етап глобалізації ГС (кінець ХХ – ХХІ ст.). Вважається, що поняття «глобальне суспільство» як основи концепту «міжнародного громадянського суспільства» ввів у науковий обіг британський політолог Х. Булл, визначивши його «зітканим зі зв'язків, які перетинають національні кордони і проходять через «глобальний, позатериторіальний простір», і таким, де серед учасників набирає сили глобальне мислення» [117; 146, с. 7–12].

У своїй праці «Анархічне суспільство: Дослідження порядку у світовій політиці» (1977 р. і останнє перевидання 2012 р.) Х. Булл частіше вживає термін «світове суспільство» (world society), що за змістом є найближчим до сучасного поняття «глобальне громадянське суспільство», а також виділяє поняття

«міжнародне суспільство», де перше – це спільність, що складається з окремих індивідів, а друге – товариство держав (суверенів), які взаємодіють на основі спільних правил та інститутів [197].

Важливими вважаємо дослідження американського професора Р. Фалька, який активно вивчав роль громадян у міжнародному праві і сформулював концепцію «глобального громадянства знизу» (*globalization from below*), де на противагу корпоративній глобалізації, громадянське суспільство створює альтернативну, більш справедливу світову архітектуру [223]. Згодом група вчених з Лондонської школи економіки (М. Калдор, Г. Анхайєр, М. Гласіус) почала видавати щорічник «Global Civil Society Yearbook» [231], публікації якого зробили термін загальновизнаним стандартом для опису діяльності міжнародних неурядових організацій та глобальних соціальних рухів.

Саме концепт глобального громадянського суспільства – новий предметний рівень у вивченні ГС, який вже вийшов за межі наукових теорій і знаходить відображення у розвитку наднаціональних форм громадянського суспільства (наприклад, екологічні або правозахисні мережі, гуманітарні (волонтерські) рухи та ін.) [146, с. 7–12]. Як зазначає професор В. Марчук, ефективність реалізації громадянських ініціатив на глобальному рівні визначає наявність трьох основних факторів: практичне втілення ідей глобалізації; розповсюдження світової мережі Інтернет; розширення національних та транснаціональних соціальних мереж [95].

Як вказують данські політологи Л. Еггольм і Л. Касперсен, з кінця 1980-х років громадянське суспільство почало розглядатися як таке, що відіграє особливу роль не лише як запобіжник державним монополіям, але й як трансформаційний та привілейований простір критики, тоді як добровільні організації (асоціації) стали відповідати за захист спільного блага. Тут доцільно звернутися до галузевих дискусій, де, з одного боку, відстоюється ідея емпірично локалізувати громадянське суспільство в певній соціальній сфері або секторі, утвореному добровільними клубами та об'єднаннями, а з іншого боку, існує більш нормативне визначення ГС, яке посиляється на комунітарну перспективу,

наголошуючи на певних мотивах, способах дій та взаємодії як на перевагах. Центральним тут є уявлення про те, що ввічливість та громадський або громадянський дух нормативно розрізняються як чесноти та цінності, що розглядаються як ключ до самої ідеї громадянського суспільства [217].

Початок ХХІ ст. – період інтерпретацій громадянського суспільства, яке стало сприйматися як індикатор демократичності, аргумент демократичної консолідації, що було тісно пов'язано з парадигмою переходу та очікуванням, що ці два процеси – розвиток громадянського суспільства та демократична консолідація – повинні підживлювати один одного, або що розвиток ГС є передумовою ліберально-демократичного порядку [277]. Наголосимо, що сильне громадянське суспільство й досі розглядається як неминуча кінцева мета політичної трансформації, незважаючи на разючі відмінності між країнами і начебто неполітичний характер ГС.

Описаний вище сучасний період є чи не найкоротшим у послідовних етапах розвитку теорій громадянського суспільства, але залишається визначальним у частині аргументації спроможності ГС дистанціюватися від держави та її інститутів з одночасною розбудовою власного інституційного конструкту з відповідними функціями, баченням призначення, а в моменти історичних зламів – місії суспільства нової якості. Остання, на нашу думку, полягала у формуванні протидії державним впливам на життя соціуму та його членів, відстоюванні групових інтересів, кристалізації загальноприйнятих цінностей, які згодом стали ототожнюватися із ключовими цінностями громадянського суспільства як такого [146, с. 7–12].

Ще один висновок, який результується вивченням змін у конфігурації взаємовідносин громадянського суспільства і держави, а точніше громадянських та державних інститутів, унаочнюється логічно-послідовним зв'язком між еволюцією теорій ГС та зміцненням його автономності у відстоюванні інтересів суспільства або його груп. Представлення суспільних запитів може реалізовуватися шляхом: артикуляції вимог відповідних дій та рішень від державних органів, пошуку спільних кроків відповідальних владних інституцій

та ОГС у напрямку врегулювання соціального невдоволення, розбудови спроможних громадських організацій, ресурси та повноважність яких дозволятимуть задовольняти запити населення, які однак не виходять за межі інституціоналізованих компетенцій громадянського суспільства.

Визначений модерний етап характеризується появою чітких обрисів інституційної надбудови громадянського суспільства, яке вже спирається на неурядові організації, профспілки, громадські рухи, незалежні медіа, але, у той же час, приймає нові виклики, передусім щодо інформаційного суспільства, малокерованих процесів у кіберпросторі, участі ГС у глобальних трансформаціях. Цей же етап дозволяє говорити про вплив громадянського суспільства на посттоталітарні країни, де очевидним прикладом є Україна після Помаранчевої революції (2004 р.), Революції Гідності (2013-2014 рр.) і майбутнього консолідованого суспільного спротиву російській військовій агресії (починаючи з 2014 р.). Український кейс – це унікальний зразок прецедентного громадянського суспільства, здатного до оперативної мобілізації, консолідації цілей та бачення їх досягнення, створення мережевих зв'язків для ефективної комунікації всередині ГС та з міжнародними урядовими і неурядовими структурами. Роль держави в описаних процесах переважно декларативна, що виявляє себе у чинних нормах достатньо демократичного законодавства, державних стратегіях розвитку/підтримки ГС в країні та подібних за змістом документах, ініціативах щодо різноформатних обговорень поточної соціальної ситуації і стану громадських інституцій [146, с. 7–12].

Серед причин масштабування громадянського суспільства вчені називають, зокрема, глобальне поширення демократії. Однак наголошується, що життєздатність і сила громадянського суспільства з роками змінювалися географічно, і регіони з історією сталого розвитку, конкурентної політики і політичного плюралізму, такі як Північна Америка і Західна Європа, мають найсильніші громадянські суспільства. І навпаки, регіони з довгою історією жорсткої диктатури і відсталого розвитку, такі як Південна, Східна і Південно-Східна Азія, а також Близький Схід, Африка і т.д., мають слабші громадянські

суспільства. Справа у тому, що «історичні події мають важливі наслідки для розвитку громадянського суспільства» в усьому світі [146, с. 7–12; 189].

Інший ракурс – у контексті міжнародних відносин та права – демонструє підхід італійської дослідниці М. Пенніно, яка виділяє п'ять послідовних етапів розвитку громадянського суспільства: теоретичного зародження (класичний період з акцентом на концептах Аристотеля, Т. Гоббса, Дж. Локка та Г. Гегеля), коли ГС розглядалося як сфера «цивілізованого» життя в межах держави або як противага «природному стану»; інституціоналізації та виокремлення НУО (з другої половини ХХ ст.), коли після Другої світової війни активно почало формуватися міжнародне право, а ГС почало асоціюватися переважно з неурядовими організаціями, чий статус здобув офіційне закріплення в Статуті ООН (ст. 71) [140]; розширення та суб'єктної диверсифікації (кінець ХХ – початок ХХІ ст.), коли до складу громадянського суспільства починають включати нові суб'єкти: академічні установи, релігійні громади, корінні народи та мережеві соціальні рухи; «юридизації» та прямої дії (сучасний період), коли ГС переходить від пасивної адвокації до стратегічних судових спорів, і надає експертні висновки міжнародним судам (ЄСПЛ, Суд ЄС); інтеграції у вирішення глобальних викликів (проекція перспектив) – передбачається трансформація громадянського суспільства у глобальну експертну силу, яка здатна впливати на трактування міжнародних конвенцій і заповнює прогалину між «застиглими» державними нормами та мінливими глобальними кризами [276].

Разом із появою у низці досліджень трансформації громадянського суспільства постетапного періоду, який переважно пов'язаний із впливом чинника глобалізації, акцентуємо фазу передбачуваних змін, яку аргументують балканські дослідники ГС й експерти Європейського соціально-економічного комітету при ЄС Т. Дів'як та Г. Форбічі. Аналізуючи мінливі тенденції соціально-політичних взаємодій в Європі, вчені виділили основні суспільні тренди до 2030 р.:

1. Щодо функціонування організацій громадянського суспільства: демографічні зміни (старіння населення збільшує попит на послуги ОГС

(соціальний захист, охорона здоров'я), але одночасно веде до «старіння» самих організацій та дефіциту молодих кадрів); наслідком економічної кризи стане зниження державного фінансування, яке змусить організації переходити від грантів до контрактів на надання послуг, що створює конкуренцію з комерційним сектором та вплив на якість через необхідність знижувати ціни; цифровізація – з одного боку, нові технології спрощують мобілізацію ресурсів, з іншого, – «швидкий активізм» (наприклад, у соцмережах) робить традиційні організації менш потрібними як посередників між владою та громадянами; популізм та євроскептицизм, що полягає у зростанні популістських рухів і ставить під сумнів демократичні цінності та довіру до ОГС (вже звичною стала владна риторика дискредитації активістів і призначення їх «агентами іноземного впливу»; скорочення громадянського простору через посилення адміністративного тиску, обмеження свободи зібрань та фінансування адвокації навіть у межах ЄС.

2. Щодо ролі та структури громадських інституцій: гібридизація ОГС, які дедалі більше поєднують у собі риси громадських організацій та бізнесу (наприклад, у форматі соціального підприємництва), щоб вижити фінансово; відхід від адвокації через тяжіння до сервісних функцій (надання послуг), і відтак мінімізацію ролі «контролера» (т. зв. «watchdog») державної політики; трансформація волонтерства – перехід від традиційного довгострокового членства в організаціях до цільової допомоги для розв'язання конкретної проблеми чи запиту (ad-hoc волонтерство) [305].

Підсумовуючи, звернімося до чинників, які зумовлювали трансформації суспільства, формуючи у них характеристики громадянського. Так, українські науковці О. Кузь і В. Чешко аналізують сучасні чинники еволюції ГС, серед яких називають:

- вихід особистісної / групової унікальності та неповторності (сингулярності) кожного індивідуума на перше місце у системі цінностей сучасної «політичної парадигми»;

- системна криза технологічної цивілізації, заснованої на дедалі вражаючому перетворенні довкілля (культурно-екологічної ніші) і самої людини, внаслідок чого відбувається поширення прав політичного суб'єкта на всю природу загалом;
- «політосоматика» – визнання суттєвого значення зв'язку між соматичними відчуттями та організацією політичних відносин та інститутів влади;
- розробка нового класу технологічних схем – так званого High Hume, або технологій управління глобально-еволюційним процесом. Вони включають два типи технологічних інновацій – «гуманітарні» технології (технології впливу) та біологічні. Перша (гуманітарна) складова орієнтована на безпосереднє регулювання групової поведінки, а друга (генетична) складова передбачає корекцію біологічної природи окремих індивідуумів – носіїв інтелекту [85, с. 25–26].

Вітчизняний соціолог М. Ковалевський також вважав, що суспільство розвивається еволюційно, проходячи через певні стадії становлення. Цей процес відбувається внаслідок розвитку економіки, соціальних інститутів та правових систем. Громадянське суспільство в його концепції – це етап еволюції, який формується на основі зрілих соціальних відносин і усталення правових норм [146, с. 7–12; 159, с. 196].

Розвиток теорій, моделей і функцій громадянського суспільства фактично лежить у площині одних і тих самих чинників, а саме:

- використання нових форм співпраці між державою та громадськістю, у тому числі, через цифровізацію та поширення інструментів інтернет-активізму, які дозволяють забезпечити ширшу участь громадян у вирішенні проблем, зумовлюють їх більшу мобільності. Як приклад, практики громадських слухань, відкритих даних (національні урядові платформи відкритих даних data.gov), консультативних рад та інших механізмів, що дозволяють громадянам брати участь у процесах управління. А завдяки цифровим майданчикам громадські організації та рухи можуть мобілізувати людей у контексті певної кампанії в усьому світі у досить короткий період

- (наприклад, рух «Black Lives Matter», акція екоактивістів «П'ятниці заради майбутнього» («FridaysForFuture»), різноманітні флешмоби («Jerusalem Dance Challenge» у період коронавірусних обмежень, #22PushupChallenge на підтримку ветеранів, «ланцюги єдності» тощо));
- підвищення участі громадян у прийнятті рішень через референдуми, консультації, петиції, а також шляхом участі в організаціях, що захищають їхні інтереси. Як приклад, розвиток механізмів електронного голосування, активізація громадських ініціатив у парламентських або місцевих виборах;
 - поширення екологічних рухів та сталий розвиток. Цей чинник є доволі багатогарним, адже включає як діяльність глобальних організацій (Greenpeace), рухів (Ocean Conservancy, Fridays for Future, Chipko Movement та ін. [278]), ініціатив – від міжнародної «Zero waste» до «зелених» ініціатив світових мегаполісів [1], політичних партій екологічного спрямування («Green List» в Італії, «Green Alliance» в Ірландії та Фінляндії, «Green Alternatives» в Австрії, «Green Ecology Party» у Швеції, «Ecologist Party» в Бельгії тощо), а також локальні рішення, які активно масштабуються і розширюються географічно;
 - інклюзивність та захист прав меншин, що постійно повертає громадянське суспільство до питань прав людини, рівності та захисту меншин. Рухи, що виступають за права ЛГБТ+ (ILGA World, OutRight International), права жінок (UN Women, Global Women's Strike, #MeToo), расову рівність (Movement for Black Lives, Stop Asian Hate, UN Decade for People of African Descent, European Network Against Racism), захист прав біженців та мігрантів (International Refugee Rights Initiative, Global Coalition on Migration, Let Them Stay), активно розвиваються і досягають значних успіхів у багатьох країнах;
 - гуманітарні та кризові ініціативи, які реалізуються через діяльність гуманітарних організацій, благодійних фондів, а також волонтерських ініціатив, передусім під час війн, міграційних, економічних та екологічних криз, пандемій тощо. Як приклад, функціонування таких організацій та рухів, як «Лікарі без кордонів», «Електрики без кордонів», #LeaveNoOneBehind,

«Food Banks» та інші продовольчі мережі, Міжнародна федерація «Terre des Hommes». Тут доцільно вказати ініціативи з підтримки України в умовах повномасштабної російсько-української війни, як-от «The Ukraine Humanitarian Fund», «Razom for Ukraine», «Nova Ukraine», «World Central Kitchen» та ін.;

- підтримка демократичних інститутів у країнах з авторитарними режимами – одна з найскладніших обставин і виклик, яким підпорядкована діяльність відповідних громадських інституцій (як приклад, міжнародні представництва «Transparency International», «Amnesty International», «Human Rights Watch», «Bellingcat», організації «Білі шоломи» у Сирії, «Вясна» у Білорусі, як історичний приклад – «Хартія 77» у Чехословаччині тощо). Діючи переважно за межами авторитарних держав, організації вказаного спрямування документують порушення прав людини, адвокатують постраждалих, формують альтернативну публічну сферу, допомагають людям вирішувати побутові проблеми без участі держави тощо.

Описані чинники еволюції громадянського суспільства демонструють постійну його адаптацію до нових технологічних, соціальних, політичних і економічних умов, що дозволяє громадянам мати більший вплив на процеси, що визначають їхнє життя. Кожен описаний маркер, так чи інакше, лежить у площині глобального виміру соціальних взаємодій, цю глобальність забезпечує прогрес у розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та створення парасолькових громадських організацій, мережування їхньої діяльності, яка не обмежується адміністративними кордонами держав.

Аналіз наведених дефініцій свідчить про динамічний характер розвитку громадянського суспільства, що позбавлений ознак статичної завершеності. Глобалізаційна парадигма суттєво масштабувала активність громадських рухів та ініціатив, спричинивши генезис глобального громадянського суспільства, де роль українського складника набула особливої ваги в контексті повномасштабної російсько-української війни.

У межах даного підрозділу верифіковано еволюційні маркери розвитку ГС, зокрема через деконструкцію змін у системі координат «держава – громадянське суспільство», оцінку функціональної спроможності цього інституту та лабільності його географічних та інституційних меж. Таким чином, трансформація осмислення феномену «громадянське суспільство» демонструє векторний рух: від синкретизму з державними структурами (класична доба) до утвердження автономної сфери взаємодії між індивідом і владою (сучасна доба), і зрештою – до мережування публічного простору. Останній процес, детермінований впливом глобалізації та цифровізації, зумовлює становлення планетарної громадянської спільноти.

Політико-філософська думка, артикульована у фундаментальних концепціях та експертних візіях, фокусується на чотирьох вимірах етапізації процесу трансформацій щодо громадянського суспільства, а саме:

- концептуальному – зміна змістового наповнення поняття «ГС»;
- теоретико-методологічному – генезис дослідницьких підходів;
- функціональному – еволюція повноважень та суспільної ролі, що деталізовано у наступному розділі);
- модельно-конфігураційному – структурна побудова громадянського суспільства та механізми дії в системі суспільно-політичних відносин, котрі складають предметне поле підрозділу 2.1.

Унікальність досліджуваної проблематики полягає в інклюзивності наявних підходів: жоден із них не вичерпує сутності явища, а їхня кумулятивна взаємодія продукує низку дискусійних питань, що транзитом проходять крізь різні етапи політологічної рефлексії. Навіть детермінація природи громадянського суспільства залишається об'єктом міждисциплінарного полілогу, де воно інтерпретується як: простір паритетної комунікації суспільства й держави; якісний стан соціальної системи; ключовий соціально-політичний інститут.

1.2. Функціональні практики громадянського суспільства

Аналіз специфіки становлення, розвитку, трансформацій громадянського суспільства неможливий без вивчення контексту його функцій – сукупності ролей і механізмів, через які громадянські інститути і громадські організації проявляють свій вплив на реалізацію, самоорганізацію та регуляцію суспільних процесів. Функціональний потенціал ГС був і залишається частиною предметного поля дослідження зарубіжних і українських політологів. Вони концептуалізували громадянське суспільство, визначаючи його роль та функції в контексті розвитку демократичних процесів, соціальних рухів і взаємодії між державою та суспільством. З огляду на еволюцію концепції самого громадянського суспільства, з упевненістю припускаємо, що й погляди на його функції і впливи також зазнавали суттєвих змін.

Так, італійський мислитель Н. Макіавеллі хоч і не давав конкретного визначення громадянському суспільству, однак у праці «Державець» розмірковує про роль громадян у формуванні сильних і стабільних державних інститутів, вважаючи, що суспільство та індивіди повинні активно брати участь у політичному процесі для забезпечення сталого державного розвитку [93]. Пізніше німецький філософ Г. Гегель у своїй праці «Філософія права» описував громадянське суспільство як сферу, де вільні індивіди реалізують свої економічні інтереси, і як відокремлену від держави сферу, яка забезпечує базові умови для розвитку індивідуальної свободи [22]. У той же історичний період французький суспільствознавець А. де Токвіль у своїй «Демократії в Америці» акцентує увагу на функціях громадянського суспільства в умовах демократичної системи, наголошуючи, що ГС відіграє ключову роль у підтримці демократії, оскільки воно сприяє формуванню соціальної солідарності та створенню механізмів громадської участі [160]. Отже, інструментом реалізації функцій громадянського суспільства і їх носіями тут є неурядові асоціації та організації.

На сучасному етапі соціально-політичних трансформацій у світі громадянське суспільство розглядається вже як структура, відтак його компетенції і призначення також стали більш деталізованими. До прикладу,

ключовим аспектом теорії американського політолога Ю. Габермаса є публічний простір і комунікаційна дія. У праці «Структурні трансформації публічної сфери» автор описує роль публічної сфери як простору для демократичної комунікації та обговорення, в якому громадянське суспільство виконує функцію контролю та критики держави [21]. А у «Теорії комунікативної дії» Ю. Габермас розвиває ідею громадянського суспільства як місця для взаємодії громадян у процесі демократичного прийняття рішень [238]. Відповідно фіксуємо пріоритет функції організації публічного обговорення, в якому громадяни можуть формулювати свою політичну волю і впливати на політичні процеси. Також актуалізовано значення ГС як комплексу умов, за яких згадане публічне обговорення стає можливим.

Сучасний етап також відзначився увагою до ціннісної складової суспільно-політичного розвитку. Канадський політичний філософ Ч. Тейлор у праці «Джерела самоповаги» вважає, що громадянське суспільство має функцію створення середовища для визнання прав і гідності індивідів. Учений підкреслює важливість соціального визнання для збереження самоповаги індивіда, й у цьому контексті громадянське суспільство теж виступає як основне середовище для цього визнання. У книзі вказується, що сучасне ГС активно впливає на формування рівності та соціальних норм. В умовах демократичних суспільств, де доступ до громадських ресурсів і прав громадян є важливим, індивідуальна самоповага тісно пов'язана з можливістю брати участь у суспільних процесах [156]. Доцільно наголосити на вимозі визнання суспільством рівності його членів, що безпосередньо впливає на їхню самооцінку.

Нетривіальний аспект функціонування громадянського суспільства висвітлено у праці англійського публіциста К. Хітченса «Бог не є великий: Як релігія отруює все» [242]. Там ГС згадується у контексті критики релігії, яка, на думку автора, може послаблювати або заважати розвитку громадянського суспільства. Останнє, зі свого боку, має бути засноване на раціональності, науковості та людських правах. К. Хітченс підкреслює, що релігійні інститути часто використовують свій вплив для придушення свободи вираження,

толерантності та наукових досягнень, що є важливими аспектами демократичного ГС. Такі твердження «антиавторитариста» [209] часто викликають публічні наукові дискусії, однак ми акцентуємо факт виходу за класичну «тріаду функціональних пар» громадянського суспільства: контрольно-наглядова, інтеграційно-соціалізаційна та інноваційно-мобілізуюча функції, які зазвичай стосуються взаємозв'язків владних і громадських інституцій. Тут же йдеться про позаінституційне регулювання у ціннісній площині суспільних відносин. Як приклад, суспільні протести у контексті меж впливу та підстав для функціонування Української православної церкви (Московського патріархату).

Інший ракурс, навіть протилежний, демонструє релігійний контекст американської філантропії, тобто вплив релігії на реалізацію гуманітарних проєктів та загалом благодійництво. Так, за твердженням дослідників з Університету Семфорда С. Хелмс Маккарті та Дж. Торнтон, «благодійні пожертви релігійних осіб найменше реагують на зміни цін та доходів, тоді як світські пожертви цивільних осіб мають найбільшу чутливість [293, с. 373–383.]. У дослідженні американського історика Д. Кінга йдеться, що «пожертви на релігію складають найбільший відсоток американської благодійності та філантропії. Релігійні благодійні організації також складають найбільший відсоток некомерційних організацій США. Однак, окрім цифр, релігійна благодійність та філантропія сформували релігійний та культурний контекст Америки та слугували основою американського громадянського суспільства» [256]. Такі дослідницькі припущення минулих років підтверджуються актуальними цифрами соціологічного моніторингу про зростаючу частку дорослих у США, які підтверджують набуття більшого впливу релігії на життя громадян і позитивно ставляться до ролі релігії в суспільстві [287].

Безумовно, у наукових розвідках і політологічних концепціях відсутня «релігійна теорія громадянського суспільства», проте релігійний чинник у формуванні ГС знайшов своє відображення у трактуванні «релігійного громадянського суспільства» [210; 283], громадської релігії – «комплекс

релігійно-політичних цінностей, переконань, уявлень, громадянських символів, обрядів і ритуалів, пов'язаних з історією і призначенням народу (нації, держави), які є джерелом національної чи політичної єдності» [29], а також побіжно у такому понятті, як «Євангеліє багатства», що також є однойменною працею Е. Карнегі, де автор запропонував у якості «найкращого способу боротьби з новим феноменом нерівності багатства відповідальне та продумане використання багатими своїх надлишкових коштів» [100].

Як наголошує американський дослідник М. Юргенсмаєр, «громадянське суспільство та релігійні громади завжди мали амбівалентні стосунки. Попри існуючу думку, що релігійні ідеї та інституції ніколи не були частиною громадянського суспільства, а поняття Просвітництва включає лише добровільні громадянські об'єднання та почуття громадянства, однак релігійні рухи часто відігравали антиавторитарну роль у мобілізації населення проти уявних корумпованих елементів істеблішменту, під час протестантської епохи соціального Євангелія у Сполучених Штатах ХІХ ст. релігійні установи відігравали потужну роль у рухах соціальних реформ, у ХХ ст. – долучилися до рухів за заборону алкоголю, права жінок та громадянські права [249, с. 209–213]. Відтак фіксуємо тривалу функціональну взаємоінтеграцію релігійної складової життя суспільства та світської, пошук балансу між правилами соціального співіснування та загальноприйнятими етичними цінностями, чиє коріння, так чи інакше, торкається сакральних-релігійних догм.

Інституційну цілісність і функціональну спроможність громадянського суспільства описує Ф. Фукуяма у праці «Політичний порядок і політичний розпад: від промислової революції до глобалізації демократії» [228]. У науковій розвідці ГС визначено як опору демократії, адже вона тримається не лише на виборах і формальних інститутах, а й на мережі асоціацій, ініціатив і громадських організацій, які діють незалежно від держави. В стабільних системах громадянське суспільство сприяє політичній участі, підзвітності влади та створює простір для комунікації між державою і громадянами і формує цивілізаційні перепони для виникнення авторитаризму. З іншого ж боку, на

думку автора, надмірна фрагментація суспільства чи слабкі державні інститути можуть призвести до «державного захоплення» (state capture) з боку впливових груп. У праці визначена оптимальна модель суспільно-політичних відносин, коли держава і громадянське суспільство взаємно обмежують одне одного, створюючи інституційну рівновагу. Якщо ж політичні інститути перестають відповідати потребам суспільства, виникає явище політичного занепаду (political decay), одним із симптомів якого є олігархізація політики – вплив вузьких інтересів, які підміняють загальне благо. За таких обставин ГС може виступати як «корективний механізм, вчиняючи тиск на еліти і мобілізуючи громадян для відновлення демократичних практик» [228].

Ефективний політичний порядок, за переконанням Ф. Фукуями, потребує трьох складових: сильної держави, верховенства права і підзвітної демократії. І така точка зору зумовлює наш висновок про те, що контролююча функція громадянського суспільства на усіх рівнях її організаційної структури є визначальною у взаємодії з державою і її інституційними елементами. Вважаємо за доцільне звернутися до ще однієї праці Фукуями «Соціальний капітал та громадянське суспільство», де автор, на наш погляд, заповнює прогалину у розумінні міжособистісних зв'язків, які є оптимальними для функціонування громадянського суспільства. Такі зв'язки інтегровані американським політологом у сутність соціального капіталу – «втілену неформальну норму, яка сприяє співпраці між двома або більше особами» [228]. Норми, що складають соціальний капітал, можуть варіюватися від взаємності між двома друзями до складних і ретельно сформульованих доктрин, таких як християнство чи конфуціанство. Як вказує Ф. Фукуяма, «вони повинні бути відображені в реальних людських стосунках: норма взаємності існує *in potentia* в моїх стосунках з усіма людьми, але актуалізується лише в моїх стосунках з моїми друзями. Згідно з цим визначенням, довіра, мережі, громадянське суспільство тощо, що пов'язують із соціальним капіталом, є епіфеноменальними, що виникають в результаті соціального капіталу, але не складають сам соціальний капітал» [229].

Принагідно звернімося до неотоквіліанської теорії громадянського суспільства (М. Вольцер, Р. Патнем, Е. Райт), яку також нерідко називають теорією соціального капіталу, відповідно до якої, наприклад, американський політолог Р. Патнем ототожнював соціальний капітал з асоціаціями людей і довірою між ними і вважав, що занепад участі підриває демократію [280]. Загалом сутність неотоквіліанської теорії ГС полягає у ствердженні, що добровільні асоціації та громадська участь є критично важливими для підтримки демократії, формування соціального капіталу та запобігання надмірній владі держави. Тобто ключовою функцією громадянського суспільства є запобігання централізації влади та розпаду соціальної єдності, а інструментом реалізації цієї функції є своєрідне «навчання демократії» через участь у асоціаціях: як організовуватися, обговорювати, вирішувати конфлікти та брати відповідальність.

Безперечно бачення функціонального призначення громадянського суспільства лягли в основу його сучасних інтерпретацій, а відтак модерних теорій. Так, деліберативна теорія (Ю. Габермас, Н. Фрейзер) трактує ГС як простір комунікації, де формується «комунікативна влада». У контексті аналізу арени політичної комунікації національних суспільств, на якій здійснюється формування раціональної політичної волі, вже згадуваний Ю. Габермас виокремлює три основні рівні цієї арени: перший – інституціоналізований дискурс державних інституцій, другий – комунікації в публічній сфері, що здійснюються через медіа, та третій – комунікації, що відбуваються на рівні громадянського суспільства [236, с. 159–160, 162, 173–181]. І хоча іноді політична комунікація може набувати патологічних форм, загалом зазначені рівні, відповідно до позиції Габермаса, утворюють систему раціоналізації громадської думки, що становить необхідну умову ефективності деліберативних практик. [72, с. 78]. Загалом концепт громадської думки має особливе значення для теорії Ю. Габермаса, адже вона сприймалася як інструмент досягнення і демонстрації консенсусу у публічній сфері і його безпосереднім втіленням, результатом громадянської і суспільно-політичної комунікації тощо. У праці

«Структурні перетворення у сфері відкритості» автор вперше детально описав концепцію публічної сфери – вона є сприятливим середовищем для формування громадської думки, а та, зі свого боку, є складовою процесу розвитку сучасних демократій на перетині взаємодії соціальних відносин, економіки і політики [21]. Крізь призму дослідження специфіки кристалізації громадської думки, її верифікації, аргументації справжності, легітимації формувалося уявлення про її носіїв, яких у певній сукупності часто ототожнюють саме з громадянським суспільством – активною спільнотою, здатною консолідувати різні точки зору та генералізувати спільний досвід.

Розвиток деліберативної теорії знайшов своє продовження в її критиці американською професоркою політичних і соціальних наук Н. Фрейзер. Науковиця критикує положення теорії про легітимність громадської думки, обґрунтовуючи своє бачення такими чинниками:

- концепція громадської думки, яку формує Ю. Габермас, насправді не відображає реальність соціальної нерівності і фактичної стратифікації. Н. Фрейзер акцентує увагу на статусній ієрархії та інших формах нерівності, які обмежують можливості певних груп (наприклад, вразливих верств населення, різних меншин та ін.) брати участь у публічних дебатах на рівних умовах [225];
- авторка вважає, що від початку теорія недостатньо радикально ставить під сумнів існуючі системи, які обмежують демократичну участь і соціальну мобільність в реальному світі, «підкреслюючи відповідні ролі приватної економічної влади та вкорінених бюрократичних інтересів» [225]. Попри те, що ніхто не заперечує можливий дефіцит демократії, але не й не враховує у повному обсязі всі соціальні бар'єри, які не дозволяють усім без виключення членам суспільства брати участь у демократичних процесах;
- враховуючи попередні два фактори, Н. Фрейзер піддає сумніву «ефективність громадської думки як політичної сили в капіталістичних суспільствах» [225], тобто можливість ефективної передачі комунікативної влади від громадянського суспільства до держави.

Визнаючи фрагментованість суспільства Н. Фрейзер виділяє «слабкі» та «сильні» публіки (або контрпубліки) у просторі громадської комунікації: слабкі – це групи, що публічно артикулюють свою точку зору і здатні опосередковано впливати на ухвалення політичних рішень, сильні – це безпосередньо політичні інститути, які є джерелом владних рішень [224, с. 75]. Отже робимо висновок, що у сучасних інтерпретаціях деліберативна теорія визнає значимість громадянського суспільства і як ключового середовища для суспільних та міжінституційних взаємодій, і як форми консолідації спільнот через комунікацію, здійснювану з урахуванням наявних у державі дефіцитів демократії або ж специфіки перехідного етапу її становлення.

Озвучена у попередній теорії критика ідеальних умов функціонування громадянського суспільства зумовлює звернення до неограмшистської теорії (А. Арато, А. Грамші, Дж. Кін, Ж. Коен, Е. Лаклау, Ш. Муфф та ін.), яка послуговується значенням гегемонії у викладі італійського теоретика марксизму А. Грамші. Тут громадянське суспільство розглядається як таке, що існує на противагу політичному суспільству і визначається сферою згоди та культурної гегемонії. Таким чином, особливістю ГС є його структурні елементи і той вплив, що вони чинять на суспільство. У переосмисленні теорії А. Грамші вплив і є гегемонією – у тій якості, що є відмінною від монополії сенсів та інструментів їх нав'язування. Грамші розширив розуміння того, як панівний клас утримує владу, стверджуючи, що влада тримається не лише на примусі (через державу, армію, поліцію), а й на згоді (консенсусі) підлеглих класів. Розвиваючи свою гіпотезу про те, що правлячий клас мав у своєму розпорядженні «політичні та організаційні резерви», Грамші стверджував, що «сучасні держави з середини ХІХ ст. схильні культивувати консенсусну підтримку (або гегемонію) в усьому громадянському суспільстві так, що примус або його загроза більше не були основною формою правління, за винятком моментів кризи командування та керівництва, коли спонтанна згода зазнала невдачі» [233, с. 220–221]. Суспільствознавець проводив розмежування між «силою» та «згодою» – із

розвитком і поширенням ГС друга створювала реальну протизавагу першій, хоч і не перебувала у стабільному стані.

Шанс громадянського суспільства на розбудову і зміцнення у неограмшистській теорії пояснювався неспроможністю держави контролювати усі сфери суспільного життя простими адміністративними одиницями виконавчої влади (т. зв. «політичними суспільствами»), які все міцніше перепліталися зі структурою громадянського суспільства (на рівні освітніх та релігійних інституцій, ЗМІ, політичних партій, культурних установ тощо). Як наслідок, з метою захисту держави від загроз її правлінню, спричинених економічними кризами або громадянськими заворушеннями, виникало явище «громадянської гегемонії» [233, с. 238].

Австралійський політолог Дж. Кін протиставляє суспільство державній владі, розмежовуючи «державну та недержавну сфери громадянського суспільства» [252]. Автор стверджує, що, на відміну від уряду, громадянське суспільство є сферою соціального життя, яка включає ринкові біржі, благодійні організації, клуби та добровільні асоціації, незалежні церкви та видавництва, інституційно відокремленою від територіальних державних інституцій. Тобто громадянське суспільство – це термін, який одночасно описує та передбачає «складний і динамічний ансамбль юридично захищених неурядових інституцій, які, як правило, є ненасильницькими, самоорганізованими, саморефлексивними та постійно перебувають у напрузі як один з одним, так і з урядовими інституціями, котрі формують, обмежують та забезпечують їхню діяльність [252, с. 461]. Функції ГС за Дж. Кіном глобально полягають у протистоянні диктатурі, що на практиці проявляється у мобілізації громадської активності, створенні (або ж артикуляції) умов для вільного ринку, захисті прав і свобод громадян (окремих груп та спільнот), зокрема щодо забезпечення рівних політичних прав тощо. Враховуючи, що з XVIII ст. поняття «громадянське суспільство» не визнали застарілим, воно не змінило свого змісту, а лише доповнюється новими характеристиками і функціями, Дж. Кін робить висновок, що ГС і надалі залишатиметься рушієм сучасних соціальних та політичних подій.

Аналогічні думку у своєму спільному дослідженні «Громадянське суспільство і політична теорія» висловлюють американські політологи Е. Арато і Ж. Коен [189]. Спираючись на розмірковування А. Грамші та Ю. Габермаса, науковці ревізували поняття громадянського суспільства, зокрема в посттоталітарних країнах, вважаючи його простором опору та демократичної трансформації, відокремленим від держави та ринку – «ГС є сферою соціальної взаємодії між економікою та державою, що складається, перш за все, з особистої недоторканої сфери (у першу чергу, сім'ї), сфери об'єднань (передусім добровільних), соціальних рухів та форм публічної комунікації [189, с. 9]. Одна з точок зору визначає Е. Арато і Ж. Коена авторами окремої теорії громадянського суспільства – нормативно-інституційної, котра обґрунтовує взаємозв'язки та описує медіацію між державою, ринком і суспільством, де ГС інтегровано на правах автономної сфери з функцією носія прав і демократичних принципів.

Принагідно згадаємо науковий доробок подружжя науковців Е. Лаклау і Ш. Муфф, які у контексті своєї постмарксистської теорії гегемонії переосмислили роль ідеологічних та культурних механізмів, інституційним втіленням яких є громадянське суспільство, у формуванні політичної влади, що є ключовим елементом неограмшизму. Новий вид гегемонії, запропонований Лаклау та Муфф, зосереджений на демократичних цінностях та практиках, не нав'язує суспільству якогось уніфікованого бачення, натомість прагне створити спільну основу, де різноманітні ідентичності можуть співіснувати та співпрацювати, сприяючи культурі діалогу та взаємної поваги, побудові більш інклюзивного та справедливого суспільства [312].

Учені вважають, що ГС може бути масовим, але не буває класовим, позаяк класовість суспільства виключає існування згоди між його членами [260, с. 12–13]. Навіть усталене громадянське суспільство на теренах демократичної держави не позбавлене «гегемонної боротьби» – її реалізують рухи та групи інтересів, інституції, які прагнуть влади або ж щойно її здобули [260 с. 176–177]. Розмежування між публічним і приватним, а також між громадянським і

політичним суспільством є не чим іншим, як результатом певного типу гегемонії артикуляції, причому її межі змінюються залежно від наявного співвідношення сил у конкретний історичний момент [260, с. 185]. Тобто наголосимо на виключній складності побудови так званого «масового громадянського суспільства», а відтак, спираючись на тези згаданих учених, виокремлюємо таку функцію ГС, як пошук консенсусу та його масштабування в межах великої соціальної спільноти, передусім населення державного утворення.

У вже розглянутих підходах громадянське суспільство часто описують як певну проміжну ланку між державою і суспільством, між політичним і громадянським, соціальним і економічним без чітко визначених власних меж. Тому доцільно торкнутися аргументації теорії цивільної (громадянської) сфери (Дж. Ч. Александер, Е. Андерсон), яка виокремлює цю сферу з її ціннісними кодами та інституціями (зокрема, ЗМІ, неурядовими організаціями, незалежними судами та ін.), що здійснюють т. зв. «цивільний ремонт з метою створення більш громадянського суспільства» [185]. Емпіричним підґрунтям існування громадянського суспільства Дж. Ч. Александер називає «мінімалістське визначення миру, коли єдиним легітимним способом зміни чужих думок має стати переконання; на зміну озброєнню має прийти обґрунтування» [3, с. 20–21]. Розбудовувати такий мир слід у «космополітичному просторі» [187], спільну належність до якого має засвідчити суспільство.

Американський соціолог прописує у своїх працях умови сталого миру, які виключають насильство в політиці, передбачають регуляцію діяльності держави незалежними судами, керування нею представниками цивільної сфери, обраними на посаду після публічних полемічних змагань за державну владу [3, с. 23]. Щоб «відбудувати цивільну сферу, залагодити її розбіжності, слід вивести болісні соціальні рани за рамки символічного подання, яке досі виправдовувало їх, тобто створити нові, більшою мірою цивільні наративи; історії, які дають змогу слабким і сильним, жертвам і їхнім переслідувачам помінятися місцями у просторі моралі» [3, с. 24]. Середовище розвитку громадянського суспільства як частини культурних заходів задля подолання колективної травми (її

передумовами можуть бути існування тиранії, колоніальний гніт, деструктивний шлях соціально-економічного розвитку держави, програні революції тощо) має послуговуватися ціллю «конституювання більш космополітичної цивільної єдності» та поглиблення взаємоідентифікації [3, с. 28]. У таких тезах простежується деяка суперечливість – з одного боку, просторовий підхід дозволяє інтегрувати зовнішній (позадержавний досвід) формування громадянського суспільства і його основоположних принципів, з іншого боку, межі функціонування конкретного ГС залишаються розмитими, а його принципи взаємодії з державою розчинені у постулатах космополітизму.

Логічним продовженням аналізу функціональних практик громадянського суспільства є звернення до теорії глобальної громадськості, або глобального громадянського суспільства (У. Бек, Х. Булл, В. Валерстайн, Ю. Габермас, Е. Гідденс, М. Калдор, Дж. Кін, Р. Фальк, Д. Хелд).

ГГС у викладі вже згадуваного у попередньому підрозділі вченого Х. Булла – це «мережа взаємозв'язків між людьми, об'єднаними спільними цінностями та відчуттям приналежності до людства в цілому». Глобальне ГС є носієм ідей космополітичної справедливості (щодо прав людини, рівності тощо), однак у наявних соціально-політичних відносинах міжнародний порядок базується на державах, надмірний тиск на які з боку глобального громадянського суспільства може підірвати стабільність міжнародного товариства держав і призвести до хаосу [197]. З таких розмірковувань ми вибудовуємо чітку послідовність функцій глобального громадянського суспільства (або ж множинності громадянських суспільств): пошук консенсусу всередині суспільства – формування паритетних взаємовідносин з державою і її інститутами – консолідація ціннісних орієнтирів, прийнятних для інституційного та позаінституційного середовищ. Останнє перегукується з поняттям «світовий етос», яке свого часу обґрунтував швейцарський філософ Г. Кюнг. Він стверджував, що попри догматичні розбіжності між релігіями та світськими ідеологіями, у них є спільне етичне ядро – набір базових цінностей, які поділяє все людство [259]. Кюнг став автором

«Декларації світового етосу» (1993 р.), у якій виділив чотири універсальні принципи, що мають стати основою глобальної етики:

1. Культура ненасильства та поваги до життя.
2. Культура солідарності та справедливого економічного порядку.
3. Культура толерантності та життя в правді.
4. Культура рівноправності та партнерства між чоловіком і жінкою [211].

Показово, що концепція Г. Кюнга є прямою відповіддю на занепокоєння Х. Булла, який вважав світове суспільство неможливим без спільної культури. Натомість Кюнг спробував сформулювати цю спільну культуру на рівні універсальної етики, щоб зробити глобальний порядок стабільним.

Британська дослідниця М. Калдор визначає глобальне громадянське суспільство як сферу, де громадяни через транснаціональні мережі та НУО можуть контролювати політичну та економічну владу поза межами національних держав [250]. Науковиця розглядає глобальне громадянське суспільство як інструмент боротьби за гуманізацію глобалізації, яку справедливо можна вважати актуальною функцією ГС.

Для цілісного розуміння сучасних теоретичних інтерпретацій громадянського суспільства розглянемо комунітарну концепцію ГС (М. Волцер, А. Етціоні, Ч. Тейлор), яка послуговується визначенням мережі автономних асоціацій, що відновлюють соціальну конструкцію та громадянські чесноти. Очевидно, що у питаннях пошуку спільних цінностей і принципів вказаний підхід корелюється з низкою вище описаних модерних теорій. Кожна з них, так чи інакше, фіксувала певну позицію/місце громадянського суспільства, тоді як поза увагою залишалися процеси, що супроводжують це позиціонування. Відтак на завершення аналізу сучасних підходів до концептуалізації ГС згадаємо все ще фрагментовану, але виправдано затребувану динамічну теорію громадянського суспільства (С. Кляйн, Г. Лаут, В. Меркель, Ф. Шміттер). В її основі твердження про постійні трансформації ГС – у власному розвитку, у розбудові взаємодій з державними інституціями, в адаптації до глобальних викликів і обставин.

Як наголошує український дослідник М. Бунік, громадянське суспільство – це система в стадії розвитку [14, с. 76]. Аналізуючи гегелівські теорії, учений акцентує, що «громадянське суспільство має нижчий рівень організації, ніж держава, і тому воно є мобільніше і динамічніше, ніж держава. Водночас, ГС здійснює таку ж стабілізуючу і відповідно регулятивну функцію, що й держава, але тільки на нижчому рівні суспільної ієрархії» [14, с. 69–70].

Динамічна модель ГС, яку описали німецькі соціологи Г. Лаут і В. Меркель, передбачає три фази трансформації громадянського суспільства на різних етапах переходу від диктатури до демократії:

- фаза лібералізації (підриг авторитаризму), коли суспільство діє як опозиція, виборюючи простір свободи;
- фаза демократизації (встановлення правил), коли суспільство допомагає створювати нові партії та інститути;
- фаза консолідації (зміцнення), коли важливо перетворити активізм протесту на повсякденну демократичну практику [262].

В основу демократизації Лаут і Меркель покладають п'ять ключових функцій, які має виконувати громадянське суспільство, а саме захисна функція (захист індивідів від свавілля держави та порушень прав людини), інституційна функція (участь у формуванні політичних інститутів та розбудова правової держави), функція посередництва (артикуляція та агрегація суспільних інтересів і передача їх на рівень прийняття державних рішень), виховна / освітня функція (формування демократичних цінностей, толерантності та політичної культури участі) і демократизація «знизу» (стимулювання громадської активності, що змушує еліти до реформ) [262]. Таким чином вказані автори відмовляються від простого опису організацій як основи ГС і відходять від концепту «місця громадянського суспільства» в тій чи іншій системі, зосереджуючись на ролі ГС і спроможності стимулювати перехід до демократії.

Процеси, які лягли в основу динамічної теорії С. Кляйна, торкаються зміни меж впливу держави, ринку й суспільства у масових демократіях. Американський політолог наголошує на здатності взаємного проникнення між

громадянським суспільством, державою та економікою, де чинні політичні актори та претенденти на цей інституційний статус постійно формулюють нові стратегії один проти одного. Виходячи з такого припущення, вчений пропонує «нову основу» – політику прямого та зворотного проникнення, яка ґрунтується на механізмах впливу, заміщення та окупації, котрі відповідають стратегіям дискурсивного впливу, функціонального заміщення та інституційного захоплення відповідно [257, с. 65–66]. Тези С. Кляйна певним чином резонують з точкою зору вищезгаданих Лаута і Меркель про те, що громадянське суспільство не завжди є демократичним і може бути джерелом неліберальних ідей (як-от радикальний націоналізм, релігійний фундаменталізм тощо). Однак якщо розмірковувати суто у царині демократичного наративу, то описана теорія прямого та зворотного проникнення для вивчення громадянського суспільства контекстуально подібна до принципів партисипаторної демократії, де функція участі є основою будь-яких взаємодій і розвитку.

Підсумовуючи аналіз функціональної складової класичних і неотеорій громадянського суспільства, констатуємо, що вона має різні трактування залежно від контексту розуміння самого ГС – як механізму для захисту прав індивідів, як публічного простору для комунікації та як контрольного органу для державної влади. Усі ці аспекти притаманні й вітчизняним політологам, дослідникам суспільства і соціально-економічних трансформацій. Актуалізація функцій громадянського суспільства в українському політологічному дискурсі є досить динамічною. Тож звернімо увагу на сучасні інтерпретації означеної проблематики, які враховують середовище й умови, в яких наразі еволюціонує ГС в Україні.

Сучасна політологія та суміжні гуманітарні науки щодо вивчення ГС і його функціоналу зосереджені на двох важливих аспектах: межах громадянського суспільства і його складових, на які і покладено ті чи інші функції. «Територія» громадянської повноважності, як правило, обмежується повноважністю державною. Співвідношення держави і громадянського суспільства у праці

«Соціологія громадянського суспільства: інституціональний вимір» досліджують М. Токар і Ф. Шандор, результуючи такі висновки:

1. Функціональна основа держави – це сукупність законодавчої (створення та прийняття законів), виконавчої (реалізація політики та управління державними установами), судової (забезпечення правосуддя та правопорядку), захисної (забезпечення національної безпеки та оборони), економічної (регулювання економіки та забезпечення стабільного розвитку) функцій.

2. Функції громадянського суспільства – контроль (громадянське суспільство контролює діяльність держави, забезпечуючи її відповідальність перед громадянами), адвокація (захист прав та інтересів громадян, вплив на прийняття рішень), соціальна підтримка (надання допомоги вразливим верствам населення), освіта і просвіта (підвищення рівня знань та обізнаності громадян), культура і мораль (збереження культурних цінностей та встановлення стандартів громадської моралі) [159, с. 36–37].

Дослідник М. Бунік вказує, якщо громадянське суспільство виконує відмінні від держави функції, це виключає причини для протистояння. Якщо ж ведеться боротьба за одні й ті ж ролі, то це боротьба груп за місце на вершині ієрархії, і протистояння держави й громадянського суспільства стає ідентичним протистоянню влади та опозиції. Сама ідея протистояння держави і ГС може ставати актуальною, якщо існують обмеження в доступі до політичної сфери, виборчих прав, тобто в умовах недемократичних режимів [14, с. 103–104].

Зі свого боку, Т. Андрійчук вважає доцільним, щоб за органами центральної влади були закріплені важливі для розвитку громадянського суспільства функції, а саме: формування і розвиток громадянських компетентностей у громадян, розвиток організаційних спроможностей інститутів громадянського суспільства, сприяння їх участі у формуванні та реалізації державної політики тощо [6, с. 88].

Через відсутність чіткого розуміння, де починається і закінчується громадянське суспільство у конкретній державі на певному етапі її цивілізаційного розвитку, часто у вітчизняних наукових розвідках звертаються

до посередницької функції громадянського суспільства, яка здійснюється між первинним інститутом сім'ї, соціальними спільнотами, органами влади; між політичними та економічними інститутами; між суспільством загалом (з усіма групами інтересів) та державою (з усіма її інститутами); між міжнародними інституціями на глобальному рівні. У більшості випадків у ролі посередників виступають інститути громадянського суспільства, а саме громадські інституції, які у розумінні «третього сектору» пропонують розрізняти українські науковиці М. Шваб і Л. Шваб. Вони вказують на функціональні відмінності: недержавних організацій (створюються громадянами на підставі вільного волевиявлення без формального втручання держави), неурядових організацій (тут держава асоціюється з виконавчою владою, а організації є зацікавленими у відповідно скерованому розвитку суспільства, наприклад щодо подолання бідності), неприбуткових організацій (які мають некомерційний статус, тобто не мають на меті прибутку, не ведуть комерційної діяльності, а матеріальний статус «споживачів послуг» не береться ними до уваги), волонтерських організацій (діють в установленому порядку, проводять будь-яку соціальну, суспільно корисну, неприбуткову та вмотивовану діяльність) і міжнародних неурядових організацій (уособлюють неприбутковий сектор, який розвинувся після Другої світової війни, відреагувавши на потреби часу) [174, с. 385].

Перелічені організації третього сектору, які все ж у політологічному дискурсі тяжіють до сприйняття як неурядові організації (НУО), в українських реаліях набувають все ширшого функціоналу. Свою активність вони демонстрували під час історичних подій Помаранчевої революції (2004-2005 рр.), Революції Гідності (2013-2014 рр.), Антитерористичної операції (2014-2018 рр.), Операції Об'єднаних сил (2018-2022 рр.), російсько-української війни (з 2022 р.), а також створювалися внаслідок і під час переломних моментів вітчизняного державотворення. На основі вивчення наукових доробків та експертної аналітики уніфікуємо функції, які крізь призму діяльності НУО актуалізовані для громадянського суспільства:

- розширення меж свободи і наділення населення владою, залучення його до процесу соціальних змін, розвитку системи соціального захисту [23, с. 31];
- надання підтримки населенню чи певним групам, адвокація, співпраця з урядом, навчання, інформування суспільства, мобілізація людей та ресурсів для вирішення суспільних проблем [17];
- громадянський контроль – діяльність, що здійснюється суб'єктами громадянського суспільства у формах, встановлених нормативно-правовими актами, за спостереженням, оцінкою та у разі необхідності коригування діяльності, результатів діяльності органів публічної влади на предмет забезпечення їх відповідності заздалегідь визначеним параметрам та меті підвищення ефективності такої діяльності [16, с. 33–34].
- розвиток горизонтальних зв'язків та відносин, тобто формування громадянської культури, психологічно-правової свідомості громадян [136, с. 33].

Функції сучасних НУО нерідко конкретизуються актуальними запитами суспільства. Так професор А. Француз звертає увагу на функції цих організацій у сфері боротьби з корупцією:

1. Вони виступають у ролі критичних спостерігачів за роботою державних органів, вимагаючи інформацію про їхню діяльність, викриваючи корупцію та злочинність, стежачи за поведінкою й способом життя громадських діячів і керуючи державними закупівлями.

2. НУО ведуть пропагандистську, просвітницьку та освітню діяльність серед населення, збирають та опрацьовують інформацію про корупцію, досліджують способи її подолання, готують пропозиції, запускають відповідні проекти та передають їх у державні органи для реалізації [166, с. 148].

В. Пилип фіксує випадки, коли галузеві громадські організації фактично реалізують функції держави. Йдеться про правоохоронну функцію громадянського суспільства (т. зв. «недержавна правоохоронна діяльність») – «спеціалізована діяльність інститутів громадянського суспільства із розшуку осіб, що переховуються від правосуддя, розкриття правопорушень, охорони

фізичних та юридичних осіб, їхнього майна, громадського порядку від протиправних посягань шляхом застосування примусових заходів відповідно до встановленої законом процедури» [113, с. 78].

Перелічені у вітчизняних наукових працях функції ГС відповідають загальній місії «зміцнення демократії, захисту прав людини, сприяння соціальній справедливості та сталому розвитку» [181, с. 264]. Водночас майже не згадується функція самоорганізації громадян, яку, зокрема, називають атрибутивною [136, с. 34]. На нашу думку, це пояснюється актуальним станом громадянського суспільства, яке набуло достатнього рівня самоорганізації і постійно доводить власну спроможність консолідуватися, мережувати і масштабувати громадянські ініціативи, інтегрувати у глобальні рухи.

Контекст дії правового режиму воєнного стану зумовив те, що до традиційних функцій громадянського суспільства – контролю та аналізу діяльності центрального органу виконавчої влади, підтримки місцевої демократії – аналітики Національного інституту стратегічних досліджень додають «забезпечення стійкості фронту і тилу» [67]. І попри те, що політико-нормативним наслідком війни є звуження повноважності представницьких органів влади і громадянських інституцій (до прикладу, у частині доступу до певних видів інформації та процесів розробки й ухвалення управлінських рішень), автори наполягають: «ураховуючи те, що інститути ГС та активна частина громадян, волонтери, активісти під час війни спільно з державою виконують функції втримання обороноздатності, захисту національної безпеки, вплив на вироблення політики мав би бути пропорційним їхньому внеску» [67]. Інша група українських дослідників ГС наголошує на неможливості реалізації функцій регулювання і контролю там, де тривають бойові дії, адже «тут елементи порядку можуть зберігатися чи випадково привноситися, але майже суцільно панують хаос і анархія, тут найвищий ступінь соціальної невизначеності» [26, с. 43].

Проведене дослідження, яке охопило і зарубіжний, і сучасний вітчизняний пласт наукових розвідок дозволяє виокремити певні тенденції у формуванні функціональних практик громадянського суспільства:

1. Функції ГС завжди перебувають у стані позитивних трансформацій – вони просторово розширюються (як доказ, розвиток глобального громадянського суспільства), поглиблюються, набувають проявів у нових сферах життя суспільства.
2. Актуалізовані у класичних теоріях громадянського суспільства функції протистояння диктатурі і монополізації політико-владних ресурсів / підтримки демократії / запобігання централізації влади залишаються ціннісним орієнтиром для сучасних громадянських суспільств.
3. Суб'єктами реалізації ключових функцій громадянського суспільства (контролю і нагляду, регулювання, захисту, посередництва, інтеграції, мобілізації тощо) були і залишаються його інститути (асоціації (формулювання більш притаманне зарубіжному політологічному дискурсу) та організації (відображає вітчизняний категоріальний контекст)).
4. Функціями, які одночасно є і передумовою, і метою розбудови ГС, є: створення сприятливого середовища для визнання прав людини, пошук і масштабування громадянського консенсусу, гуманізація політики (національної і глобальної).
5. Нерідко функції громадянського суспільства у вітчизняній політології ототожнюють з формами його взаємодії з державою. Вважаємо, що це пов'язано зі специфікою розвитку молоді демократії, коли інституціоналізація громадянського суспільства синхронно відбувається «зверху» і «знизу».
6. Стан та особливості громадянського суспільства в Україні операціоналізує вітчизняний формат демократії, а український контекст функціонування ГС є відображенням сучасного стану розвитку держави та наявних у ній проблем.

7. Громадянське суспільство перебуває у стані динамічного розвитку на локальному, національно-державному і глобальному рівнях, часто демонструючи спроможність активних спільнот (у формі мереж і об'єднань неурядового сектору) до глокалізації – адаптації світових тенденцій у соціально-політичних і економічних відносинах до місцевих культурних традицій, соціальних та історичних особливостей.

1.3. Методологія реалізації дослідницьких завдань

Громадянське суспільство – це передусім не статична структура, а динамічна система, яка вимагає гнучкого наукового інструментарію. Методологія дослідження сучасного ГС в Україні базується на принципі міждисциплінарності, що дозволяє охопити як правові рамки його функціонування, так і глибинні соціально-політичні процеси. В основі аналізу лежить системний підхід, згідно з яким громадянське суспільство розглядається як автономна підсистема, що перебуває у постійній інтеракції з державою. Це дозволяє простежити еволюцію ГС: від стадії первинної консолідації інтересів до рівня паритетного партнерства з державними інститутами та виходу на міжнародну арену, що тривало протягом усього цивілізаційного розвитку людства. Як зауважує М. Бунік, дослідження ГС на сучасному етапі відзначається дедалі активнішою дивергенцією розуміння та застосування поняття «громадянське суспільство». Дослідження цього феномену ведеться у найрізноманітніших напрямках і з різних точок зору: від теоретичних пошуків «сутності» до конкретних емпіричних досліджень діяльності громадських організацій, розвитку трансформаційних процесів, місцевого самоврядування, громадських рухів та ініціатив тощо; від історії становлення цього поняття і феноменів, які він позначає, до спроб спрогнозувати його майбутнє [14, с. 24].

Дослідниця Н. Бровко називає методологічною основою дослідження громадянського суспільства антропоцентризм, який «визначає людину найвищою соціальною цінністю і ставить її в центр світоглядного розуміння, визначає її творцем світу». Тому розуміння ролі та сутності Людини як

найпершої складової громади і громадянського суспільства потребує відповідного світосприйняття. Усвідомлення необхідності розвитку громадських інституцій і кожного окремого індивіда дасть змогу переоцінити їхнє значення в розбудові громадянського суспільства європейського зразка [13, с. 20]. У нашому ж дослідженні людину акцентовано як суб'єкта громадянської ініціативи, відправну точку формування мереж громадянської взаємодії та комунікації. Аналізуючи, як чинник війни впливає на функціонування громадянського суспільства, ми торкаємося питання індивідуального виміру суспільних деформацій, спричинених повномасштабною російсько-українською війною.

Методологічною основою теоретичної частини дослідження є поєднання низки загальнонаукових підходів. За допомогою історико-генетичного методу відстежено еволюцію ідеї громадянського суспільства від Античності і Середньовіччя до Нового часу та сучасності, виявлено закономірності змін змістового наповнення поняття «громадянське суспільство» залежно від культурно-історичної епохи. Також метод концептуальної ретроспективи зумовив з'ясування, як змінювалися погляди на функції ГС у працях мислителів різних епох: від Н. Макіавеллі (роль громадян у стабільності держави) та Г. Гегеля (сфера задоволення потреб і правосуддя) до сучасних візій Т. Парсонса та Ю. Габермаса (комунікативна дія).

Метод термінологічного аналізу та дефініціювання застосовано у контексті звернення до академічних тлумачних словників (політологічного, юридичного, філософського, Оксфордського, Кембриджського) для виокремлення уніфікованих характеристик ГС. Позаяк не існує універсального визначення поняття «громадянське суспільство», у дисертації воно розглядається з точки зору його функціональних складових, інституційної спроможності, співвідношення з державою. Водночас для виправлення понятійно-категоріальних прогалин у формулюванні модерної візії динамічного громадянського суспільства у дисертації сформульовано низку авторських означень, зокрема:

- громадянсько-державне партнерство – формат рівноправної взаємодії між органами державної влади на різних рівнях та інститутами громадянського суспільства, який характеризується рівноправністю учасників та спрямований на досягнення соціально значущих результатів та спільне вироблення публічних благ;
- глобальне громадянське суспільство – сукупність громадянських інститутів, організацій і процесів, що функціонують на міжнародному рівні та спрямовані на вирішення глобальних проблем і вплив на міжнародні рішення.

Доповнимо перелік контекстним (відповідно до аспектів цього дослідження) уточненням змісту поняття «самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства», який, з точки зору інституціонального виміру є мірилом автономії та операційної здатності інститутів громадянського суспільства до самовідтворення та саморегуляції, котра визначає рівень суб'єктності громадського сектору в його паритетній взаємодії з іншими інститутами (державою, бізнесом тощо); з позиції соціоцентричного підходу виявляє себе як сукупність прихованих та реальних ресурсів (людських, соціальних, інтелектуальних), що визначають спроможність громадян об'єднуватися у добровільні структури без зовнішнього державного примусу для вирішення спільних проблем та захисту групових інтересів.

Структурний функціоналізм ліг в основу вирішення одразу кількох дослідницьких завдань:

- ГС проаналізовано як цілісний феномен, що пройшов шлях від синкретизму з державними структурами до утвердження як автономної сфери взаємодії та становлення «планетарної громадянської спільноти» в умовах глобалізації;
- громадянське суспільство розглянуто крізь призму його «ролей» та «механізмів впливу», тобто як певної сукупності функцій: контрольно-наглядової, регулятивної, захисної, посередницької, інтеграційної, мобілізаційної та ін.;

- ідентифіковано суб'єктів реалізації функцій (асоціації, організації, мережі) та їхні взаємозв'язки, виокремлено внутрішні функції (самоорганізація) та зовнішні (вплив на державні інститути), які у сукупності представляють цілісну систему забезпечення демократії.

Структурно-функціональний аналіз, у тому числі, використано для декомпозиції явища партнерства на чотири виміри: як процес (реалізація рішень), як принцип (ціннісна основа), як функція (розширення міжінституційних зв'язків), як мета (пріоритет демократичного розвитку), функціональний підхід – для оцінки організацій громадянського суспільства як активних учасників децентралізаційної реформи, які покликані виконувати контролюючі та корегуючі функції щодо управління громадами. Загалом доведено роль ГС як ендогенного чинника територіального розвитку, який розширює зміст адміністративних змін у державі.

Порівняльно-історичний метод дозволив співставити стан теоретичної розробки теми ГС з поточною політичною тенденцією. Критичний та постструктуралістський підходи уможливили розуміння, як формуються інтерпретації громадянського суспільства, його взаємозв'язок із владою, ідеологією, фактами нерівності у суспільствах тощо [146, с. 7–12]. Враховуючи, що усі проаналізовані у роботі взаємодії пронизані комунікативними зв'язками, актуалізуємо цей підхід як основоположний у процесі мережування ГС, розширення його структури та галузей співпраці з зовнішніми акторами. Як вказує у своїй науковій праці А. Костенко, комунікативний підхід ґрунтується на «габермасівській» ідеї, за якою громадянське суспільство покликане здійснювати контроль як за державою, стримуючи її в зазіханні на особисту, політичну, культурну, громадську свободу громадян, так і за капіталом [81, с. 8].

Принцип суспільної самодіяльної життєдіяльності, відокремленої від державної влади, на думку О. Резніка, стає основною функціональною характеристикою громадянського суспільства. Ця ознака в різних варіаціях міститься й у переважній більшості його сучасних визначень та концептуалізацій. Розподіл держави та громадянського суспільства або, точніше,

визнання його автономною, незалежною (принаймні відносно) від держави сферою громадської добровільної, самодіяльної та самоорганізованої діяльності, веде й до іншого типового уявлення про громадянське суспільство, а саме: як мережу різних неурядових організацій [125, с. 16]. Складність внутрішньої будови громадянського суспільства та його взаємодії з системними гравцями було системно інтегровано у розроблену схему «Архітектоніка суб'єктності громадянського суспільства», яка крізь аналіз спроможності внутрішніх підсистем дозволила здійснити проекцію на можливі моделі взаємодії ГС з державою чи наддержавними інституціями.

І згадана вище схема, і сформована у підрозділі 3.3. динамічна матриця формування резильєнтності та диференціації громадянського суспільства послуговувалися методом моделювання. М. Буник акцентує, що суспільство як об'єкт моделювання має свої особливості, на які треба зважати, щоб уникнути фізикалізму і механічного редукціонізму. З одного боку, суспільство описується через безмежну кількість систем різного рівня складності та організованості, яких не можна звести до моделі якогось одного типу. З іншого боку, у моделюванні суспільних процесів дуже важливі символічні сутності (цінності, норми, принципи тощо), а також їх передавання у вигляді словесної комунікації, що не спостерігається в біологічних чи інших явищах. Слушним є твердження, що у соціальному моделюванні людина як член суспільства може бути елементом одночасно кількох організацій чи підсистем, тому межі між цими системами можна провести тільки за конкретними параметрами чи в конкретному значенні. Сучасні функціонально диференційовані суспільства розглядають як поліцентричні і поліконтекстуальні мережі соціальних систем, які повинні тлумачитися одночасно як автономні і структурно пов'язані [14, с. 42, 45]. Ми ж у своєму науковому пошуку виходили із взаємозв'язку та взаємопроникнення між державою, економікою та громадянським суспільством і рухливості меж між цими сферами. Тому за будь-якого ракурсу аналізу громадянське суспільство розглядалося у контексті зовнішніх взаємодій, динаміки дистанціювання від держави або ж її монопольних впливів.

Метод моделювання сприяв спрощенню та систематизації складних суспільних відносин. У дисертації виокремлюються та описуються різні типи моделей ГС: від ліберальної та соціал-демократичної до «державно-орієнтованої» та «автономної». Відтак вдалося створити теоретичні зразки, з якими можна порівнювати реальний стан громадянського суспільства у різних країнах. Окрім того, теоретичне моделювання (переважно для побудови класифікацій) застосовано для структуризації функцій ГС за різними критеріями, зокрема за напрямом впливу (функції щодо держави (контроль) та щодо членів суспільства (соціалізація); за рівнями (локальний, національно-державний та глобальний); за характером («сервісні» функції (надання послуг) проти «адвокаційних» (захист прав)).

Діалектичний метод став інструментом аналізу суперечностей у відносинах «держава – громадянське суспільство». У цьому контексті розглядається партнерство як спосіб подолання антагонізму та дистанціювання, де обидві сторони зберігають свою автономію, але досягають синергії для отримання соціально затребуваних результатів. На основі аналізу існуючих практик у дослідженні синтезовано модель «громадянсько-державного партнерства» як оптимального формату для України. Метод діалектики «глобального та локального» ліг в основу аналізу суперечливого процесу взаємної інтеграції локальних ініціатив у глобальний контекст. Такий підхід дозволив пояснити, як резонансні ситуації в одній країні стають предметом активності громадських спільнот по всьому світу, стираючи адміністративні кордони.

Особлива увага в дослідженні приділяється аксіологічному (ціннісному) підходу, адже стійкість громадянського суспільства значною мірою ґрунтується на нематеріальних активах: довірі, солідарності та мережевій взаємодії. Цей же підхід уможливив розгляд партнерства не просто як формального процесу, а як «ціннісний орієнтир» та «принцип», що підсилює демократизацію. Проаналізовано етичне підґрунтя партнерської взаємодії: довіру, взаємоповагу, спільну відповідальність та орієнтацію на «соціальне благо». У контексті

ціннісної парадигми довіри та солідарності проаналізовано феномен самоорганізації ГС і акцентовано, що без інституційного зміцнення довіри між громадянами самоорганізаційний потенціал залишатиметься вразливим, особливо до економічних викликів.

Використання кейс-стаді (аналізу конкретних прикладів адвокаційної діяльності та волонтерських ініціатив) дозволяє верифікувати теоретичні моделі практичними результатами, демонструючи, як дистанціювання від застарілих бюрократичних практик держави сприяє формуванню нової, більш ефективної моделі соціальної суб'єктності. Також практична ілюстрація сфер активності (гуманітарна допомога цивільним, мілітарна підтримка ЗСУ, міжнародна адвокація) дозволяє аргументувати теоретичні висновки про спроможність ГС реальними прикладами громадянського активізму. Інші емпіричні методи (медіамоніторингу, аналізу вторинної соціології) застосовано для обґрунтування та контраргументації дослідницьких припущень, фактологічного збагачення та актуалізації теоретичних розробок, з'ясування кількісних показників рівня довіри й очікувань громадян до організацій громадянського суспільства, громадянської активності та участі, ключових індексів демократії, вітчизняних здобутків щодо розбудови демократичних інститутів тощо.

Для глибинного розуміння законодавчого впливу на специфіку функціонування та подальшого розвитку громадянського суспільства застосовано порівняльно-правовий метод [58], поєднаний з інструментарієм структурного функціоналізму. Передусім такий підхід дає змогу виділити пріоритетні функції ОГС (контрольну, сервісну, адвокаційну) та оцінити, як зміна зовнішніх умов (безпекових загроз та законодавчих обмежень) впливає на їхню внутрішню структуру та операційну здатність. Порівняльно-правовий метод використано для зіставлення повноважень громадських інституцій у довоєнний період та в умовах дії Закону «Про правовий режим воєнного стану». Інституціональний підхід формує уявлення, як політико-правові норми (зокрема, Закони України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про органи самоорганізації населення»,

«Про правовий режим воєнного стану», «Про публічні консультації»; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з реалізації у 2025-2026 роках Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки», «Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми з розвитку волонтерської діяльності на період до 2030 року» та ін.) створюють рамки громадської діяльності, визначають межі повноважності ОГС на різних рівнях політики, фіксують нормативні обмеження для інтеграції ГС в імплементаційну сферу, де відбувається процес перетворення політичної волі на конкретні заходи, програми та результати.

Методологія дослідження спирається на синергетику, яка, за визначенням М. Кельмана і Н. Мельник, розглядає багаторівневі системи, що еволюціонують, розвиваються, а до таких і належить суспільство з його підсистеми [70, с. 14]. Синергетика фокусується на «точках біфуркації» – критичних моментах вибору (наприклад, початок війни, політична чи інші кризи), коли система стає нестійкою. Метод допомагає зрозуміти, як ОГС здатні миттєво мобілізуватися, переходячи від хаотичного стану до високоорганізованих структур (волонтерські мережі, благодійні організації) без вказівок «зверху», а також розглядає самоорганізацію як здатність системи (суспільства) до спонтанного впорядкування та виникнення нових структур у відповідь на зовнішні загрози.

Важливу роль у реалізації дослідницьких завдань відіграє компаративний компонент, зокрема щодо порівняння зарубіжного політологічного дискурсу (де частіше вживається термін «асоціації») та вітчизняного категоріального контексту (де домінує поняття «організації»), пояснюючи термінологічні відмінності функціональними особливостями середовища. Порівняльний метод застосовано для зіставлення західних моделей ГС (наприклад, англо-американської та континентальної) з моделями країн «демократичного переходу», поглядів іноземних дослідників та вітчизняних науковців на природу публічно-приватних взаємодій, що сприяло з'ясуванню специфіки «громадянсько-державного» формату порівняно з комерційним сектором, рівнів

зрілості громадянського суспільства у різних країнах через порівняння стану розвитку локальних суспільств як необхідної передумови для конструювання спроможного глобального цілого. Водночас метод кореляційного аналізу встановив взаємозв'язок між двома векторами державотворення – децентралізацією та євроінтеграцією, які є взаємозумовленими, адже реформа наближає українські практики до європейських стандартів субсидіарності, що, у свою чергу, посилює роль неурядового сектору.

Глобальний контекст громадянського суспільства досліджено з урахуванням транснаціонального підходу, який розглядає громадянське суспільство не в межах національних кордонів, а як транснаціональний публічний простір, «планетарну спільноту», що функціонує паралельно із системою національних держав. Мережевий аналіз використано для опису структури глобального громадянського суспільства як складної децентралізованої мережі солідарності. Метод дозволяє пояснити, як автономні осередки в різних точках світу взаємодіють без єдиного центру управління для вирішення глобальних проблем (щодо кліматичних змін, захисту прав людини тощо).

Таким чином, методологічна база дисертаційного дослідження побудована на принципі комплексності та міждисциплінарності, поєднує теоретико-філософський аналіз еволюції ідеї громадянського суспільства з праксеологічним вивченням його сучасних функцій, напрямків та суб'єктів діяльності. Разом із цим варто впорядкувати понятійно-категоріальний апарат дослідження, де ключовою дефініцією, звичайно, є громадянське суспільство, яке змістовно проаналізовано у підрозділі 1.1. Тому приділимо увагу категоризації громадських інституцій, які входять до предметного поля наукового пошуку.

У роботі ми досить часто послуговуємося поняттям «неурядова організація» і практично не апелюємо до недержавних організацій, вважаючи їх термінологічно частиною економіки і права. Натомість НУО – більш універсальне позначення для політології, у тому числі у міжнародному

контексті. Так, за визначенням Організації Об'єднаних Націй, неурядова організація – це будь-яка некомерційна, добровільна група громадян, організована на місцевому, національному або міжнародному рівні, орієнтована на виконання завдань та керована людьми зі спільними інтересами. ООН змістовно прирівнює НУО та організації громадянського суспільства, вказуючи, що вони виконують різноманітні послуги та гуманітарні функції, доводять проблеми громадян до відома урядів, контролюють політику та заохочують політичну участь на рівні громад. ОГС/НУО здійснюють аналіз та експертизу, служать механізмами раннього попередження та допомагають контролювати та виконувати міжнародні угоди, включаючи Цілі сталого розвитку [314].

З позицій цілепокладання неурядові організації інтерпретує Світовий банк: неурядові організації – це приватні організації, які здійснюють діяльність з метою полегшення страждань, просування інтересів бідних, захисту довкілля, надання основних соціальних послуг або здійснення розвитку громад. Світовий банк поділяє НУО на два основні типи: операційні (Operational NGOs), основна мета яких – розробка та реалізація проєктів розвитку, та адвокаційні (Advocacy NGOs), які просувають певні ідеї або впливають на політику державних інституцій [201].

Щодо українського контексту, то вітчизняне законодавство у ЗУ «Про громадські об'єднання» серед понять виокремлює громадське об'єднання (добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів); громадську організацію (громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи); громадську спілку (це громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи). Водночас неурядові організації згадуються у документі виключно як суб'єкти міжнародної діяльності (неурядові організації інших держав, міжнародні неурядові організації, іноземні неурядові організації) [49].

Інтегруючи у науковий пошук функціонал суб'єктів громадянського суспільства, варто конкретизувати сутність терміну «волонтер». Стаття 7 ЗУ «Про волонтерську діяльність» фіксує, що волонтером є фізична особа, яка добровільно здійснює соціально спрямовану неприбуткову діяльність шляхом надання волонтерської допомоги [48]. У доповіді ООН «State of the World's Volunteerism Report» міститься таке визначення волонтера: особи, які присвячують свій час та зусилля на користь інших людей або суспільства в цілому, діючи з власної волі та без розрахунку на грошову винагороду [291]. Аналогічне визначення дає американський дослідник Л. Саламон: волонтер – це індивід, який надає неоплачувану працю організаціям або безпосередньо потребуючим, що є формою соціальної інвестиції та джерелом формування соціального капіталу [291]. Відтак спільними рисами у розумінні волонтерства є його добровільна та неприбуткова основа і соціальне спрямування активної участі.

У межах дослідження партнерства як основи суспільно-державних взаємодій варто вирішити певну двоїчність понять:

- громадянсько-державне партнерство, яке фокусується на взаємодії держави з інституціоналізованим громадянським суспільством,
- та
- суспільно-державне партнерство як більш широка категорія, яка охоплює будь-які форми взаємодії влади з позадержавними акторами.

У дисертації сформульоване означення громадянсько-державного партнерства, сутність якого викладено на початку цього підрозділу.

Також ми часто звертаємося до поняття «міжінституційні взаємодії», що контекстуально інтерпретуємо як систему сталих зв'язків та механізмів співпраці між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства, спрямовану на спільне формування та реалізацію публічної політики, розв'язання суспільних криз та зміцнення демократичних засад врядування. Нідерландський дослідник Я. Куйман надає цьому поняттю таке визначення: процес горизонтальної та вертикальної координації між

автономними організаціями, що базується на спільних правилах, ресурсному обміні та спрямований на вирішення комплексних суспільних проблем [258].

Ключова проблематика інституційної спроможності громадянського суспільства зумовила багатогранність як методології, так і понятійно-категоріального апарату дослідження, який включає не лише сукупність наявних ресурсів ОГС, а й їхню здатність до ефективної міжінституційної взаємодії та самоорганізації в умовах динамічних змін. Центральне місце у цій системі займає перехід від ієрархічних моделей до паритетного громадянсько-державного партнерства, де неурядові організації виступають повноправними суб'єктами формування публічної політики. Осмислення термінів «самоорганізаційний потенціал» та «інституційна автономія» дозволяє зафіксувати трансформацію громадянського сектору в активного гаранта національної резильєнтності, особливо в умовах правового режиму воєнного стану. Таким чином, уточнений понятійний апарат створює теоретичну основу для подальшого вивчення механізмів зміцнення суб'єктності громадянського суспільства як на локальному, так і на глобальному рівнях.

Висновки до розділу 1

Відправними точками політологічного осмислення громадянського суспільства визначено підходи до його інтерпретацій як: сфери («публічного простору») активної участі громадян у вільних асоціаціях задля створення «спільного політичного світу» (Х. Арендт, Ю. Габермас, А. де. Токвіль,); сукупності добровільних об'єднань та організацій, заснованих на здатності людей до спонтанної соціалізації, які артикулюють суспільні проблеми та генерують «соціальний капітал» (Р. Патнем, Ф. Фукуяма).

Еволюційний контекст дослідження громадянського суспільства розглянуто за двома напрямками: теоретичного обґрунтування та трансформації практик ГС. Проаналізовано підходи до етапізації концептуального оформлення феномену «громадянське суспільство» (Б. Девіель, С. Клейн, Ч.-С. Лі, Л. Саламон, В. Соколовські, М. Хаддок А. Колодій, С. Рябов, В. Савенко, О.

Тіхонова) та його операційного, інституціонального та суб'єктного становлення в розрізі цивілізаційного поступу соціально-політичних відносин від античного одержавленого періоду до сучасного з акцентом на інституціоналізації та глобалізації. Констатовано вплив останньої на формування глобального громадянського суспільства (Х. Булл, М. Калдор, Р. Фальк).

Обґрунтовано, що фундаментальні концепції ГС фокусується на чотирьох вимірах його трансформації: концептуальному, теоретико-методологічному, функціональному та модельно-конфігураційному. Доведено, що розвиток теорій, моделей і функцій громадянського суспільства зумовлені корельованими чинниками: використанням нових форм співпраці між державою та громадянином (суспільством), появою інструментів участі громадян у прийнятті політичних рішень, поширенням суспільних рухів та формулюванням принципів сталого розвитку, потребою захисту прав вразливих груп населення, гуманітарними та іншими кризами, викликами антидемократичних тенденцій.

Функціональну складову ГС проаналізовано у контексті класичних візій (Г. Гегель, Н. Макіавеллі, А. де Токвіль) з оптикою на появу спроможної спільноти, здатної якісно змінити або доповнити державу, та сучасних теорій (неотоквіліанська, соціального капіталу, деліберативна, неограмшистська, динамічна, ціннісна, нормативно-інституційна), де у фокусі є функції запобігання централізації влади, підтримки суспільної та суспільно-політичної комунікації, створення сприятливого середовища для формування громадської думки та вільного ринку, культивування та масштабування консенсусної підтримки та цінностей, мобілізації громадської активності, носія прав і демократичних принципів. Акцентовано вітчизняні наукові підходи до виокремлення ключових функцій ГС – контролю, адвокації, соціальної підтримки, просвіти, та суспільно зумовлених функцій – антикорупційної, правоохоронної та ін.

Систематизовано методологічний інструментарій дисертаційного дослідження, який включив філософський компонент (синергетика, діалектика, аксіологічний та постструктуралістський підходи), загальнонаукові методи

(системний, функціональний, структурний функціоналізм, моделювання, метод термінологічного аналізу та дефініціювання), спеціально-наукові методи (історико-генетичний, концептуальної ретроспективи, порівняльно-історичний, компаративний, інституціональний та мережевий аналіз, комунікативний підхід), методи емпіричного дослідження (кейс-стаді, медіамоніторингу, аналіз вторинної соціології тощо).

РОЗДІЛ 2. СВІТОВІ ПРАКТИКИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН

2.1. Моделі громадянського суспільства

Проблематика громадянського суспільства в умовах постійних політичних та історичних змін не втрачає актуальності для політології як щодо теоретичного конструювання, так і у контексті фактичної еволюції. Громадянське суспільство зараз – це дієва складова державотворення в країнах сталої демократії і демократичного переходу. Воно дає імпульс для гармонізації суспільно-політичних відносин, розбудови глобальної мережі міжінституційних взаємодій, які впливають на вирішення гуманітарних, продовольчих, екологічних та інших проблем. Погоджуючись із твердженням австралійського політолога Дж. Кіна, що «громадянське суспільство є запорукою співдій й обміну думками між громадянами, здатними публічно обирати свої ідентичності, шанувати свої обов'язки в рамках політично-правової структури, яка забезпечує мир між громадянами, соціальну справедливість та виходить із підзвітності влади суспільству» [71, с. 78], наголошуємо, що при збереженні ключових принципів та місії громадянське суспільство адаптується до внутрішньополітичних трансформацій, викликів глобального світу, запитів індивіду на самоідентифікацію в спільноті. Ці обставини зумовлюють видозміни суспільства, які за певними показниками вкладаються у моделі громадянського суспільства та формати його інтеракцій з державою.

У політичній теорії існують різні моделі ГС, які відображають різноманітні погляди на його структуру, функції та взаємовідносини з державою. Однак вважаємо за необхідне дати відправну категоризацію поняття «модель громадянського суспільства», яка, на нашу думку, включає два змістовні компоненти:

- теоретичний, який акцентує певну концепцію, що описує ідеальний або прагматичний організаційний і соціальний лад суспільства, де громадяни

мають значний ступінь автономії, свободи, відповідальності й участі у прийнятті рішень;

- інституціональний, який конкретизує конфігурацію соціально-політичних зв'язків, обсяги і доступність можливостей впливу громадян на розробку й ухвалення державно-владних рішень, регламентованих політико-нормативними актами, ступінь інтеграції демократичних цінностей і принципів у політичну систему.

Ще одне питання, яке варте дискусії, стосується самої сутності громадянського суспільства: чи воно є частиною цілого суспільства, чи це стан розвитку суспільства. Тут актуалізуємо точку зору вітчизняної політологині А. Колодій, яка зауважує, що «громадянське суспільство – це, з одного боку, об'єктивно існуюча суспільна реальність, підсистема суспільства як цілого, яка розвивається в політичному просторі і часі, має свої стадії та географічно-територіальні різновиди. А з іншого боку, – це теоретична абстракція, «ідеальний тип», за допомогою якого намагаються розпізнати цю реальність і глибше осмислити суспільну систему під певним, специфічним для теорії громадянського суспільства кутом зору [76]. Одразу варто наголосити, що будь-який аналіз громадянського суспільства, яке безумовно є об'єктивно існуючою реальністю, має орієнтуватися на загальні обставини процесу суспільних перетворень: чи вони відбуваються в умовах демократії або демократичного переходу, чи йдеться про намагання меншості вибороти мінімальний набір політичних прав для всієї спільноти. Вважаємо, що перший варіант передбачає значно ширший обсяг можливостей для становлення і розвитку громадянського суспільства і є підґрунтям для комплексного наукового дослідження.

Специфіка державотворення, історичні передумови, стан економіки, зовнішні обставини та інші чинники визначають, як і яким формується в країні громадянське суспільство – його цілі, спроможність, структуру чи відсутність системного конструкту.

На сучасному етапі тотальних деформацій існуючих режимів кожна країна, зокрема в Європі, могла характеризуватися наявністю своєї національної моделі

громадянського суспільства, яку від усталених типологій відрізняли поточні нюанси як у стані соціальної сфери, так і у специфіці взаємодії з державою. Однак спробуємо описати ГС в низці європейських держав, спираючись на вже згадувані у нашому дослідженні типи (моделі) громадянського суспільства. До прикладу, Німеччину можна охарактеризувати як корпоративістську модель, зважаючи, що держава системно залучає НУО до вироблення та реалізації політик щодо соціальної сфери, міграції, довкілля. Законодавство Федеративної Республіки Німеччина гарантує громадянам свободу об'єднань (стаття 9 Конституції ФРН гарантує право кожному формувати корпорації та інші об'єднання, а держава не може цього забороняти без законних підстав) [191], асоціаціям – правовий статус, організаціям гуманітарного спрямування – податкові пільги [182], земельні акти визначають партнерський формат взаємодії держави і НУО. Високу інституціоналізацію неурядовому сектору посилює сталий діалог між урядом, профспілками, асоціаціями, а федеральний устрій зумовлює значну автономію земель у взаємодії з інститутами громадянського суспільства.

Партнерська модель ГС сформувалася у Данії, де держава делегує неурядовим організаціям значну частину соціальних послуг, унормовуючи такий підхід галузевими угодами про співпрацю муніципалітетів з НУО [192]. Відтак їх виконання позаурядовими структурами дозволяє також йменувати таку модель ко-продуктивною. Останні соціологічні дослідження засвідчують, що рівень довіри громадян до влади та інститутів громадянського суспільства приблизно однаковий і є вищим за середні показники в інших країнах-членах ЄС [271]. До всього країна відзначається глибокою традицією волонтерства та асоціативності, тому зміцнення громадянського суспільства мотивується знизу та посилюється зверху.

Приклад, який розглянемо детальніше – Франція з її організаціями, чия сфера діяльності давно вийшла за межі державних кордонів. І тут цілком доречно згадати низку «транскордонних» неурядових інституцій, орієнтованих на різні аспекти гуманітарної сфери, як-от «Електрики без кордонів», «Медики без

кордонів», «Швидкі без кордонів» (Ambulanciers Sans Frontières), «Школи без кордонів» та інші, які реалізують соціальні та інфраструктурні проекти по всьому світу, у тому числі і в Україні через наслідки військової агресії російської федерації. Окрім цього, з 1922 р. функціонує Міжнародна федерація прав людини, що об'єднує понад 140 правозахисних організацій із десятків країн і має штаб-квартиру в Парижі, з 1969 р. – Фонд Франції (Fondation de France) – одна з найбільших благодійних мереж в країні, яка також фінансує міжнародні ініціативи, підтримуючи розвиток НУО та громадський сектор за кордоном, з 1993 р. – Агентство з технічного співробітництва та розвитку, яке займається гуманітарною допомогою, кризовим реагуванням, підтримкою місцевих спільнот тощо. Безумовно, у Франції є багато НУО національного рівня, але вплив французьких міжнародних неурядових організацій – це приклад масштабування громадянського суспільства та його інститутів.

Ще один важливий кейс – це створена система механізмів та інституцій акумуляції ресурсів для реалізації місій громадських організацій. Це і цільові краудфандингові кампанії, і усталена традиція співпраці з урядовими структурами, зокрема з боку Французької агенції розвитку (AFD), Фонду інновацій у розвитку (FID), Французького фонду глобального довкілля (FFEM) та ін. [227]. Цілі, які лежать в основі мережі громадських інституцій, які діють як всередині Франції, так і за її межами, торкаються питань зміцнення правової та політичної бази, екосистеми прав людини, сприяння доступу до неї, розвитку технічного та фінансового потенціалу організацій громадянського суспільства тощо [279]. Сучасний етап розвитку французького громадянського суспільства стосується його так званої «деколонізації»: на національному рівні йдеться про переосмислення й актуалізацію потреб спільноти, на міжнародному – про залучення до планування проектів і програм місцевих громадянських суспільств, що також передбачає фінансову участь локальних громад за кордоном в реалізацію визначених планів.

У внутрішній же будові Францію, на нашу думку, можна охарактеризувати як континентально-етатистську модель громадянського суспільства з

республіканським універсалізмом, у межах якого громадські організації визнаються легітимними, але не рівноправними партнерами держави [195, с. 281–300]. Існуючі практики дотацій, грантів та оплачуваних сервісних функцій «за наймом» від уряду та муніципальних адміністрацій для організацій громадянського суспільства зобов'язують останні зважати на запити і вимоги влади, бути медіатором під час виникнення соціальної напруги чи громадянських заворушень.

В Італії держава також визнає пріоритет локальних громад та НУО у вирішенні соціальних проблем [204], однак фактичним чинником підтримки для громадського сектору є не державні фонди та програми, а діяльність католицьких і благодійних організацій. Цей же чинник зумовлює значну територіальну диференціацію від регіонів до муніципалітетів щодо активності й ефективності інститутів ГС. Ці обставини дають підстави віднести Італію до субсидіарної моделі громадянського суспільства, що також є спільною рисою з іншими європейськими країнами – Іспанією, Португалією, Грецією, через що таку модель іноді називають південноєвропейською, підкреслюючи, що таке громадянське суспільство переважно зосереджено на заміщенні державних прогалин.

Постсоціалістична трансформація громадянського суспільства в Латвії, яка відбувалася за активної підтримки Європейського Союзу, сформувала перехідну, або трансформаційну модель громадського сектору, яка загалом притаманна для країн Центральної та Східної Європи (за деякими виключеннями). Тут у фокусі неурядових інституцій перебувають функції адвокації та контролю публічної влади, на це спрямовані зусилля аналітичних центрів і місцевих ініціатив, запроваджені механізми громадських консультацій при міністерствах. Попри визначений курс розвитку латвійське громадянське суспільство наразі перебуває у зоні турбулентності, що, у першу чергу, пов'язано з фінансовою нестабільністю. Громадський сектор залишається дуже залежним від проектного фінансування, грантів ЄС та державної підтримки, які часто є короткостроковими та непередбачуваними [261, с. 10]. Також серед перешкод

для довгострокової стійкості експерти називають структурні слабкості, регіональні відмінності, політичний тиск та обмежену інституційну підтримку.

Виключення, про які згадувалося вище, зокрема уособлює приклад Угорщини, яка, з одного боку, розвивається у площині трансформаційної моделі громадянського суспільства, з іншого боку, на сучасному етапі тяжіє до гібридного конфліктного типу. Причини такого зсуву – централізація влади, випадки політичного тиску на НУО через поділ громадського сектору на «лояльні» та «критичні» організації. На фоні активної ролі міжнародних донорів у підтримці незалежних ініціатив в державі розробили проєкт закону про прозорість організацій, що підтримуються з-за кордону, зокрема, новою нормою передбачене негайне інформування державного реєстратора про те, що організація стала такою, що фінансується з-за кордону, а також зазначення інформації про такий статус на усіх медіа-ресурсах організації [300]. В Угорщині також функціонує Управління захисту суверенітету, яке протидіє іноземним впливам, у тому числі, через контроль НУО, що вже у висновках міжнародних правозахисних організацій визначається як «спроба ліквідувати останні сліди незалежного громадянського суспільства» [184]. Однак, як і в більшості країн не лише Європи, але й усього світу, в Угорщині законодавчо унормовано свободу об'єднань та діяльність НУО.

Моделі громадянського суспільства виходять не з пропозиції абстрактного розуміння його функціонування, а зі спостережень за вже існуючими практиками. Серед інших вкажімо на такі форми існування громадянського суспільства:

- ліберальна модель, яка інтерпретує ГС як незалежний сектор, що існує окремо від держави та економіки і володіє значним ступенем автономії від владних структур. Тут має місце велика роль громадських організацій, які вважаються основними агентами громадянського суспільства, гарантія прав та свобод громадян, плюралізм інтересів, підтримка правової держави та інші ознаки;

- комунітарна модель, де громадянське суспільство виступає як мережа спільнот, котрі мають власні цінності, традиції та принципи. Моделлю підкреслено важливість взаємодії та співпраці між цими спільнотами для досягнення загального добробуту, пріоритет розвитку місцевих інституцій (представницькі органи місцевого самоврядування, громадські організації, релігійні об'єднання та ін.), важливість залучення громадян до прийняття рішень, взаємодопомога та взаємопідтримка між членами спільноти тощо;
- ринкова модель, яка робить наголос на ринкових відносинах та саморегулюванні громадянського суспільства, підкреслюючи, що ефективне його функціонування досягається через взаємодію різних груп та інституцій на ринкових засадах. Ключові принципи тут – це індивідуалізм, підприємливість, саморегуляція, примат приватної власності;
- плюралістична модель. Вона визнає різноманіття інтересів та груп у суспільстві, які змагаються за вплив і владу, вважає, що громадянське суспільство є середовищем конкуренції між різними інтересами. Життєздатність вказаної моделі ґрунтується на чесній конкуренції між групами, взаємодії та компромісі, справедливому посередництві тощо;
- соціальна модель акцентує увагу на соціальних правах та справедливості у громадянському суспільстві, підтримує ідею, що воно має працювати на благо всіх своїх членів, зокрема щодо захисту та забезпечення соціальних прав. Ця модель прагне зменшити соціальні нерівності та гарантувати рівний доступ до можливостей та ресурсів для всіх громадян, незалежно від їхнього соціального статусу чи походження. Держава ж вважається ключовим агентом у забезпеченні соціальної справедливості та захисті прав громадян.

Запропоновані моделі відображають внутрішню конфігурацію ГС, де домінують ті чи інші актори. Якісно розкриває зміст складної системи громадянського суспільства Дж. Александер, який у праці «Сфера громадянського суспільства» описує рівні (у деяких інтерпретаціях типи) ГС, виділяючи :

- рівень дискурсу, або культурний рівень, який формують цінності, консолідуючі символи і мова, котрі громадяни використовують для реалізації своїх прав і здійснення обов’язків. Дискурс може бути «цивільним» (демократичним і відкритим) та «антицивільним» (авторитарним, закритим). Безпосередня роль ГС на цьому рівні – сформувати простір боротьби за сенси, якщо суспільство готове їх артикулювати;
- рівень взаємодії, або соціально-комунікативний рівень, який охоплює публічну сферу, де відбуваються безпосередні контакти між індивідами. Тут ключову роль відіграють комунікативні інститути (незалежні медіа, громадські обговорення), що забезпечують прозорість суспільного життя;
- інституційний, або регулятивний рівень, наповнений формальними організаціями і правовими нормами, які матеріалізують ідеали громадянського суспільства та дозволяють йому чинити тиск на державу та економіку. Тут діють асоціації, добровільні об’єднання, реалізується виборче право та інші складові демократичних систем [185, с. 53–60].

Якщо функціонально звузити фокус аналізу до сприйняття громадянського суспільства крізь призму якоїсь конкретної його функції, скажімо, комунікаційної, то навіть у такому ракурсі виділяють окремі моделі ГС: громадянське суспільство як соціальна сфера або система інституцій, для яких функція комунікації є головною; як суспільна система, в якій раціональна комунікація є невід’ємною частиною всієї (політичної) системи; як сфера дискурсів (власне комунікація), тобто не обмежений інституційними рамками процес творення суспільних цінностей, громадської думки тощо [14, с. 123].

Щодо обставин і джерел формування моделей громадянського суспільства, то тут варто відштовхуватися від часових, або історичних моделей, функціональних інтерпретацій, певного етапу еволюції громадянського суспільства, а також моделей, притаманних певним країнам чи регіонам. Відтак доречно розглянути три моделі громадянського суспільства, які виокремлює американська політологиня Н. Розенблум – «демократичне», «посередницьке» і «виборче» громадянське суспільство. Демократичний тип ставить за завдання

формувати громадян із почуттям політичної дієздатності, спроможних вести відкриті дискусії і схильних обговорювати проблеми з точки зору загального блага. Водночас не виключається роль і участь держави. Наприклад, уряд може визнавати і фінансово підтримувати групи, які уособлюють важливі соціальні перспективи і сприяють якіснішому прийняттю рішень, фокусуючи громадське обговорення на загальному добробуті. Отже активний державний вплив формує організоване представництво фрагментарних або виключених інтересів і заохочує організовані групи бути уважнішими до інтересів інших [205, с. 421, 425].

Інший тип – «посередницьке» громадянське суспільство, що прагне зорієнтувати людей у напрямку соціальних зв'язків, від яких очікують прищеплення ввічливості, соціабельності і відповідальності, які тримають будь-яке суспільство, а особливо плюралістичну ліберальну демократію, вкупі. Йдеться про те, що громадянське суспільство є посередником між тими функціями, які зарезервовані за урядом, і тими, які індивіди виконують самостійно. Такий тип соціуму передусім прищеплює звички відповідальності й співробітництва, які сумісні з культивуванням усієї різноманітності партикулярних цінностей і особистих якостей в усіх соціальних утвореннях – від культурних громад до робочих місць [127]. Щодо ролі держави, то вона можлива лише в умовах відповідного законодавства, яке унеможлиблює будь-яку урядову монополію.

«Виборче» громадянське суспільство за Н. Розенблум не тотожне виборчій демократії, позаяк орієнтоване на створення ліберальним урядом умов для постійного формування нових асоціацій та для динамічного взаємообміну членами між ними. Свобода об'єднань часто призводитиме до демократичної участі і посередницьких структур, які формуватимуть конкретні моральні переконання і забезпечать виникнення соціально небайдужих громад [127]. Показовими вважаємо дані щодо чисельності неурядових організацій в різних країнах світу, лідерами серед яких є Сполучені Штати Америки, Німеччина, Франція, Канада, Великобританія, Швеція [244].

Дати свободу та можливості для самовизначеності, особливо щодо моральних принципів і цінностей, одразу усім членам суспільства неможливо, тому що воно розрізнене і не синхронізоване у власному розвитку. Відтак ідея диференціювати суспільство на асоціації з притаманними їм наративами і спонукати їх взаємодіяти – це шлях до взаємопроникнення консолідуючих цінностей. Однак погодимось з авторкою у тому, що «саме по собі існування плюралістичної сукупності асоціацій може не сприяти творенню ліберальних установок, оскільки необхідний досвід плюралізму» [127]. Тому актуальним залишається питання ступеню інтеграції індивідів в асоціації – чим він вищий, тим більша вірогідність, що формула, закладена у концепт «виборчого громадянського суспільства», спрацює.

Модель синхронної еволюції культури та політичних інститутів описують на прикладі еліт дослідники громадянського суспільства А. Бізін та Т. Вердье. Автори запроваджують механізми «спільної еволюції» (Joint Evolution), наголошуючи, що культура (цінності громадянського суспільства) та політичні інститути (правила гри) є ендегенними, тобто постійно підживлюють та змінюють одне одного. Інститути формують стимули для батьків: чи варто виховувати дитину «активним громадянином», якщо в країні диктатура? Натомість культура визначає імовірність зміни режиму: якщо в суспільстві високий рівень «громадянськості» (сукупності громадянських якостей, цінностей і дій особистості, які виявляються у відповідальній активності на благо суспільства) [221, с. 242]), тоді елітам важче утримувати авторитаризм. Також вказаними науковцями запроваджено поняття «культурної трансмісії» як інструменту боротьби – громадянське суспільство через освіту та сімейне виховання передає цінності, які обмежують здатність еліт до експлуатації, підвищують здатність громадян до колективної дії і створюють «соціальний клей», який утримує демократію від розпаду [194].

Спираючись на низку емпіричних доказів, Бізін та Вердье доводять, що розвинене громадянське суспільство є кращим запобіжником проти популістів та диктаторів, ніж будь-яка конституція, однак зауважують, «якщо еліти

встигають придушити культуру (через цензуру або репресії), навіть формальна зміна інститутів (наприклад, проведення виборів) не призведе до реальної демократії, бо в суспільства немає «культурного софту» для її підтримки» [194, с. 1570–1571].

Дійсно, моделі стабільних політичних та соціальних структур не можуть існувати без ціннісних орієнтирів, які забезпечують ефективну взаємодію між владою і суспільством. Цінності та принципи визначають рамки правового регулювання функціонування держави, а їхня прийнятність для громадянського суспільства сприяє легітимації політичних рішень, курсу, трансформацій.

Вертикальний зріз громадянського суспільства дає підстави припускати, що на фоні існування його глобального виміру можна запропонувати модель локального громадянського суспільства. Група польських учених вважає, що громадянське суспільство не є статичною чи абстрактною формою існування людей, а відповідає пріоритетам розвитку групової поведінки. І найбільш оптимальним середовищем для розбудови громадянського суспільства автори називають рівень місцевого самоврядування, позаяк саме на місцях формуються найбільш відчутні риси поведінки великих і малих груп, а також визначається специфіка демократичної участі у процесах прийняття рішень, формування ідентичності та вирішення конфліктів. Громади, як правило, мають високий рівень самоорганізації та часто служать моделлю для впровадження структур громадянського суспільства або моделей поведінки у великих організаційних структурах [248, с. 12]. Однак, як зазначає у своєму дослідженні політологиня М. Лендшел, «думка про органічно «локалістський» характер громадянського суспільства не є домінантною, радше вчені-суспільствознавці вважають місцевий рівень громадянського суспільства одним із його проявів» [87, с. 60].

На приклади функціонування дієвих громадських ініціатив локального рівня багата Швейцарія, де організаційні форми громадянського суспільства представлені від вулиць до кантонів. Зокрема участь громадян у вирішенні нагальних питань інституціоналізована у кантональних та муніципальних зібраннях. У кантонах Гларус і Аппенцелль-Іннерроден такі зібрання – історична

традиція, яка уособлює не лише інструмент погодження рішень, але й дискусії щодо їх змісту. Громадські збори на рівні муніципалітетів (*Gemeindeversammlung*) – ще одна «низова» форма залучення мешканців до управління, яка діє як «малий парламент», чії локальні рішення щодо бюджету, податкової ставки, інфраструктурних проєктів є обов’язковими для подальшого втілення [255]. Ще одна унікальна практика, реалізована у Швейцарії, – це чинна «система неспеціалістів» (або «міліційна модель» – *Milizsystem*), за якої значна частина посад у громадах є волонтерськими або напівпрофесійними [198, с. 200–201]. За даними Швейцарського муніципального об’єднання, на рівні громад близько 100 тис. осіб виконують політичні функції (у місцевих радах, комісіях, департаментах), а значна частина членів виконавчих органів працюють не на повну ставку. У деяких містах (Цюрих, Женева) функціонують районні асоціації та житлові кооперативи, які представляють інтереси мешканців у питаннях міського розвитку, планування і благоустрою. Загалом одна з емпіричних ознак швейцарського громадянського суспільства – це велика кількість клубів, об’єднань, асоціацій (за останніми підрахунками, ця кількість сягнула 100 тис. зареєстрованих об’єднань [215]).

Вважаємо, що такий підхід створює «міст» між владою й громадою, адже управління стає ближчим, а мережі локальних асоціацій – джерелом рекрутингу та зворотного зв’язку. Принагідно звернімося до тези професора В. Марчука про те, що «процес залучення громадян до формування системи місцевого самоврядування стає запорукою перетворення його на інститут локальної демократії» [96, с. 36]. Отже місцевий рівень громадянського суспільства є одночасно важливим як для самого суспільства, так і для інституту місцевого самоврядування, особливо в період впровадження реформи децентралізації. Це не окрема модель, але важлива організаційна одиниця громадянського суспільства, яка посилюється загальними демократичними тенденціями в державі.

Конструювання життєздатних моделей громадянського суспільства триває, йдеться тут про виникнення форматів взаємодії держави і суспільства, де

обидва суб'єкти своїми характеристиками зумовлюють специфіку тієї чи іншої моделі. Формуючи спроможне, а значить стале громадянське суспільство, звернімо увагу на необхідні складові його творення. Щодо суспільної надбудови варто артикулювати важливість існування інституцій (малих приватних підприємств, неурядових організацій, фондів і асоціацій, експертного середовища тощо) та ініціатив (передусім тих, що стосуються використання механізмів громадянської участі), які визначають спроможність громадянського суспільства. Інша складова – державна – має характеризуватися наявністю дієвого інструментарію стримувань і противаг, що не дозволить прийти до узурпації влади одним із її носіїв, тому також важливим є дотримання принципу поділу влади. Окрім того, держава має сприяти створенню умов для справедливих і конкурентних виборів, реалізації громадянських ініціатив (через звернення громадян, подання петицій, функціонування громадських рад, проведення громадських слухань та ін.). Поєднання перелічених характеристик – це оптимальні умови, з одного боку, для налагодження конструктивної взаємодії держави та суспільства, з іншого боку, для подальшої розбудови громадянського суспільства. Ефективність вказаних характеристик також вважаємо критеріями спроможності суспільства відстоювати загальні і групові інтереси, виступати рівноцінним державі рушієм соціально-політичного та економічного розвитку.

Принагідно звернемося до положень Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки, де окреслено роль держави у підвищенні спроможності громадянського суспільства [101]. Документом актуалізовано питання організаційної спроможності інститутів ГС, їхньої фінансової життєздатності, розвитку інфраструктури громадського сектору, а також спроможності інститутів громадянського суспільства у сфері менеджменту, зайнятості, навчання і професійного розвитку їхнього персоналу [101]. Серед засобів впливу, чи то сприяння посиленню спроможності громадянського суспільства, Національною стратегією передбачено створення сприятливих умов для реалізації громадянами права на об'єднання, підвищення

рівня залученості громадян до діяльності інститутів громадянського суспільства, сприяння розвитку волонтерської діяльності, створення правових, регуляторних та економічних умов для участі інститутів громадянського суспільства у наданні за бюджетні кошти суспільно значущих послуг, розвиток соціального підприємництва тощо [101]. Попри досить розгалужений підхід до розбудови громадянського суспільства більшість відповідних державних механізмів зводяться до мотивації участі громадян, зокрема через об'єднання у різноманітні групи, які вважаємо синонімічними до асоціацій в класифікації раніше згадуваної Н. Розенблюм.

Група вітчизняних дослідників моделюють формати взаємодії громадянського суспільства і державної влади, виділяючи:

- етатистську модель, де перевага в організації суспільного життя віддається ієрархічним системам (державна влада), роль горизонтальних соціальних зв'язків (громадянське суспільство) зводиться до мінімуму, або вони знаходяться під жорстким контролем;
- консенсусну модель, коли обидва способи організації суспільного життя співіснують, сфери їхньої компетенції визначені і регламентовані. Така модель не є абсолютним паритетом між державною владою і громадянським суспільством, а радше поєднує у собі два підтипи – помірно-етатистський (ідея державного порядку, національної єдності ставиться вище цінності свободи особистості) і помірно-деетатистський (передбачає активність громадянського суспільства, його контроль над державою, розширення впливу політичних партій і груп інтересів, децентралізацію низки державних функцій, збільшення активності органів місцевого самоврядування та громадських організацій);
- конфронтаційну модель. Обидві системи – самоорганізаційна та ієрархічна – співіснують, проте хоча б одна з них прагне зменшити сферу компетенції іншої, у тому числі, шляхом застосування крайніх засобів – насильства, боротьби, відкритого протистояння. Логічно, що автори типології

- пропонують розглядати цю модель у двох модифікаціях: з домінуванням громадянського суспільства та з домінуванням державної влади;
- самоорганізаційну модель, яка за своїм змістом є повною протилежністю етатистській, надає перевагу в організації суспільного життя самоорганізаційним системам, роль вертикальних соціальних зв'язків зводиться до мінімуму, або вони знаходяться під контролем;
 - змішані моделі, котрі представляють собою об'єднання двох з вищеназваних, але переважно суміжних моделей [178, с. 19].

Визначаючи можливі домінанти співіснування держави та громадянського суспільства, політологи напрацювали значну кількість відповідних моделей – підтримки, партнерства, архітектора, патерналізму, «приводних ременів», ігнорування, боротьби, непокори, кожна з яких ключовим аспектом вбачає роль або наміри держави по відношенню до громадських інституцій. Також вирізняють французьку, британську, німецьку, американську та інші моделі взаємодії державної влади та громадянського суспільства, які відрізняються унікальними сукупностями рис. Так, французька модель – це поєднання централізованої держави, прибічності секуляризму, корпоративізму, у контексті якого визначальна роль належить профспілкам, підтримки публічного простору для громадських дебатів. Британську модель характеризує плюралізм, переваги парламентської демократії, добровільність організацій (т. зв. «charities»), помірне державне регулювання громадської діяльності. Особливістю німецької моделі є популяризація соціального партнерства, корпоративізм, соціальна ринкова економіка, і все це в умовах федерації. Досвід Німеччини і її найдавніша в Європі традиція соціального партнерства є цілком придатною для наслідування в Україні, де лише формується необхідне інституціональне підґрунтя. Щодо американської моделі, то там поєднані індивідуалізм, мінімальне державне втручання, чим значно підсилюється громадський сектор. Як і в ФРН, федеральна структура у США дозволяє штатам мати значний ступінь автономії у внутрішніх справах. Перелічені моделі є успішними і функціональними у своїх країнах, однак їхній досвід доцільно розглядати як певну дорожню карту у

реагуванні на нагальні виклики демократизації суспільно-політичних відносин у перехідних суспільствах.

Як зазначає український дослідник М. Беззуб'як, під впливом успішних перетворень в країнах Західної Європи виникає західноєвропейська модель громадянського суспільства, яку як мірило для наслідування обирають держави Центральної та Східної Європи, де спостерігається вирощування суспільства корпоративістського, професійно-експертного, зорієнтованого на ринок послуг та соціальне партнерство з державою. Автор вбачає у цьому прояв «проліферації», тобто поширення у рамках інтеграційного об'єднання базових зразків соціальної взаємодії та форм соціального мислення від країн більш потужних до країн слабших і залежних [10, с. 113]. Повертаючись до питання еволюції суспільств на поставторитарному просторі, доречно зважати на ризики одержавлення громадянського суспільства, яке в ключовий момент не змогло правильно оцінити власну спроможність і компетентності громадських інституцій в умовах отримання значного обсягу інституційного впливу на розробку політичних рішень.

Загалом незмінно виокремлюють три базові моделі відносин між державою та громадянським суспільством, а саме:

- громадянське суспільство на протигагу державі;
- громадянське суспільство у партнерстві з державою;
- самоорганізоване громадянське суспільство замість держави.

На нашу думку, наразі немає передумов для функціонування будь-якої з вказаних моделей у чистому вигляді. У першій конфігурації існує закладена конфліктність, яка вирішується унормованим домінуванням одного з суб'єктів, і у більшості випадків це держава. Другий варіант більш вірогідний і може бути реалізований за певних політико-нормативних умов: через функціонування інституту виборів, встановлення запобіжників для монопольного впливу того чи іншого інституту, розвиток інструментів політичної участі громадян тощо. Упровадження третьої моделі видається неможливим через інституціональні вимоги, яким громадянське суспільство у сучасному розумінні не відповідає,

адже не має чітко визначених носіїв функцій, тому вважаємо недоцільним розглядати громадянське суспільство як альтернативу державі. Як зауважує М. Буник, «коли структура держави поширюється на все суспільство, тобто все суспільство структурується, утворюється тоталітарна держава, в якій немає місця для громадянського суспільства; коли рівень впорядкованості, тобто структуризація зменшується, з'являється громадянське суспільство; безмежне ж розширення громадянського суспільства означає зникнення держави, тобто суспільства як цілісної системи» [14, с. 92].

Безумовно, аналізуючи модерний етап формування концепту громадянського суспільства, а відтак і його актуальних моделей, не можна оминати бачення цієї проблематики німецьким політичним філософом і соціологом Ю. Габермасом. Він розглядав громадянське суспільство як сферу, яка існує між особистістю та державою, формуючи їхні відносини. Учений запропонував концепцію прозорості, або публічної сфери, яка стала відправною точкою у поясненні автором природи трансформації суспільства у громадянське. Йдеться про вплив на політизацію суспільства розповсюдження газет і журналів, тобто розширення можливостей доступу до інформації. Таким чином виникло підґрунтя для претензії мас на участь у політичному житті. Вона була реалізована, зокрема, в Англії на початку XVII-XVIII століть через створення представницького органу влади. Члени громади прагнули об'єднати свої інтереси та дійти політичного консенсусу під час участі в парламентській діяльності. Водночас інституційне ядро громадянського суспільства Ю. Габермас вбачає у добровільних асоціаціях поза межами держави та економіки, які дозволяють громадянам керувати та діяти альтернативно державно-владним рішенням [237].

У працях Ю. Габермаса важко помітити захоплення громадянським суспільством чи беззаперечну віру у його доконану здатність врівноважувати державні монополії і адвокатувати процеси демократизації. Натомість американська політологиня Х. Арендт протиставляла громадянське суспільство тоталітаризму, акцентувала головні його принципи – довіру та відкритість [7],

які згодом стали інтерпретувати як соціальний капітал та транспарентність. Загалом, на думку дослідниці, соціальний простір має бути виключно публічним, адже утаємниченість соціальних груп, чи то класів, обов'язково призводить до дисбалансу у суспільстві, яке починає тяжіти до авторитарних тенденцій.

Результуючи проведене дослідження, систематизуємо внутрішнє і зовнішнє середовище функціонування громадянського суспільства, щоб унаочнити архітектуру його суб'єктності (Схема 2.1.1).

*Схема 2.1.1. Архітектура суб'єктності громадянського суспільства
(розроблено автором)*

Описана у розробленій схемі структура громадянського суспільства важлива і доцільна у контексті аналізу спроможності кожної із підсистем, адже чим вищий потенціал кожної складової, тим вища ймовірність оптимізувати взаємозв'язок з державними інститутами у напрямку примату паритетності,

партнерського взаємодоповнення. Виділені у схемі моделі співіснування ГС і держави не можуть вважатися довершеними чи абсолютними, однак відображають певну еволюцію розвитку міжінституційного співіснування та громадянського суспільства як такого:

Модель залежності і підпорядкування ГС державі: держава підпорядкувала своїм інтересам діяльність будь-яких громадських формувань, громадянське суспільство функціонує формально (виключення – форми підпільної антирежимної діяльності), будь-які прояви несанкціонованої політичної активності придушуються.

Партнерська модель взаємодії з державою: ОГС виступають партнерами держави (її галузевим відомствам) у розробці й реалізації управлінських рішень, стратегій розвитку, реформування різних сфер державного життя.

Конкурентна (або доповнююча) модель взаємодії з державою: демонструє такий рівень спроможності ГС, який дозволяє конкурувати з державою у реалізації різних політик соціальної спрямованості (завдяки набутим компетенціям, розбудованій мережі, акумуляції засобів і опануванню механізмів) або доповнювати функціонал і ресурси держави, коли цього вимагають форс-мажорні обставини (війни, техногенні чи екологічних катастроф, пандемії тощо).

Модель транскордонної співпраці урядових та неурядових інституцій: сформовані відповідні канали та середовища, де неурядові організації різних країн чи галузеві інституції рівня МНУО можуть ефективно співпрацювати або ж виступати партнерами для урядових структур держав і їхніх союзів.

Розглянуті моделі і підходи актуалізують передусім функції громадянського суспільства (формування порядку денного держави, громадського контролю, забезпечення соціального розвитку, справедливості та ін., які акцентовані у підрозділі 1.2. дисертації), а це означає, що сучасна політична наука виділяє вже існуючий і відносно сталий інститут громадянського суспільства, який у різній мірі зрілості сформувався у багатьох країнах світу. У подальшому ж демократичні інститути та проактивні громадяни мають працювати над

розбудовою комплексної спроможності громадянського суспільства, яке, на нашу думку, не повинне протиставлятися державі, а має її доповнювати, врівноважувати, підсилювати у частині соціального діалогу та консенсусу.

Громадянське суспільство не може вважатися «більш якісною» частиною загального суспільства, адже не існує означення для решти соціуму в межах однієї країни чи системи соціально-політичних відносин. Тому доцільніше говорити не про розвиток громадянського суспільства у значенні кількісного розширення учасників, а про його еволюцію, яка, на нашу думку, теж пов'язана із функціональною складовою. Йдеться про перехід держави від функції патронажу до функції партнерства, а щодо громадянського суспільства – від впливу на владу до її формування і позитивних змін, а значить, демократизації.

2.2. Партнерство як основа суспільно-державних взаємодій

Акцентуючи увагу на важливості подальшого демократичного поступу, варто визначити ключові ціннісні орієнтири суспільно-політичних взаємодій, які, з одного боку, відповідають демократії як ідеології, а з іншого боку, сприяють її інтеграції у міжінституційні комунікації. Вбачаючи у якості головних суб'єктів останньої державу з її інститутами та громадянське суспільство, актуалізуємо аналіз громадянсько-державного партнерства у контексті наукової категоризації та політичних практик. Беручи до уваги, але не обмежуючись вивченням аспектів державно-приватного партнерства, метою наукового пошуку є визначення переваг комплексного явища партнерства як чинника оптимізації громадянсько-державних відносин. Йдеться про аналіз можливих конфігурацій у взаємодії держави та громадянського суспільства, з'ясування найбільш сприятливого середовища для ефективного партнерства урядового та неурядового секторів, виявлення прогалин і недоліків у процесі інтеграції принципу партнерства у суспільно-політичні відносини тощо [154, с. 69–75].

Досліджуючи питання партнерства у суспільно-владному контексті, автори переважно звертаються до практик державно-приватного партнерства,

поширених як за кордоном, так і в Україні (Ф. Бірманн, Н. Ван, С. Осборн, Ф. Паттерб, Х. Россел, П. Савас, Х. Сарменто, І. Брайловський, Г. Комарницька, В. Маслов, С. Терещенко, Л. Шемаєва та ін.). ДПП є дієвим інструментом для мобілізації невикористаних резервів, розширення ресурсної бази та підвищення ефективності публічного адміністрування в державі, управління публічною власністю. Воно дозволяє залучати значні інвестиційні ресурси приватного бізнесу для реалізації масштабних публічних проєктів у різних секторах економіки, де держава сама не може впоратися через брак фінансових, методологічних або організаційних ресурсів [73, с. 2]. Спільнота громадянського суспільства Всесвітнього економічного форуму засвідчує спроможність громадянського суспільства зміцнювати співпрацю між державним і приватним секторами, особливо під час криз в енергетиці, продовольстві, кліматі та природі; у новій економіці та суспільному договорі; в технологічному секторі; сфері гуманітарного забезпечення населення; у геополітичних відносинах [299, с. 2–3].

Напрямки наукових досліджень проблематики державно-приватного партнерства зазвичай є відображенням пріоритетних запитів регіону (країни), а відтак існуючих там проблем. Тож цілком закономірними є наукові пошуки за темою розвитку ДПП у галузі природокористування, водного господарства, екології моря (океану) щодо регіонів в Азії та Африці, впровадження державно-приватного партнерства як чинника повоєнної відбудови для української науки, ДПП в царині інноваційного розвитку в країнах Європи (передусім, Скандинавії). Із опануванням організаціями громадянського суспільства сервісних функцій воно дедалі частіше виступає однією зі сторін у ДПП, спрямовуючи свої зусилля на досягнення позитивних змін у гуманітарній та соціальній сферах, подолання кризових явищ. Загалом формат ДПП стимулює громадянське суспільство розвиватися у рамках багатосторонньої взаємодії та набувати нових компетентностей.

Також коротко торкнемося треку соціального партнерства, яке у політології розглядається не просто як трудовий договір, а як інституціоналізована система узгодження інтересів основних соціальних груп

(праці, капіталу та держави) з метою забезпечення політичної стабільності та легітимності влади. Міжнародна організація праці визначає соціальне партнерство, або трипартизм, як «унікальну тристоронню співпрацю, що надає рівний голос працівникам, роботодавцям і урядам, аби забезпечити тісне відображення поглядів соціальних партнерів у трудових нормах та при формуванні соціальних програм» [78, с. 12]. Роль громадянського суспільства тут полягає у його партнерській суб'єктності, наприклад у контексті функціонування профспілок. Саме тому специфіка політологічного підходу полягає у фокусі на розподілі влади, мінімізації соціальних конфліктів та мережевому врядуванні. У теорії неокорпоративізму СП уособлює механізм, де держава делегує частину своїх повноважень великим групам інтересів (профспілкам та об'єднанням роботодавців) в обмін на їхню підтримку державної політики та «соціальний мир» [295, с. 85–131; 298, с. 456].

В сучасному світі соціальне партнерство стає інструментом публічного врядування та мережує діалог із громадянським суспільством. На практиці це модель корпоративного управління в Німеччині (Mitbestimmung), якою передбачено, що на підприємствах існує процедура створення рад з числа працівників, які мають право голосу у питаннях графіку роботи, відпусток, систем оплати праці та звільнень [311]. Йдеться про спільну відповідальність за стабільність і партнерський розподіл влади, яким визнається, що працівники є зацікавленими сторонами в успіху компанії і тому мають право голосу в тому, як вона керується. До слова, втручання держави у формування тарифів заробітних плат виключно законодавче і полягає у встановленні правових рамок, а безпосередні рішення спільно ухвалюють профспілки та союзи роботодавців.

На відміну від Німеччини, французька модель історично менше покладається на внутрішній консенсус і більше – на втручання держави (як у випадку закріпленого 35-годинного робочого тижня) та тиск «знизу» (страйки, протести тощо) [313]. Соціальне партнерство тут часто відбувається як реакція на державні реформи і, як наслідок, з'являється практика «гранд-дебатів», коли держава вимушено вступає в партнерство з неформальним громадянським

суспільством для відновлення легітимності. Також у Франції діє практика галузевих угод (*Accords de branche*), завдяки яким профспілки як організації громадянського суспільства мають вагомий вплив на функціонування цілих виробничих галузей, адже навіть якщо в профспілці перебуває мало працівників, результати їхніх переговорів з роботодавцями держава може зробити обов'язковими для всіх компаній галузі [183].

Уніфікувавши впливи соціального партнерства на розбудову громадянсько-державних відносин, акцентуємо аспекти взаємного визнання, інституціоналізованої співпраці та регульованих конфліктів. На нашу думку, саме регуляція є фактичною функцією такого формату партнерства, позаяк вона створює цивілізовані рамки для вирішення міжінституційних суперечностей.

Не відкидаючи позитивного впливу державно-приватного та соціального партнерств на розбудову громадянського суспільства та встановлення сталих відносин між державою, громадянином, неурядовими інституціями, пропонуємо звернути увагу на потенціал партнерства як: формату, принципу, функції та мети державно-громадянської взаємодії. Конкретизуємо:

- формат – визначається тим, за яких показників взаємодію можна характеризувати як партнерство;
- принцип партнерства – основоположна складова демократизації і суспільства, і держави;
- партнерство як функція – уособлення спільності державної та громадської інституції/суб'єкта, які об'єднують свої зусилля для досягнення взаємоприйнятної або ж затребуваного результату;
- партнерство як мета уособлює напрямок розвитку суспільно-політичних відносин – від конфронтації до взаємоприйнятної участі і консенсусу [154, с. 69–75].

Кілька змістовних реплік варто відзначити, посилаючись на академічні тлумачення, зокрема щодо визначення партнерства як «узгоджених, злагоджених дій учасників спільної справи, котрі, якщо йдеться про взаємні відносини, контакти держав, громадських угруповань, підприємств, засновані на

взаємовигідності та рівноправності. Партнерство створюється на основі договору, яким регулюються права й обов'язки партнерів, участь у загальних видатках, розподілі прибутку та майна» [109; 154, с. 69–75].

Як формат взаємодії партнерство характеризується:

- рівними позицією та положенням партнера – того, хто бере участь з ким-небудь у спільній справі;
- узгодженими, злагодженими діями учасників спільної діяльності;
- взаємними відносинами, контактами, що ґрунтуються на однаковій вигідності та рівноправності;
- формою співробітництва, що закріплюється договором про партнерство;
- добровільною співпрацею двох або кількох фізичних чи юридичних осіб, що беруть участь у спільних справах, проєктах, програмах [108; 154, с. 69–75].

Отже, партнерство – це рівна позиція, злагоджені дії, взаємовигідні відносини, чіткі домовленості, закріплені усно чи письмово, і добровільна співпраця у спільних справах [108].

Звертаючись до соціально-політичного дискурсу у тлумаченні поняття «партнерство», виділимо визначення української правчині О. Томкіної, котра інтерпретує його як сучасний спосіб соціальної взаємодії, який означає впровадження в співробітництво засад автономності, рівноправності, відкритості й прозорості, взаємної відповідальності обох сторін (учасників) відносин, довіри і поваги. Дослідниця конституційно-правового аспекту реалізації партнерських відносин між державою та громадянським суспільством також слушно наголошує, що принцип партнерства тут ґрунтується на державній політиці децентралізації влади, метою якої є відхід від централізованої моделі управління в державі, забезпечення спроможності місцевого самоврядування та побудова ефективної системи територіальної організації влади в Україні, остаточна реалізація положень Європейської хартії місцевого самоврядування, принципів субсидіарності, повсюдності та фінансової самодостатності місцевого самоврядування [161, с. 62].

Таким чином, принцип партнерства ґрунтується на сукупності ціннісних орієнтирів – рівності, паритетності, відкритості, прозорості, взаємній довірі, взаємовигідності та взаємоузгодженості та ін., яких мають дотримуватися обидві сторони такого формату взаємодії. Ми свідомо не використали дієслово «сповідувати», позаяк у дослідженні йдеться про міжінституційну співпрацю, правила якої мають бути нормативно зафіксовані, тому дотримання зумовлене взаємоприйнятними вимогами. Висловлена теза і контекст наукового пошуку підводить нас до ще однієї умови – партнерство як практику, а не абстрактний феномен, варто розглядати у площині співіснування демократичної держави (або держави на етапі демократичного переходу) та громадянського суспільства, тобто суспільства у своїй кращій якості [154, с. 69–75].

Як зауважує британський учений М. Хаббарт, в основі державно-суспільного партнерства лежать владні відносини між урядом, приватним сектором та громадянами/користувачами, і для ефективності такої співпраці важливим є інституційне середовище, в якому розподіл ризиків залежить від володіння ресурсами [246, с. 39–49]. Зауважимо, що, на нашу думку, в сучасних умовах ефективним громадянсько-державне партнерство буде тоді, коли принцип партнерства лежить і в основі взаємодії всередині громадянського суспільства. Такий підхід також сприяє створенню мереж громадянської співпраці як у контексті галузевого розподілу, так і в адвокатуванні суспільно значущих проблематик перед державними структурами. Таким чином, звертаємося до практик мережування та масштабування співпраці інституцій так званого «третього сектору». Так, багатоетапний «Проект ЄС для розвитку громадянського суспільства в Україні» спочатку був орієнтований на підтримку розвитку організацій громадянського суспільства, які б контролювали процеси демократизації в державі [138], а у подальшому почав мотивувати до появи мереж громадянського суспільства [167]. Такі зміни зумовлені глобальністю суспільно значущих проблем, що, у свою чергу, вимагає більшої координації зусиль організацій громадянського суспільства, об'єднання їхніх досвіду та ресурсів, масштабування територіального впливу тощо [154, с. 69–75].

Попри те, що проаналізовані дослідження, аргументи та гіпотези є похідними від сформованого у різних державах досвіду суспільно-політичної співпраці, варто апелювати до практик, які реалізуються у галузі громадянсько-державного партнерства в сучасних умовах. Професор Берлінського технічного університету П. Херрле акцентує особливий вимір суспільно-політичного партнерства, який розвивається передусім у країнах Азії, Африки та Південної Америки. Йдеться про так звані «нові партнерства», які виходять за рамки звичайних, передбачених законом моделей участі, приймаючи організації громадянського суспільства як активних партнерів у розвитку та розподіляючи обов'язки з цими партнерами, а не залучаючи їх лише як цільову групу. Дослідник послуговується такими поняттями, як:

- «нові партнери» – синонім організацій громадянського суспільства, які беруть участь у тимчасовій або постійній угоді про співпрацю, що характеризується особливим типом співпраці на рівних;
- «спільне виробництво», котре означає, що встановлення цілей і пріоритетів, розподіл ресурсів і процедури реалізації відбуваються в режимі переговорів, який характеризується взаємним визнанням усіх партнерів на рівних [154, с. 69–75; 240].

Як приклад, П. Херрле наводить кейси вирішення спільними – владними і неурядовими – зусиллями проблем міської бідноти, коли у фокусі питання, яке лежить поза межами прямих інтересів суб'єктів взаємодії [240]. І тут ми апелюємо до ситуації, яка однаково актуальна як для локального, так і для загальнонаціонального рівнів. Відтак досліджувана проблематика розширює межі актуалізації.

Важливими вважаємо положення наукової розвідки британських дослідників, які вивчають потенціал державно-громадянського партнерства, його переваги та інституціональні недоліки. Автори називають таке партнерство «соціальною технологією», яка приносить суспільству бажані «дивіденди», однак не сприяє наданню влади соціальним групам [315, с. 701]. Попри це партнерство називають «ідеальною формою співпраці», адже його мотиви

формуються не ідеями матеріальної вигоди або примусу залучених учасників, а відчуттям спільної мети, що підтримується довірою між партнерами [315, с. 703]. Якщо партнерство засноване на довірі, воно може бути доволі тривалим і не обмежуватися одноразовими цілями. І саме ця теза, на нашу думку, є своєрідним рецептом до сталого розвитку суспільно-політичних відносин, державних та громадянських інститутів у них. З цього факту можна констатувати, що партнерство є одночасно і засобом, і метою демократизації соціально-владних взаємодій [154, с. 69–75].

Складність і суперечливість емпіричного втілення громадянсько-державного партнерства полягає у тому, що при переході від проєктного рівня, де зазвичай реалізуються спільні ініціативи влади і громадськості, до рівня здійснення державної політики, є або дефіцит відповідних механізмів, або вони взагалі відсутні. Тобто завжди є ризик обмеження партнерства процесами консультацій, розробок пропозицій, започаткування галузевих робочих груп тощо. Натомість апробація спільно вироблених партнерських ідей може бути занадто відтермінованою, аж до втрати своєї актуальності для зацікавлених сторін.

Українська дослідниця І. Динник вважає, що Україна має вивчати для всебічного запозичення практики публічних звітів про діяльність органів влади, включаючи створення реєстрів заходів взаємодії з громадськими організаціями – партнерами влади, які є запорукою успішності і результативності участі громадян в управлінні. Не менш важливим науковиця вважає постійне підвищення рівня компетентності, інституційної спроможності та кваліфікації як посадових осіб органів влади, так і представників організацій громадянського суспільства щодо використання інструментів участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики [39, с. 120–121].

Аналізуючи вітчизняний досвід інституціоналізації партнерства між урядовим і неурядовим секторами, варто звернутися до положень чинної Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 рр. [101]. Документ акцентує партнерство між державою та

громадянським суспільством як вагомий чинник реалізації демократичних цінностей, закріплених у положеннях Конституції України, зокрема щодо свободи та особистої недоторканності громадян, свободи слова і думки, свободи вираження поглядів і переконань, свободи світогляду і віросповідання, свободи об'єднання, участі громадян в управлінні державними справами тощо [101].

Принцип партнерства має об'єднати органи державної влади, місцевого самоврядування, інститути громадянського суспільства та бізнес, які, використовуючи закладені у вказаній Стратегії можливості співпраці, здатні досягти позитивних змін у суспільстві та створення публічного блага. Водночас серед нагальних проблем, які потребують вирішення, Стратегія визначає «низький рівень інституційного розвитку інститутів громадянського суспільства, відсутність стабільного залучення професійних кадрів та фінансових і матеріальних ресурсів, сталих практик партнерства з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, бізнесом» [101].

Погоджуючись і з експертними висновками, викладеними у Стратегії, і з точкою зору політичних дослідників, зауважимо на недостатньому аналізі передумов, чи-то причин вказаних недоліків. Вважаємо, що такими незмінно є дефіцит фінансування, яке переважно залежить від міжнародних грантових програм і проєктів, тривалість і ключові цілі яких визначає донор, часто не орієнтуючись у мінливій поточній ситуації в Україні. Державна частка матеріально-технічного супроводу громадянських ініціатив була і залишається незначною, та цю обставину можна було б компенсувати лобіюванням потенціалу вітчизняного неурядового сектору на міжнародній арені. Питання, чи став би такий розвиток подій проявом громадянсько-державного партнерства, залишимо відкритим і таким, що потребує додаткової аргументації у наступних наукових дослідженнях [154, с. 69–75].

Безпосередні практики реалізації суспільно-державного партнерства в різних країнах – це одночасно й унікальний досвід упровадження інклюзивного управління, і показник зрілості політичної системи, її відкритості та демократичності. Попередній аналіз таких практик виявив зразки партнерських

взаємодій між громадянським суспільством й інститутами влади на міждержавному, національному і локальному рівнях. Частину змістовних кейсів аргументуємо далі.

Формування нових підходів до суспільно-політичної співпраці можна простежити на прикладі країн Балтійського регіону, які одночасно тримають у фокусі рівні міждержавного співробітництва в регіоні, галузеві кейси та локальний вимір. Розвиток міждержавних та неурядових комунікацій починається з функціонування Ради держав Балтійського моря (CBSS), яка, у тому числі, слугує платформою, де державні інтереси перетинаються з ініціативами громадянського суспільства. Зокрема, відбувається співпраця у сферах екології, сталого розвитку, цивільної безпеки, молодіжної політики, збереження культурної спадщини, ринку праці тощо [207]. Практики держав регіону (Данії, Естонії, Фінляндії, Німеччини, Латвії, Литви, Польщі, Швеції) передбачають залучення через CBSS неурядових організацій до вирішення транскордонних проблем. Тобто «громадянське суспільство є не лише реципієнтом політики, а й активним учасником формування регіональної свідомості» [301, с. 73]. Формалізації діалогу між державами та ГС сприяє проведення щорічних форумів Європейської Стратегії для Балтійського регіону, які у найближчі часи орієнтовані на спільне вирішення важливих проблем регіону (безпека та геополітичні невизначеності, демографічні зрушення та регіональна конкурентоспроможність, зміна клімату та довкілля Балтійського моря, управління фінансуванням ключових напрямків сталого розвитку) шляхом посилення міжсекторальної співпраці, розумнішої координації та сміливих інновацій з боку урядів, міст, візіонерів, політиків, дослідників та лідерів громадянського суспільства [220].

Ще один інституційний рівень, на якому громадські організації допомагають державам у питаннях соціальної інклюзії, прав людини та сталого розвитку реалізовано у діяльності Союзу балтійських міст (Union of the Baltic Cities – UBC), який вважаємо прикладом ефективної співпраці на рівні муніципалітетів (місцевої влади) та громадянського суспільства. UBC об'єднує

понад 100 міст регіону, а секторальні активності Союзу відбуваються через конкретні комісії («Культурні міста», «Інклюзивні та здорові міста», «Міста, що навчаються», «Міста, що планують», «Безпечні міста», «Розумні та процвітаючі міста», «Сталі міста» та «Молодіжні міста»), де представники міських рад працюють разом із місцевими активістами [196]. Наведені приклади партнерства – це не лише про можливості використання функціонального простору для конструктивного міжінституційного діалогу, реалізації проєктів у сфері цифровізації, молодіжного обміну, екологічних рішень, але й акумуляції ресурсів та фінансування як з місцевих бюджетів, так і з фондів ЄС. Загалом у країнах Північної Європи та Балтії співпраця часто фокусується на «м'яких» темах. Таким чином державні установи (передусім урядові структури) надають ресурси, а НУО наповнюють проєкти змістом. Показово, що змістовно проаналізовані практики тяжіють до визначення як «партнерств заради ідентичності» та зміцнення міжнародної інтеграції [301, с. 79–80].

У деяких країнах партнерство між організаціями громадянського суспільства набуло інституціоналізованих форм. Так, у Фінляндії діє Фінська консультативна рада з питань політики громадянського суспільства – спільна інституційна платформа для ОГС та уряду. Мета ради – сприяти співпраці та діалогу між ГС та державними органами, зокрема через моніторинг змін у сфері громадянського суспільства як на національному, так і на рівні Європейського Союзу, а також відстоювати ключові аспекти політики громадянського суспільства [245]. Аналогічна практика існує і в інших країнах: Національне бюро з питань діалогу та консультацій (NOD) функціонує у Швеції, Громадянський форум – в Ірландії [269]. Обидва органи не лише ініціюють та організовують консультації між представниками ГС та державними органами, але створюють необхідні умови, щоб такі комунікації продовжувалися і без сторонньої мотивації (до прикладу, надаючи локації для спільних зустрічей).

Ще один механізм діалогу та партнерства між громадянами (їх спільнотами) та політичними інститутами (національними і наднаціональними) використовує Естонія, яка послуговується практиками електронної участі. З 2001

р. в країні діяв портал TID (Today I Decide) – система електронної участі, яка дозволяла громадянам подавати ідеї, обговорювати їх та голосувати за них. Міжнародний продукт TID потім запропонували у вигляді програмного забезпечення з відкритим кодом до впровадження в різних установах. У 2007 р. оновлений портал перезапустили як вебсайт OSALE – портал спільної електронної участі для всіх державних установ Естонії. Він мав сприяти досягненню більшої прозорості та відкритості у процесі прийняття рішень і тим самим покращенню якості державних рішень, політик та законодавства. На сайті публікували проєкти управлінських документів, планів розвитку, законів чи положень, які потім обговорювалися у форматі консультацій з громадськістю (zareєстрованими індивідуальними користувачами чи організаціями) [274]. Наразі модернізований ресурс функціонує як «Інформаційна система проєктів» (EIS) – робоче середовище, де документи узгоджуються між відомствами, подаються уряду та парламенту, а також проводяться громадські консультації. Окрім національних документів у EIS доступні проєкти законодавства Європейського Союзу та інші документи, пов'язані з процесом прийняття рішень в ЄС. Серед функціоналу сайту – можливість брати участь у громадських консультаціях та подавати коментарі до документів, що перебувають на розгляді. [216].

Головна сторінка згаданого вебресурсу містить три блоки документів: ті, що подані на громадське обговорення (щодо стратегічних принципів проведення державних закупівель, законопроєкту про прискорення впровадження відновлюваної енергетики, сталого використання засобів захисту рослин на 2024-2029 роки та ін.); ті, що подані на погодження різними державними відомствами (про намір розробити закон про внесення змін до «Закону про державне майно», зміни в організації Сил оборони, порядок надання заяви про згоду на вирубку дерев та чагарників у водоохоронній зоні тощо); ті, що подані до Уряду Республіки (Проєкт «Плану розвитку енергетики до 2035 року», висування кандидатів на посади надзвичайних та повноважних послів Естонської Республіки та ін.) [216]. Щодо кожної ініціативи, програми, плану чи

закону оприлюднено увесь шлях: а) координація (узгодження), б) громадські консультації, в) подання. Тобто окрім погоджень різними міністерствами процедура включає коментарі та відгуки галузевих НУО. Наприклад, у контексті розгляду Плану дій «Естонія 2035» враховано відгуки Естонської палати екологічних асоціацій [216].

Основу для співпраці державних інституцій Естонії з «третім сектором» становлять положення «Концепції розвитку громадянського суспільства Естонії», де сформульовані основи партнерських відносин між об'єднаннями громадян та органами державної влади, а також подана концептуальна основа для сприяння громадській активності та зміцнення демократії. У документі визначені завдання, які мають спільно вирішувати громадські і державні інститути: сприяти громадській ініціативі та представницькій демократії; підвищувати обізнаність громадян про їхні права та обов'язки, шляхи їх реалізації та виконання; розвивати почуття відповідальності громадян за їхні сім'ї, інших громадян, місцеву общину, державу та світ; підтримувати ідею того, що добровільна діяльність – одна з важливих властивостей свідомого громадянства [80].

Принагідно на прикладі країн Балтії проілюструємо конкретними кейсами механізми міжінституційної взаємодії на муніципальному рівні (Таблиця 2.2.1).

Таблиця 2.2.1. Приклади механізмів реалізації громадянського-державного партнерства у країнах Балтії

Країна	Локалізація	Механізми партнерства
Естонія	Тарту, Таллін, Пярну та інші міста	Партисипативний бюджет – місто виділяє частину інвестбюджету, а мешканці (часто через ініціативні групи чи ОГС) подають ідеї та голосують за проекти для реалізації [234]
	Вся країна	Функціонування платформи народних ініціатив «Rahvaalgatus» [281], яка дозволяє ініціювати пропозицію як парламенту, так і місцевим органам влади. Для локального рівня достатньо акумулювати підтримку 1% місцевого населення з правом голосу
Латвія	Вся країна	Механізми Партнерства «Відкритий уряд» (Open Government Partnership, OGP),

		спрямовані на зміцнення системи участі громадськості та підвищення обізнаності про ефективну партисипацію [273]
		Спільні проєкти асоціацій муніципалітетів із НУО
		Функціонування «Єдиної платформи участі» – наприклад, національного веб-порталу для громадян, де вони можуть пропонувати закони та ініціативи парламенту [289] або інші краудфандингові сервіси. Платформи охоплюють суспільні запити різного змісту – від заборони використання феєрверків до скасування права «утриматися» під час голосування у Сеймі, адже, на думку авторів ініціативи, такий варіант фактично означає уникнення політичної відповідальності
Литва	Більшість муніципалітетів в країні	Партисипативний бюджет як типова модель співпраці «місто – громада/ОГ»
	Вся країна	Впровадження стандартів участі та поліпшення політики відкритого уряду шляхом: впровадження загальноурядового інструменту для участі громадян у законодавчому процесі, масштабування концепту «Національний діалог» від урядового рівня до місцевого самоврядування, створення т. зв. «команд участі» для спільного з відповідальними органами влади вироблення політики, а також підтримки постійного діалогу з громадянами, підвищення рівня їхніх інституційних знань [247]

Принципи, закладені в основу описаних механізмів державно-громадянського партнерства – доброчесність, прозорість, відкритість, інклюзивність – зумовлює підходи до їх реалізації та відповідні технологічні рішення. Зокрема, більшість механізмів використовують інструменти електронної участі та врядування – від оприлюднення інформації про програми розвитку до онлайн-голосування за ті чи інші її пріоритети. Це означає, що вказані принципи передбачають гарантії доступу більшості громадян до мережі

Інтернет. Верифіковані дані європейської статистики засвідчують високі показники забезпечення домогосподарств регіону високошвидкісним інтернетом: 93,2% в Естонії (серед молоді (16-24 роки) доступ становить 100%), 91,1% в Латвії, 89,3% в Литві [243; 219]. До того ж Литва має один із найвищих рівнів покриття високошвидкісним інтернетом (VHCN) у сільській місцевості. Такі досягнення є технічним фундаментом для повноцінного електронного урядування, передусім на місцевому рівні, функціонування ОГС, оскільки більшість комунікацій та адвокації перейшли у цифровий формат (т. зв. «цифрове громадянське суспільство»), транскордонної співпраці – міжінституційним проектам за представництва різних країн. Загалом упроваджувані в Балтійському регіоні моделі і механізми громадянсько-державного партнерства виглядають цілісними, хоча й продовжують постійно оновлюватися і доповнюватися, посилюючи складові громадянської освіти, участі, соціально-громадянських компетентностей тощо.

Розглянуті варіації втілення партнерства між владою і громадянськими спільнотами дозволяють резюмувати, що громадянсько-державне партнерство в політологічному розумінні постає як інституціоналізована форма взаємодії, котра ґрунтується на взаємному визнанні ролей, розподілі відповідальності та узгодженні інтересів у процесі вироблення й реалізації публічної політики. ГДП передбачає залучення організацій громадянського суспільства до консультацій, спільного ухвалення рішень і надання публічних послуг, участі у формуванні бюджетних запитів для реалізації соціально важливих ініціатив, водночас зберігаючи їхню організаційну автономію. Таке партнерство виконує функцію підвищення легітимності політичних рішень, сприяє інклюзивності управління та підвищенню рівня довіри між владою і суспільством. Однак на тлі позитивних тенденцій є й ті, що зумовлені, з одного боку, історичним минулим (поставторитарні країни не мають досвіду паритетних стосунків з громадським сектором), малими темпами створення майданчиків та механізмів для ГДП.

Досліджуючи партнерство владних інституцій з громадянським суспільством на прикладі низки країн Центральної та Східної Європи, аналітики

наголошують, що в регіоні часто домінує технократичне розуміння партнерства, коли політичні еліти, передусім чиновники, схильні бачити в громадянському суспільстві «помічників» у реалізації проєктів, а не рівноправних політичних партнерів. Дослідник А. Демідов вказує, що в таких країнах, як Польща та Болгарія, «державні органи часто сприймають партнерство з НУО лише як засіб для прискорення витрачання коштів ЄС», у Хорватії спостерігається значний розрив між формальними правилами Європейського Союзу та реальною практикою – «держава створює «комітети», але не дає активістам реального впливу» [213]. Натомість Словенія демонструє вищі стандарти залучення і є прикладом країни з дещо розвиненішою культурою діалогу, а разом із Польщею ці дві держави тяжіють до вищої якості «процедурної легітимності» [294, с. 37–38], адже там місцеві активісти частіше апелюють до стандартів прозорості та вимагають доступу до документів на ранніх етапах їх планування.

Позаяк неможливо включити до предметного поля дослідження аналіз практик громадянсько-державного партнерства в усіх країнах Європи (а цей регіон безпосередньої приналежності України цікавить нас, у першу чергу), звернімося до міжнародних рейтингів розвитку громадянського суспільства, передусім тих, де критерії оцінювання та відповідні показники стосуються можливостей інститутів ГС брати участь у виробленні та впровадженні політики, тобто йтиметься про спроможності партисипації громадян.

Акцентуємо Індекс участі громадянського суспільства (Civil society participation index), який вимірює, наскільки політики консультуються з основними організаціями громадянського суспільства, аналізує, чи залучені жінки та чи висування кандидатів до законодавчих органів здійснюється децентралізовано. У 2024 р. Індекс охопив 171 країну, рангувавши їх так: 1-10 позиції – Норвегія, США, Данія, Швейцарія, Фінляндія, Ірландія, Німеччина, Люксембург, Швеція, Бельгія; Україна – 67-ме місце; 162-171 позиції – Бірма, Білорусь, Нікарагуа, Катар, Куба, Азербайджан, Туркменістан, Еритрея, Афганістан, Північна Корея [203]. Показники формування загального рейтингу включають: активність громадян у суспільному житті (бажання і спроможність

висувати ініціативи, брати участь у консультаціях з владою), взаємодію з владними інституціями (вже згадуване партисипативне бюджетування, форуми та діалоги), рівень довіри до політичних та громадянських інститутів, здатність людей кооперуватися тощо. Характеристики, які дозволили низці країн потрапити у топ рейтингу: розвиток партнерської взаємодії держави та ГС, сильні професійні ОГС, потужна адвокація та лобізм на рівні ЄС, активність як локальних громадських організацій, так і масових соціальних рухів, цифровізація участі та швидка адаптація до нових технологічних рішень.

CIVICUS Monitor – це глобальний моніторинг свободи асоціацій, зібрань і вираження думок, що категоризує країни, визначаючи в них відкритий, обмежений, з перешкодами, репресивний (пригнічений), закритий тип громадянського простору. Зазначимо, що наразі Україна сусідить з країнами практично кожного з перелічених типів: росія і Білорусь – закритий тип, Туреччина – репресивний (пригнічений), Словаччина, Польща, Румунія і Молдова – обмежений (звужений), Угорщина – з перешкодами, до такого ж типу у рейтингу CIVICUS Monitor належить і Україна [264]. Моніторинг засвідчує тенденції поступового відкату від демократичних принципів врядування, що, у першу чергу, відбивається на функціонуванні громадянських суспільств в різних країнах світу. Констатовано, що наразі громадянські свободи обмежуються в рекордній кількості країн – у 122 з 198 країн і територій. Лише 7% населення світу проживає в країнах з вільним або відносно відкритим громадянським простором, натомість більше людей, ніж будь-коли раніше, живуть у закритих та репресивних державах [264].

Відкати від демократії спостерігаються на всіх континентах, та особливо помітними вони є у країнах, які тривалий час вважаються демократичними, більше того позиціонуються як зразки сталої демократії. Серед таких держав – Сполучені Штати Америки, Швейцарія, низка країн-членів Європейського Союзу – Франція, Німеччина, Італія. Причина падіння демократичних показників полягає у радикалізації влади, підвищенні популярності правих політичних наративів, надмірне застосування сили проти протестувальників,

поширення законодавства, яке перешкоджає розвитку громадянського суспільства та криміналізує правозахисників, журналістів, протестувальників та виключені групи, ігнорування владою механізмів консультацій з громадянським суспільством перед розробкою законів, що впливають на свободу об'єднань, слова та зібрань. Також джерелами «спотворення демократії» експерти називають непропорційне примноження багатства еліт, шквал технологічних розробок, що посилюють дезінформацію, у тому числі через іноземне втручання [213].

Названі вище деструктивні чинники трансформації соціально-політичних відносин зумовили й перезавантаження принципів партнерства між державою на всіх рівнях та ОГС. Реакцією на це є формування стратегій реагування на демократичну кризу третьої хвилі. Так, сталість партнерства між неурядовими організаціями, громадським сектором і державами, а також наддержавними інституціями в Європейському Союзі, на думку експертів, можливо забезпечити:

- для НУО: шляхом диверсифікації джерел доходів, інвестицій у цифрову грамотність та «сторителінг» (презентацію реального впливу замість сухої звітності), залучення молоді до управління;
- для інституцій ЄС та держав: шляхом забезпечення фінансової підтримки саме для адвокації та громадянської освіти, уникання ототожнення громадської діяльності та корпоративного лобізму, упровадження механізмів захисту громадянського простору (наприклад, через статтю 7 Договору про ЄС, яка унормовує механізм призупинення прав держави-члена у разі серйозного та тривалого порушення нею фундаментальних цінностей Євросоюзу (свобода, демократія, права людини, верховенство права) [42]). [306].

Також експерти Європейського соціально-економічного комітету при ЄС Т. Дів'як та Г. Форбічі акцентують регіональні відмінності у форматах партнерств між державним та громадським секторами, зазначаючи, зокрема, що у Східній та Центральній Європі організації громадянського суспільства все ще виборюють довіру як професійні надавачі послуг та сильніше залежать від

коштів ЄС через брак культури приватної філантропії. У Північній Європі спостерігається стабільність, але відносини з державою зміщуються від партнерства до моделі «клієнт-постачальник» [305].

Принагідно підкреслимо, що поза увагою, а точніше не у фокусі публічної дискусії опинився специфічний стимул для діяльності інститутів громадянського суспільства, спрямованої на просування тих чи інших системних змін в державі поза контекстом власне державних пріоритетів. Тут слушними є аргументи вітчизняної політологині Г. Зеленько, яка вказує на поширення практики утворення громадських організацій під виконання нібито проєктів, спрямованих на реформування. Однак, як наголошує дослідниця, по суті такі структури створюють своєрідний «шум», «розганяють» певну проблему в публічному просторі через проведення «замовних» мітингів, акцій протесту і тут же пропонують її рішення, а отже, свої «послуги» [57, с. 114–127]. Г. Зеленько називає такі прояви неодмінними показниками того, що є «захоплення держави», двома основними складниками цього процесу є отримання ренти й використання держави у своїх цілях. Рента у цьому випадку з'являється не тільки завдяки якимось прихованим діям, але й на підставі виборчого чи адміністративного процесів, коли, наприклад, доступ до бюджетних коштів дає можливості для їхнього використання на цілі, що не пов'язані з функціями держави або навіть прямо суперечать їм [57, с. 114–127]. На нашу думку, причинами таких деструктивних проявів можна вважати поширення інструментів імітаційної партисипації та штучного медійного ажіотажу для перерозподілу ресурсів і отримання політичної чи економічної вигоди. Окрім цього, інституціоналізації таких квазі-організацій сприяє вразливість публічного простору до технологій астротурфінгу, коли через низький рівень реальної залученості громадян бізнес-структури чи політичні гравці камуфлюють лобізм і вже згадане вище «захоплення держави» під незалежну експертизу та реформаторські проєкти.

Комплексний аналіз проявів партнерських взаємодій громадян, їхніх об'єднань, організацій, ініціативних груп у громадах та представників влади

різних рівнів свідчить про те, що сприятливі умови для такої співпраці створені переважно для місцевого рівня. Об'єктивні причини для цього:

- безпосередня близькість суб'єктів місцевої політики та локальних громадянських ініціатив;
- легкість апробації механізмів громадянської участі (онлайн-петиції, громадські слухання та обговорення, формування громадського бюджету, електронні кабінети звернень громадян та ін.);
- концентрація уваги населення на спільному вирішенні проблем у місцях їхнього проживання. Це, до слова, сприяє вкоріненню в країні принципу субсидіарності і посилює децентралізаційну складову державної політики [154, с. 69–75].

Актуалізуючи досвід України, зауважимо, що часто сама влада є ініціатором партнерської взаємодії, пропонуючи громадянам та їх об'єднанням долучитися до програм та конкурсів (переважно на рівні місцевого самоврядування), робочих груп (наприклад, Технічна робоча група із психічного здоров'я та психосоціальної підтримки, яка об'єднала зусилля фахівців з урядового та неурядового секторів), коаліцій (як-от «Коаліція 1325» – неформальне міжгалузеве об'єднання представників експертного середовище, покликане забезпечити локалізацію виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека») та под.

З початком повномасштабного російського військового вторгнення громадянсько-державне партнерство вийшло на новий рівень, адже в умовах необхідності вирішення глобальних проблем воєнного часу партнерство об'єднало не лише зусилля державних і громадянських інституцій, але й впливові міжнародні організації. До прикладу, учасниками Національного кластеру охорони здоров'я є одночасно і Всесвітня організація охорони здоров'я, і Міністерство охорони здоров'я України, і Товариство Червоного Хреста, а також громадські організації та благодійні фонди – часто регіональні, як-от Гуманітарна місія «Проліска», Фундація «Вітри змін», Благодійна організація «Комітет медичної допомоги в Закарпатті» та ін. [310]. Такий формат взаємодії

цілком відповідає описаним у підрозділі ознакам партнерства за виключенням показника рівності докладених зусиль чи зробленого внеску у процес досягнення визначеної мети. Однак, на нашу думку, в умовах глибокої кризи ключовим показником успішного партнерства є вирішена задача чи досягнута ціль, а щодо засобів, то вони мають бути взаємоприйнятними для усіх партнерів [154, с. 69–75].

Підсумовуючи, акцентуємо переваги партнерства як чинника оптимізації громадянсько-державних відносин:

- як формат співпраці партнерство мобілізує спільні зусилля та ресурси для досягнення соціально затребуваних результатів, залучає усі сторони до відповідальності та контролю за перебігом соціально-політичних процесів;
- як принцип підсилює ціннісну складову процесу демократизації, прищеплює традицію поваги та відповідального ставлення до інтересів партнера, незалежно від рівня його впливовості та наявних повноважень;
- як функція розширює можливості міжінституційних взаємодій, зокрема у контексті комунікацій між представниками держави і громадськості;
- як мета сприяє подальшому розвитку громадянського суспільства і держави, закріплює пріоритет ефективних практик їхнього співробітництва [154, с. 69–75].

Отже, цілком аргументованим вважаємо висновок, що грані партнерства є значно ширшими за державно-приватне і соціальне партнерства. Саме тому у підрозділі артикульовано поняття «громадянсько-державне партнерство», яке визначаємо як формат рівноправної взаємодії між органами державної влади на різних рівнях та інститутами громадянського суспільства, який характеризується рівноправністю учасників та спрямований на досягнення соціально значущих результатів та спільне вироблення публічних благ. Практики партнерства у світі і в Україні розвиваються і мають відчутні успіхи, особливо на місцевому рівні, але одночасно потребують поглиблення інституціоналізації та професіоналізації. Зокрема, в Україні повноцінне партнерство з державою як пріоритет

демократизації суспільно-владних відносин і досі не знайшло належного закріплення у законодавстві, зокрема й у тексті Конституції України.

2.3. Перспективи розбудови глобального громадянського суспільства

Глобалізація в сучасному світі стала важливим фактором, що визначає не лише економічний розвиток, а й структуру та функціонування громадянського суспільства. Розбудова ГГС постає як один із ключових аспектів розвитку сучасної політичної, соціальної та економічної реальності. Тенденції взаємозв'язку між державами, міжнародними організаціями та громадянськими ініціативами демонструють нові форми співпраці, які можуть стати основою для більш стійких та інклюзивних моделей глобального управління. В умовах глобалізації важливим стає збереження і посилення демократичних практик, що сприяють розвитку громадянської свідомості та активності на рівні не лише національних держав, але й на глобальному рівні.

Реальність глобального громадянського суспільства у XXI столітті маніфестується через формування транснаціонального публічного простору, який функціонує паралельно з традиційною системою національних держав. Сучасне ГГС концептуалізується не лише як сукупність міжнародних неурядових організацій, а як складна децентралізована мережа солідарності, що долає геополітичні кордони для вирішення глобальних проблем. Його життєздатність підтверджується спроможністю до автономної мобілізації ресурсів та формування альтернативного порядку денного у таких критичних сферах, як кліматична справедливість, цифровий суверенітет та захист універсальних прав людини. У цій новій парадигмі громадянське суспільство прагне здобути статус самостійного суб'єкта світової політики, який здатен коригувати дії національних урядів та транснаціональних корпорацій, виходячи з пріоритетів сталого розвитку та загальнолюдських цінностей.

Як стверджує українська дослідниця О. Чальцева, «глобальне громадянське суспільство як ідея та інститут публічної політики є одним із проявів сучасного світу, який здійснює перехід до постмодерної стадії свого

розвитку» [170, с. 161]. І якщо раніше політична наука зосереджувалася на консолідуючих чинниках і цінностях, котрі глобалізують світове суспільство, то зараз акцентуємо увагу на здатності глобального громадянського суспільства реагувати на нагальні історичні виклики, набувати спроможності у формуванні світових трендів і конструюванні ціннісно-орієнтованого вибору позиції щодо подій, тенденцій, проявів соціальних, політичних, економічних, культурних, екологічних та інших трансформацій [151, с. 115–121].

Проблематика формування і розвитку глобального громадянського суспільства є міждисциплінарною темою, а відтак частиною досліджень сучасних політологів, економістів, соціологів, демографів, фахівців з міжнародних відносин тощо. Початок 2000-х років відзначився значним накопиченням наукових розвідок, які включали аналіз сутності й ознак ГГС (Г. Ангер, М. Бюлов, М. Глазіус М. Калдор), ролі у його масштабуванні неурядових інституцій (С. Вінтгаген, С. Калм, Е.-М. Кларк, Е. Дж. Фрідман), співвідношення глобального громадянського суспільства із його локальними вимірами і національними урядами (М. Вібек, М. Мор, Дж. Сміт). В українській політології приділено увагу визначенню ГГС (Е. Афонін, Н. Хома, О. Чальцева), чинникам його розвитку (В. Корсун, І. Нерубащенко, А. Рубан, Р. Шак) й іншим аспектам еволюції як концепту ГГС, так і його актуальним характеристикам [151, с. 115–121].

Глобальне громадянське суспільство – це соціальний зріз процесу глобалізації, своєрідна неполітична глобалізація, тенденція, якої в умовах розмиття кордонів, масштабування каналів поширення інформації неможливо було уникнути. Конкретизуючи зміст поняття «глобальне громадянське суспільство», визначимо його як сукупність громадянських інститутів, організацій і процесів, що функціонують на міжнародному рівні та спрямовані на вирішення глобальних проблем і вплив на міжнародні рішення. Безумовно, двома відправними точками для появи і подальшого розвитку ГГС є факт існування громадянського суспільства як такого та невинна глобалізація. Їхнє поєднання було доповнено аспектами транснаціональності, громадянського

активізму, збільшення кількості міжнаціональних громадських організацій, інституцій і механізмів поширення глобальних цінностей [151, с. 115–121].

Американські вчені Г. Ангер, М. Глазіус, М. Калдор наполягають, що глобальне громадянське суспільство це «цивілізація» або демократизація глобалізації – процес, за допомогою якого групи, рухи та окремі особи можуть певним чином делегувати глобальне верховенство права, глобальну справедливість та глобальну владу» [188, с. 14]. Ці ж науковці визначили глобальний цивілізаційний простір як «сферу ідей, цінностей, мереж та індивідів, розташованих переважно за межами інституційних комплексів сім'ї, ринку та держави, а також за межами національних суспільств, політик та економік». Отже, учасники глобального громадянського суспільства та їхні цінності знаходяться на певній транснаціональній арені і не пов'язані або не обмежені національними державами або місцевими суспільствами [192, с. 14–15]. У свою чергу, індійський дослідник глобальних процесів М. Вівек, інтерпретує глобальний контекст як «сукупність законів, політик та інститутів, які формують й опосередковують транскордонні відносини між державами, культурами, громадянами, міжурядовими та неурядовими організаціями та ринком» [151, с. 115–121; 316, с. 207].

Визнаючи актуальність і затребуваність концепту глобального громадянського суспільства, політична чи скоріше геополітична наука перебуває у пошуку розуміння місця ГГС у системах координат міжнародних відносин, світової політики тощо. Одна з точок зору стверджує, що посилення ролі ГГС в останній є результатом спроб міжнародної спільноти адаптувати міждержавні правила та практику до перебігу глобалізації. Використання поняття «глобальне громадянське суспільство» визнає посилення ролі недержавних громадянських акторів у світовій політиці та засвідчує появу унікальної соціальної сфери, що виходить за рамки національних кордонів. Як зауважує американська дослідниця М. Мор, сучасна наука намагається запропонувати концептуалізацію та оцінку фактичних і бажаних ефектів ГГС. Тим не менш, порівняно мало уваги приділено взаємодії між новою сферою глобального громадянського суспільства і

традиційною сферою міжнародних або міждержавних взаємодій [151, с. 115–121]. І тут варто зосередитися на трьох можливих інтеракціях ідеального типу:

1. Глобальне громадянське суспільство як заміна державницьких рис міжнародної системи.
2. ГГС як опозиція державному устрою.
3. Глобальне громадянське суспільство як допоміжний орган міжнародного товариства [266, с. 172–188].

Водночас українська політологиня Н. Хома припускає, що «глобальне громадянське суспільство могло б стати новою моделлю розвитку, яка дозволила б кардинально збільшити інвестування в людський потенціал і забезпечення соціального середовища, скоротити участь у цьому держави та залучити нових акторів; воно є бажаною формою всесвітньої асоціації людей, народів, транснаціональних спільнот» [151, с. 115–121; 168, с. 193].

Дослідниця І. Нерубашенко виокремлює дві моделі міжнародного громадянського суспільства: перша розглядає його як сукупність національних держав, друга – як утворення, в якому неурядові громадські організації конкурують за вплив із національними державами [103, с. 26–27]. І якщо перше твердження виходить суто із політико-географічного моделювання, то друге знаходить підтвердження у функціонуванні таких організацій, як «Електрики без кордонів», «Лікарі без кордонів», «Телекомунікаційники без кордонів» та под., кожна з яких за рівнем компетентності та розбудови мережеских зв'язків цілком може конкурувати із відповідними урядовими структурами [151, с. 115–121].

На нашу ж думку, глобальність громадянського суспільства проявляє себе у діяльності міжнародних організацій, фондів чи асоціацій, принципи і цінності яких є рекомендованими для впровадження усіх партнерських інституцій, які залучені до проєктів і програм. На практиці це виявляється у вигляді підписання відповідних політик (безпеки; захисту дітей; запобігання корупції; фінансового контролю; попередження та протидії сексуальному насильству та ін.), меморандумів тощо [151, с. 115–121].

Інституційне підґрунтя глобального ГС аргументовано тим, що саме міжнародні неурядові організації різних сфер діяльності розширювали і поглиблювали взаємозв'язки між активними спільнотами різних країн, а кількість таких організацій постійно збільшувалася, особливо після закінчення «холодної війни». На підтвердження цієї тези наведемо статистику Союзу міжнародних асоціацій (Union of International Associations, UIA), який видає щорічник «Yearbook of International Organizations» [241; 317] (Таблиця 2.3.1).

Таблиця 2.3.1. Динаміка зростання кількості міжнародних неурядових організацій

Рік фіксації даних	Орієнтовна кількість організацій	Коментар
1970 рік	2300–2500	Початок бурхливого зростання «третього сектору» на тлі глобалізації
1990 рік	13000–13500	Постхолодновоєнний бум, розширення діяльності в країнах Центральної і Східної Європи
2010 рік	35000	Стабілізація та інституціоналізація великих міжнародних мереж
2025 рік	45000	Дані з 66-го видання Yearbook (2025/26) [304]

Мережі громадських інституцій, рухів та ініціатив, які діють кроскордонно, тобто у наддержавному вимірі, формують глобальну громадськість. Однак ця глобальність – це не щось ефемерне, позапросторове та позаінституціональне. Як стверджує вже згадувана у дослідженні М. Калдор, «глобальний вимір громадянського суспільства супроводжується соціальним договором, який укладається через кордони, встановлюючи набір глобальних правил, що стосуються як держав, так і міжнародних інституцій» [250, с. 583–593]. Тобто сприйняття глобального громадянського суспільства як космополітичного ідеалу вважаємо помилковим, зокрема й через розуміння, що реальний світ спирається на пріоритети суверенних держав.

Якщо ж говорити про індивідуальний вимір глобального, а саме глобального громадянського суспільства, то доцільно розглянути питання цифрового громадянства – здатності людей регулярно та ефективно

використовувати інтернет і цифрові технології для участі у суспільному та політичному житті [267]; сукупності норм та правил відповідальної, законної та етичної поведінки при використанні цифрових технологій [284, с. 9–10]. Рада Європи у рамках європейської політики цифрової компетентності дає визначення поняттю «цифровий громадянин» – це особа, здатна компетентно, позитивно й відповідально взаємодіяти з цифровими технологіями, активно долучатися до соціальних і громадських процесів та захищати права людини в цифровому середовищі [303]. Суб'єктом, що володіє інтегрованим комплексом когнітивних та поведінкових компетенцій, включаючи етичну свідомість, медіаграмотність, активну участь у громадському житті та критичне мислення, визначає цифрового громадянина американська дослідниця М. Чой. Вона ж називає чотири ключові категорії, які конструюють цифрове громадянство: етика, медійна та інформаційна грамотність, участь/залученість та критичний опір [202, с. 565–607]. Тобто сприймаючи глобальне громадянське суспільство як суспільство нового рівня, констатуємо, що й цифровий громадянин – це суб'єкт громадянської активності нової якості – компетентний, відповідальний, зацікавлений.

Співвідношення «цифрового громадянства» та «громадянського суспільства» у сучасній політичній науці розглядається переважно у контексті переходу від традиційних форм участі до цифрової демократії, яка полягає у:

- трансформації простору активності від локального до глобального. Громадянське суспільство у своїй активності виходить за межі кордонів держав, від зборів у певних локаціях для громадських обговорень люди переміщуються у глобальну мережу інтернет, де масштабується участь ідеями, думками, фінансовими внесками тощо. Показово, що громадяни-активні користувачі онлайн-технологіями, як правило, охоплюють своїм гуманітарними ініціативами тих, хто доступу до таких технологій не мають. До прикладу, до гуманітарної допомоги в Західній та Центральній Африці залучено майже тисячу гуманітарних організацій [232]. Об'єднуючи фінансові ресурси урядів, благодійних міжурядових програм та

індивідуальних донаторів, ОГС мають реальний вплив на життя вразливих груп населення в регіоні, зокрема щодо проблем зміни клімату, продовольчої безпеки, підтримки біженців, доступу до послуг з охорони здоров'я, освіти, зв'язку, питної води тощо. Йдеться і про термінові, але невеликі збори, і про великі краудфандингові кампанії, спрямовані на реагування на складні тривалі кризи. Так, кампанія «Фонд допомоги пораненим у разі повені в Нігерії» об'єднала на платформі GlobalGiving майже 200 донаторів, які протягом року зібрали на відповідні потреби 22,3 тис. дол. США, тоді як трирічна кампанія «Фонд протидії кризі в Україні» ще триває, і із запланованих 75 млн дол. США понад 253 тисячі донаторів вже зібрали майже 72 млн дол. США [268; 309].

- новому рівні суб'єктності та автономії, адже цифрові інструменти (блокчейн-платформи та краудфандингові платформи, соціальні мережі, сервіси е-петицій та ін.) дають громадянам можливість самоорганізовуватися без посередництва держави, а також визначати пріоритетні потреби населення тих чи інших територій (через інструменти Big Data, опитування), контролювати владу, наслідки її рішень, оприлюднювати актуальні дані (завдяки OSINT-розслідуванням (як-от Ushahidi, Bellingcat, DeepStateMap), цифровим картам моніторингу стану екології (наприклад, AirVisual, SaveEcoBot) та ін.;
- змінах форм участі від ієрархії до мережі, а також від спільної території до спільних цінностей. Йдеться про формування нових «горизонтальних» структур, поширення швидкої мобілізації (т. зв. «flash-activism»), краудфандинг для громадських проєктів, онлайн-моніторинг діяльності влади – це те, що робить структуру громадянського суспільства більш гнучкою та адаптивною. У дослідженні ми неодноразово згадували різні інформаційні кампанії, або ж рухи, зумовлені реакцією на гуманітарні й екологічні виклики чи факти порушення прав людини. Тут доцільно згадати і про хештег-активізм – модель консолідації суспільної позиції, який одночасно інформує, мобілізує, артикулює, захищає, фіксує причетність. Як

приклад, досить впізнавані як в соціальних мережах, так і у вигляді стікерів, плакатів, наліпок, графіті хештеги #MeToo, #BlackLivesMatter, #SaveThePlanet, #ClimateAction, #StandWithUkraine, #SaveAzovstal, #FreeSentsov... Ці та інші хештеги уособлюють певні «віртуальні місця зустрічей і мітингів», що дозволяють мільйонам людей взаємодіяти та висловлювати солідарність [263]. Як зазначає український дослідник О. Черниш, хештеги виконують низку критично важливих функцій у протестних рухах: мобілізаційну, забезпечуючи швидку координацію офлайн-акцій; комунікативну, створюючи єдиний інформаційний простір та обходячи цензуру; ідентифікаційну, формуючи відчуття спільності та «ми-групи» серед учасників; символічну, конденсуючи складні ідеї у ємні слогани [172, с. 107].

Разом із інноваціями у реалізації функцій та інструментах спільності цифровізація громадянського суспільства породжує і низку ризиків та суперечностей, зокрема щодо неготовності людей відповідально використовувати нові можливості. Цифрове громадянство передбачає наявність у громадян компетенцій (цифрової грамотності, медіакультури, критичного аналізу інформації), які дозволяють їм використовувати дані для адвокації. Ці компетенції похідні від саморозвитку людини, зрілості суспільства загалом, впроваджуваних державою заходів із підвищення рівня і якості медіаосвіти. Цілковито слушною є думка політологині Ю. Калюжної про те, що «цифрове громадянство є багаторівневим конструктом, елементами якого є цифрова компетентність як елемент національної кібергігієни, цифрова відповідальність як вираження національної свідомості, цифрова партисипація як інструмент зміцнення демократичних інститутів та національної єдності, а також критичне цифрове мислення як запорука інформаційної стійкості» [66, с. 63].

Варто згадати й про існуючі «цифрові розриви» – якщо частина громадян позбавлена доступу до інтернету, виникає «цифрова нерівність», яка послаблює інклюзивність громадянського суспільства. За даними Міжнародного союзу електрозв'язку, у 2023 р. близько 2,6 млрд людей на планеті не мали інтернету,

станом на січень 2024 р., найбільше людей, які не мають доступу до мережі, проживають в Азії та Африці [46]. Також існують країни, де функціонування інтернет-мережі є обмеженим або контрольованим (Північна Корея, Пакистан, Куба, Китай, росія, Білорусь та ін.): існують механізми блокування онлайн-ресурсів, створено автономне мережеве середовище або ж здійснюється спроба запровадження «суверенного інтернету» (так зазвичай називають національну систему маршрутизації інтернет-трафіку в російській федерації).

Попри існуючі недоліки вважаємо цифрове громадянство технологічним драйвером глобального громадянського суспільства. ЦГ зумовлює інший вимір легітимності громадських дій, яка тепер базується на швидкості комунікації, прозорості даних та здатності до транскордонної солідарності. Таким чином, цифровізація не лише доповнює громадянське суспільство, посилює його автономію від державних механізмів контролю, але й сприяє розбудові глобального громадянського суспільства. Серед інших чинників еволюції ГГС український політолог Р. Шак акцентує глобальні кризи, побудову наднаціонального політичного простору, потребу у забезпеченні особистісної та планетарної безпеки, стирання національних кордонів, еволюцію інформаційного суспільства та розвиток горизонтальних зв'язків у глобальній комунікації тощо [173, с. 110–111]. Усі перелічені чинники наразі не виступають припущеннями учених, а є частиною реальності – як локальної, так і глобальної. Також вказані процеси каталізують причинно-наслідкові зв'язки соціальних перетворень, передусім у частині тяжіння до емпатії поза часом і простором [151, с. 115–121].

Слабкість і вразливість сучасного глобального громадянського суспільства пов'язана з низкою соціально-політичних, економічних та технологічних змін у світі. Спробуємо їх систематизувати й інтерпретувати як виклики для модерної глобалізованої спільноти.

1. Зростання авторитаризму та обмеження прав і свобод. Йдеться про посилення авторитарних режимів у світі, про що свідчить рейтинг щорічного Індексу демократії [218]. Дані моніторингу демонструють, що лише 6,6%

населення планети живе в умовах повної демократії, а більше третини (39,2%) населення світу живе в умовах авторитарного правління. 60 країн класифікуються як «авторитарні режими», що на одну країну більше порівняно з Індексом 2023 р. та на вісім більше, ніж десять років тому у 2014 р. [218]. Показовою тут є ситуація з характеристиками, які зазнали найбільшого погіршення з 2008 р., а це громадянські свободи, виборчий процес і плюралізм. Причини таких трансформацій криються у бажанні урядів обмежити незалежні голоси, боротьба з так званим «іноземним впливом» (наприклад, у росії та Грузії), придушення опозиції та протестних рухів, а ще розчарування населення демократичними політичними системами протягом останніх двох десятиліть [151, с. 115–121].

2. Поляризація суспільства та інформаційні війни. Ці явища пов'язані з поширенням фейків, маніпуляцій у соціальних мережах, гібридними війнами (наприклад, російська агресія проти України), використанням штучного інтелекту для створення дезінформації. Усе це відбувається через зловживання алгоритмами платформ нових медіа, поширення пропаганди та різноманітних конспірологічних теорій [151, с. 115–121].

Як зазначає група експертів Міжнародного Комітету Червоного Хреста, дії, що описуються як «гібридні», включають військові та невійськові дії, а також операції, які є прихованими або явними, кінетичними або некінетичними (наприклад, дезінформація або кібероперації), смертельними або не смертельними. Термін може стосуватися операцій, що впливають на армію держави, її уряд, цивільне населення чи інфраструктуру, і використовується для опису спільних дій державних та недержавних суб'єктів [208]. Новий звіт Мережі журналістських розслідувань Європейського мовного союзу (EBU) розкриває масштаби гібридних атак росії в Європі, включаючи використання «одноразових агентів», завербованих у соціальних мережах, для кібератак, підпалів, вандалізму, саботажу та кампаній впливу проти різних країн під час виборів. Розслідування показує, що понад 60 випадків гібридної війни є підтвердженими або ймовірними діями російських оперативників у Європі. Вони

спрямовані не лише на те, щоб завдати фізичної шкоди, а й викликати громадську плутанину, сумніви та страх [270].

3. Глобальні конфлікти та гуманітарні кризи, якими нині пронизані міжнародні відносини (як політичні, так і громадянські). Російсько-українська війна, ізраїльсько-палестинський конфлікт, кризи в Судані, Ємені, Сирії, проблеми, пов'язані з неконтрольованою міграцією, та ін. – події, які свідчать про зміну світового порядку у значенні сприйняття стабільного миру і його запоруки. Причини вказаних явищ криються у геополітичних протистояннях, етнічних та релігійних конфліктах, економічній нерівності, зростанні мілітаризації. Щодо останнього варто звернути увагу на ще одну обставину – авторитарні держави традиційно витрачають на армію значно більшу частку бюджетних коштів, ніж демократичні [27]. Відповідно, коли ми констатуємо деструктивні імпульси від певних політичних систем (режимів, політичних акторів тощо), варто враховувати, що серед їхніх аргументів захисту можуть бути зброя або ж інструменти вже згадуваної вище гібридної війни [151, с. 115–121].

4. Кліматичні зміни та екологічні катастрофи. Глобальне потепління, промислові викиди, вирубка лісів, бездіяльність або недостатні заходи урядів є приводом для громадянської мобілізації, активізації галузевих міжнародних рухів і організацій. Ці дії покликані радше попередити розвиток катастрофічних тенденцій в екосистемі (повені, лісові пожежі, танення льодовиків, посухи), аніж ліквідувати їхні причини, але, з іншого боку, навіть локальні екологічні проблеми можуть покласти початок транскордонного громадського руху [151, с. 115–121].

5. Технологічні виклики та цифрова нерівність, які полягають у монополізації технологій великими корпораціями, використанні цих технологій для контролю населення, нерівному доступі до цифрових ресурсів у країнах, що розвиваються. Як зазначають вітчизняні науковці, розвиток систем штучного інтелекту створює передумови для посилення існуючих загроз національній безпеці в інформаційній сфері: інтенсифікація кібератак, утворення каналів

витоку інформації з обмеженим доступом, атаки отруєння даних (Data Poisoning), містифікація даних [137, с. 9]. 21 травня 2024 р. Рада ЄС схвалила законопроект про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act (AI Act)) – перший в світі комплексний закон про регулювання штучного інтелекту [98]. Відповідний Регламент регулює застосування ШІ в різних секторах економіки та суспільства, встановлює правила використання штучного інтелекту у питаннях обігу і зберігання персональних даних, для правоохоронних цілей, експлуатації критичної інфраструктури тощо. Пункт 15 Регламенту констатує, що технологія ШІ може бути використана для зловживання і надання новітніх та потужних інструментів для маніпулятивних, експлуаторських та соціально-контролюючих практик. Вони є особливо шкідливими та мають бути заборонені, оскільки суперечать цінностям Європейського Союзу, таким як повага до людської гідності, свободи, рівності, демократії та верховенства права, а також основним правам ЄС, включаючи право на недискримінацію, захист даних та недоторканність приватного життя, а також правам дитини [151, с. 115–121; 282].

Визнаючи вагу, цінність і ризики застосування штучного інтелекту для впливу на соціум, в Україні на початку 2021 р. презентували «Гайд для організацій громадянського суспільства про інструменти штучного інтелекту», розроблений, щоб окреслити переваги та ризики, які несе використання ШІ для громадського сектору в Україні. Розробники радять використовувати штучний інтелект, адже він значно спростить і пришвидшить робочі процеси, і одночасно вчитися відповідально й раціонально користуватися його інструментами, наголошуючи, що Snapchat (мобільний месенджер і соціальна мережа з опціями обміну фотографіями, відео та повідомленнями, які зникають через короткий час після перегляду, створюючи відчуття «живого» спілкування), діпфейки (методика синтезу зображення людини,), шелоуфейки (викривлення і корекція існуючого контенту), цифровий фандрейзинг, формування контенту, цифрові камери відеоспостереження з функцією розпізнавання обличчя – це тільки верхівка айсберга інструментів ШІ, які можуть вплинути на роботу громадського сектору [64; 151, с. 115–121].

6. Міграційні кризи та права людини – обставини, які є приводом для консолідації громадянської активності, а відтак поштовхом до інституціональної розбудови глобального громадянського суспільства. Саме цей контекст є показовим у демонстрації важливості співпраці урядового і неурядового секторів у подоланні бідності, конфліктів, дискримінації, слабкості міжнародних організацій ефективно координувати дії [151, с. 115–121].

7. Економічна нерівність та наслідки глобалізації. Концентрація багатства у ТНК, слабкі трудові права, нерівний розподіл ресурсів між країнами призводять до протестів проти корпорацій (Amazon, Apple, Starbucks), страйків робітників у США, Франції, Німеччині та інших, здавалося б, демократичних країнах, зростання безробіття через автоматизацію. Тут роль громадянського суспільства на усіх рівнях його функціонування полягає в адвокації прав людини, моніторингу урядів, арбітражі кризових явищ [151, с. 115–121].

Не можна ігнорувати й такий наратив у критиці глобального, котрий стосується розмиття, нівелювання чи знецінення локального. На противагу критиці глобалізації, яку часто розглядали як спосіб авторитарних упливів транснаціональних корпорацій та наддержав на місцеві спільноти, з'явився концепт глокального суспільства, тобто такого, що «поєднує в собі і глобальні (структурно), і локальні (функціонально) системні риси» [117, с. 304]. Американський соціолог Дж. Рітцер у своїй моделі глокалізації визначає її як «процес, що поєднує глобальне та локальне, де глобальні тенденції адаптуються до місцевих умов, а локальні особливості проникають у глобальний контекст, створюючи унікальні гібридні форми, а не просто уніфікацію» [285]. На відміну від глобалізації, глокалізація не стирає кордони, а підкреслює унікальність, формуючи нові культурні та споживчі практики [286]. Артикулюючи у назві свого дослідження тезу про «глобалізацію нічого», автори звертаються до прикладу корпорації McDonald's, мережа закладів харчування якої разом із пропагуванням свого універсального меню завжди пропонує позиції з національної кухні, пристосовуючи глобальне до локального, відтак виникає «глокалізація чогось», або ж «макдональдизація» у Дж. Рітцера [285].

Логіка, закладена в дослідженнях Рітцера, відповідає й тенденціям глобалізації локального через поширення символів (культурних, гастрономічних, мистецьких) не лише країн, але й їхніх окремих регіонів. Це виявляється у використанні назв відомих світових об'єктів для позначення специфіки закладів за кордоном – простий експеримент з пошуку у Google за запитом «Версаль» із увімкненою геолокацією гаджета покаже з десятків однойменних закладів (переважно ресторанів французької або ж європейської кухні) поруч. Або ж типова неаполітанська піца «Маргарита», яка є обов'язковою позицією меню будь-якого італійського ресторану у світі або ж просто піцерії.

Дослідник В. Гетманенко виокремлює чотири моделі глокалізації як різновидів взаємодії глобального і локального:

- інтеграційна глокалізація – взаємне пристосування глобальних моделей до локальних потреб із одночасним розширенням можливостей локальних суб'єктів (участь малих підприємств у глобальних ланцюгах доданої вартості або адаптація міжнародних освітніх стандартів у національних системах). Така модель передбачає двосторонню трансформацію – як глобальних, так і локальних практик;
- асимілятивна глокалізація – домінування глобальних моделей над локальними з тенденцією до культурної та економічної уніфікації (як-от явища «макдоналдизації», коли транснаціональні стандарти витісняють автохтонні культурні, управлінські чи споживчі практики);
- експансивна глокалізація – процеси, коли локальні культури чи практики набувають глобальної популярності через мережеву взаємодію (традиційні кулінарні, мовні чи музичні елементи можуть набути глобального розповсюдження, що стає можливим через культурну діаспору чи новітні медіа);
- сепаративна глокалізація – коли локальні інтереси або культурні практики спричиняють відокремлення від глобальних трендів, зберігаючи автономність і самодостатність (культурний чи політичний сепаратизм, де

локальні спільноти прагнуть зберегти свою ідентичність і автономність, відмовляючись від глобальних впливів, таких як економічний імперіалізм або політичний глобалізм. Проте такі рухи можуть мати як позитивні, так і негативні наслідки для розвитку певних регіонів) [24].

Зі свого боку, вважаємо, що глокалізацію не можна розглядати як периферійний етап переходу від локального до глобального, це радше спосіб поширення чи адаптації локального до глобального і навпаки. Так само відкидаємо можливість існування глокального громадянського суспільства через невизначеність приналежності такої спільноти до локального чи глобального середовища. Однак цілком реальними є глокальні практики ГС, а саме вирішення задач чи реалізація запитів суспільства через застосування глобальних апробованих засобів. Так само і локальні рішення можуть бути масштабовані до глобального рівня. Наприклад, вперше бюджет участі на місцевому рівні було запроваджено у 1980-х роках в м. Порту-Алегрі в Бразилії, відтоді практика громадських, або партисипативних бюджетів поширена у близько 300 містах різних країн світу [15].

Приклад того, як глобальні події сприймаються через локальні «лінзи», наводить у своєму дослідженні І. Ліщинський, який акцентує увагу на трансляціях Олімпійських ігор, під час яких телеоператори роблять акцент на виступах національних спортсменів (часто за рахунок менш адекватного висвітлення результатів змагань загалом) [89, с. 78]. Глокалізацію як запоруку мінімізації глобалізаційних деформацій у сферах культури та освіти обґрунтовує експертка з питань освітнього середовища Ф. Патель, яка наполягає на доцільності синтезу знань і накопиченого досвіду корінних народів, місцевих жителів та глобальної спільноти, що дозволить міжнародній вищій освіті досягти визначених Цілей сталого розвитку, зокрема щодо інклюзивної та справедливої якісної освіти на всіх рівнях [275; 308].

Очевидно, що сучасний світ з його строкатим і нелінійним розвитком, проблемами, які поширювалися попри кордони (економічні кризи, війни і збройні конфлікти, пандемії), сповнений тригерами для суспільств. Як реакція

виникали низові ініціативи, джерелами яких були активні спільноти в різних країнах і які в різний спосіб проявлялися, формуючи спільні зразки політичної поведінки і громадської участі. Наразі можемо спостерігати такі демонстрації щодо арабо-ізраїльського конфлікту, де прихильники різних точок зору влаштовують масові акції, апелюють до урядів своїх держав, розвивають онлайн-активності та ін. Однак звернімося до ініціатив, зумовлених російською військовою агресією проти України і спрямованих на допомогу українцям і українському війську. Серед таких починань – збори коштів у Латвії, Литві та Польщі на придбання бойових дронів, краудфандингова кампанія у Словаччині для закупівлі боєприпасів для України, польська ініціатива по зборі коштів на три вертольоти для евакуації поранених та ін. [92; 151, с. 115–121; 162].

Оцінюючи роль України у формуванні глобального громадянського суспільства, констатуємо унікальні ініціативи та вплив на світові процеси, особливо після Революції Гідності (2013-2014 рр.) та повномасштабного вторгнення росії у 2022 р. Україна стала прикладом громадянської мобілізації у контексті масштабування волонтерського руху, фандрайзингу та технологічних рішень (платформи, такі як United24, фонд «Повернись живим», Монобанк залучають мільйони доларів на підтримку оборони й гуманітарних потреб. До прикладу, протягом 2024 р. три найбільші благодійні фонди України зібрали понад 24 млрд грн, що на 28% більше, ніж у 2023 р. [34]). Інші кейси, які однак є дещо суперечливими у сприйнятті міжнародною політичною спільнотою, стосуються демократичного прикладу для регіону, коли Україна показала, що суспільство може змінювати владу через протести та вибори, а не через авторитарні методи. Фактично модель демократичного шляху розвитку нашої країни є викликом для авторитарних режимів, особливо в росії та Білорусі [151, с. 115–121].

Безумовно консолідуючим чинником для глобального громадянського суспільства є захист Україною міжнародного права та безпеки, адже український народ бореться не лише за свою незалежність, а й за міжнародні принципи суверенітету та територіальної цілісності. Підтримка України об'єднала ГС

проти агресії, а мітинги на підтримку України проходили у сотнях міст світу. Намагання ж України створити механізм відповідальності за воєнні злочини може стати прецедентом для майбутніх конфліктів. Російсько-українська війна вкотре актуалізувала для світу важливість боротьби з дезінформацією, підвищення рівня медіакультури і медіаграмотності, розширення інструментів фактчекінгу, протидії пропаганді та викриття фейків. Так званий «інформаційний фронт» гібридної війни унаочнив глобальний контекст російської агресії, яка давно вийшла за межі українських кордонів і атакує сфери кіберпростору, електоральних процесів, енергетики тощо [151, с. 115–121].

Ще один аспект, який важливо згадати як чинник глобальних зрушень, стосується євроінтеграційного поступу України, яка навіть в умовах повномасштабної війни активно впроваджує реформи, котрі відповідають європейським стандартам і зміцнюють демократію. Наприкінці травня 2025 р. було схвалено проекти переговорних позицій України щодо Кластерів «Внутрішній ринок» та «Зовнішні відносини», а також здійснено підготовку до двосторонніх зустрічей у межах скринінгу за переговорними Розділами «Економічна та монетарна політика» і «Оподаткування», що належать до Кластера «Конкурентоспроможність та інклюзивний розвиток» [119]. До того ж процес євроінтеграції мотивує громадянське суспільство до змін та співпраці з міжнародними партнерами [151, с. 115–121].

Глобальний ракурс будь-якого явища є багатограним і неоднозначним в оцінках у контексті простору і часу, ціннісного й ідеологічного спектру. У спробі пошуку загальноприйнятного і водночас рушійного принципу, який інтегровано у процес еволюції (принципово виділити саме позитивний поступ, а не номінальний розвиток чи обчислюваний масштаб) глобального громадянського суспільства, ми вбачаємо таким принцип солідарності, який протягом останнього десятиліття зазнав відчутних змін. Передусім йдеться про зміну змісту – від декларативного до проактивного, або від пасивної до активної солідарності. Солідарні суспільства у своїй взаємодії сприяли посиленню міжнародної співпраці під час криз (дія ініціативи COVAX під час пандемії

коронавірусу), підтримці демократії та прав людини (міжнародна підтримка рухів за демократію, зокрема протестів у Гонконзі (2019-2020 рр.), Білорусі (2020 р.), Ірані (2022 р.), спротиву українців російській окупаційній агресії (з 2022 р.)), цифровій солідарності та активізму (завдяки новим медіа, кампанії на підтримку кліматичних активістів (наприклад, «Fridays for Future»), антирасистського руху «Black Lives Matter», соціальної акції-флешмобу проти сексуального насильства «#MeToo» та ін. у різних країнах набули глобального масштабу) [151, с. 115–121].

Солідарність зазнає проявів у питаннях глобальної безпеки та міграції, захисту персональних даних, захисту дітей, санкційного тиску тощо. При цьому солідарні спільноти можуть бути полярними у відстоюванні тих чи інших переконань, що особливо помітно у сучасних дискусіях щодо традиційних цінностей, які самі по собі набувають формату глобального руху. Вітчизняний дослідник А. Рубан називає «наростання ідеологічного та ціннісного конфлікту між свідомістю транснаціональних акторів і національною самосвідомістю окремих громадян певної країни ще однією загрозою національно-демократичним інститутам з боку глобалізації», додаючи, що наразі «відбувається трансформація особистості в глобального споживача» [130, с. 70]. Зауважене є одним із глобалізаційних викликів існуванню громадянського суспільства як такого. Однак вважаємо, що глобальне громадянське суспільство – це передусім про консолідацію зусиль і візій розвинених національних спільнот, а не про розмиття останніх у спотвореній картині світу транснаціональних корпорацій, що свідчило б про нівелювання самої сутності громадянського суспільства як «характеристики суспільства з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини і громадянина, виконання громадянами своїх політичних обов'язків як носіїв суверенітету, джерела влади, свідомих суб'єктів політичної діяльності, людей, відповідальних за наслідки своїх дій, за майбутнє всього суспільства» [84, с. 3].

Прояви глобального громадянського суспільства стають найбільш відчутними у розвитку «цифрового громадянства» та мережевого активізму, які

забезпечують миттєву комунікацію та координацію дій на планетарному рівні. Сучасні прояви ГГС характеризуються переходом від формальних інституційних структур до гнучких коаліцій та рухів, що здатні до швидкої адаптації у відповідь на глобальні виклики. Важливим свідченням реальності глобального громадянського суспільства є створення транскордонних аналітичних спільнот та експертних мереж, які формують нові стандарти легітимності та підзвітності в міжнародних відносинах. Таким чином, глобальне громадянське суспільство трансформується у впливову силу «м'якої влади» (soft power), яка через інструменти громадського моніторингу та адвокації забезпечує демократизацію процесів глобального врядування, утверджуючи суб'єктність індивіда у глобальному масштабі.

Після хвилі критики глобалізаційних процесів, в яких вбачали джерело нерівності, соціальної дезінтеграції, втрати робочих місць, екологічних проблем, культурної гомогенізації, втрати національного суверенітету, однією з сучасних тенденцій формування глобального громадянського суспільства стала сукупність ініціатив локальних суспільств щодо резонансних ситуацій з-за меж власних адміністративних кордонів, а також явище глокалізації (взаємоінтеграція глобального і локального). З одного боку, це може свідчити про звуження меж ГГС, з іншого боку, йдеться скоріше про безпосередній його функціонал і структуру, яка складається з дієвих компонентів. Розбудова глобального громадянського суспільства є складною та амбітною метою, оскільки вона передбачає спільні зусилля держав, міжнародних організацій та громадянських спільнот з усього світу. Інша вимога – синхронізація ступенів зрілості громадянського суспільства у кожній окремій країні. Саме питання консолідації множинності локальних суспільств як одного з етапів конструювання спроможного глобального громадянського суспільства претендує на предметний пріоритет як подальших політологічних розвідок, так і діалогових зусиль ключових акторів міжнародної політики.

Висновки до розділу 2

Актуалізовано теоретичний та інституціональний компоненти у категоризації поняття «модель громадянського суспільства». Різні підходи до конструювання форматів ГС, передусім у контексті взаємодії з державою та спроможності ОГС, проаналізовано на прикладі моделей громадянського суспільства в різних країнах Європи. Відтак ідентифіковано необхідні складові творення спроможного громадянського суспільства, а саме суспільну надбудову (інституції та ініціативи) та державну складову (система стримувань і противаг, дотримання принципу поділу влади, конкурентні вибори, механізми реалізації громадянських ініціатив).

Середовище функціонування ГС систематизовано у форматі схеми, яка відображає архітектоніку суб'єктності громадянського суспільства – від його внутрішньої структури до моделей взаємодії з державою та міжнародними інституціями. Наголошено, чим вищий потенціал кожної складової, тим вища ймовірність оптимізувати взаємозв'язок з державними інститутами у напрямку примату паритетності та партнерського взаємодоповнення. Виділені у схемі моделі відображають еволюцію розвитку як громадянського суспільства, так і його інтеракцій з державою.

Потенціал партнерства у суспільно-державних відносинах досліджено як формат, принцип, функцію та мету державно-громадянської взаємодії. До ціннісних характеристик партнерства обґрунтовано включено рівність, паритетність, відкритість, прозорість, взаємну довіру, взаємовигідність та взаємоузгодженість.

На основі аналізу підходів до суспільно-політичної співпраці, втілених у низці європейських держав, поняття «громадянсько-державне партнерство» категоризовано як формат рівноправної взаємодії між органами державної влади на різних рівнях та інститутами громадянського суспільства, який характеризується рівноправністю учасників та спрямований на досягнення соціально значущих результатів та спільне вироблення публічних благ. Акцентовано переваги партнерства як чинника оптимізації громадянсько-

державних відносин: мобілізація спільних зусиль та ресурсів, підсилення ціннісної складової процесу демократизації, розширення можливостей міжінституційних взаємодій, сприяння подальшому розвитку громадянського суспільства і держави.

Доведено, що глобальність громадянського суспільства проявляє себе у діяльності міжнародних організацій, фондів чи асоціацій, принципи і цінності яких є рекомендованими для впровадження усіма партнерськими інституціями, які залучені до проєктів і програм. Модерне явище цифрового громадянства визначено індивідуальним виміром глобального громадянського суспільства. Зв'язок цифрового громадянства та громадянського суспільства аргументовано переходом від традиційних форм участі до цифрової демократії, яка полягає у трансформації простору активності від локального до глобального, новому рівні суб'єктності та автономії ОГС, змінах форм участі – від ієрархії до мережі, від спільної території до спільних цінностей.

З'ясовано ризики та суперечності цифровізації громадянського суспільства, які полягають, з одного боку, у неготовності людей відповідально використовувати нові можливості, з іншого боку, у «цифровій нерівності» щодо доступу до технологій участі. Артикульовано чинники слабкості і вразливості сучасного глобального громадянського суспільства, а саме зростання авторитаризму та обмеження прав і свобод людини, поляризація суспільства та інформаційні війни, глобальні конфлікти та гуманітарні кризи, кліматичні зміни та екологічні катастрофи, технологічні виклики та цифрові розриви, міграційні кризи, економічна нерівність та наслідки глобалізації.

Розглянуто концепт глокалізації як спосіб адаптації локального до глобального і навпаки, котрий є поширеною практикою для ГС. Водночас солідарність детерміновано рушійним принципом еволюції глобального громадянського суспільства, тоді як захист Україною міжнародного права та безпеки став консолідуючим чинником для міжнародних громадянських ініціатив.

РОЗДІЛ 3. УМОВИ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СПРОМОЖНОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

3.1. Громадянське суспільство в умовах дії правового режиму воєнного стану

Запровадження правового режиму воєнного стану в Україні, відповідно до Закону № 389-VIII [53], стало точкою суттєвої трансформації простору взаємодії між державою та суспільством. У науковому дискурсі цей період характеризується амбівалентністю: з одного боку, необхідність забезпечення національної безпеки зумовлює об'єктивне обмеження низки класичних прав і свобод (зокрема, свободи зібрань та доступу до певної інформації), з іншого боку, – військова агресія спричинила безпрецедентний сплеск громадської самоорганізації. Дослідження функціонування організацій громадянського суспільства в таких умовах дозволяє проаналізувати життєздатність демократичних інститутів в екстремальних умовах, де правові рамки воєнного часу стають не лише набором обмежень, а й новим каркасом для вияву соціальної суб'єктності.

Актуальність проблематики підрозділу підсилюється переходом громадянського суспільства від ролі контролера до ролі функціонального партнера держави. У час, коли державний апарат фокусується на оборонній спроможності, ОГС фактично перебирають на себе частину критичних соціальних, сервісних та гуманітарних функцій, демонструючи високу адаптивність та мережеву стійкість. Аналіз чинного законодавства в поєднанні з практикою його застосування дає змогу виявити, як в умовах воєнного стану формується нова модель суспільного договору. У цій моделі ГС не дистанціюється від держави чи опонує їй, а вибудовує автономні системи життєзабезпечення, що стає ключовим чинником загальнонаціональної резильєнтності та гарантом незворотності демократичних трансформацій навіть у період найвищих безпекових загроз.

Громадянське суспільство як невід’ємний рушій демократичних перетворень і процесу державотворення в Україні разом з усіма державними інституціями з лютого 2022 р. функціонує в умовах повномасштабної російсько-української війни, а відтак у контексті дії правового режиму воєнного стану. Специфіку таких умов, на нашу думку, варто розглядати з кількох точок зору:

- по-перше, не уникнути теми звуження інституціональних можливостей громадянського суспільства через вплив дії Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [53];
- по-друге, важливо комплексно проаналізувати, як обставини війни впливають на існування усього громадського сектору – громадян як індивідуальних суб’єктів, їх об’єднань, малого та середнього бізнесу тощо;
- по-третє, варто з’ясувати, у чому особлива роль організацій громадянського суспільства під час війни, які запити вони отримують від держави та її інститутів.

Передусім проаналізуємо вплив Закону України «Про правовий режим воєнного стану» на функціонування організацій громадянського суспільства з урахуванням його сутності та практичної реалізації. Нормами Закону воєнний стан визначено як «особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» (Ст. 1) [53]. Ці тимчасові обмеження можуть стосуватися широкого спектру правових відносин – від захисту критичної інфраструктури до режиму роботи органів влади й окремих правових гарантій.

Хоча закон і не називає прямо організації громадянського суспільства, він передбачає обмеження певних прав і свобод, які є критичними для діяльності ОГС у демократичному суспільстві. Зокрема:

- свобода мирних зібрань та громадських ініціатив (Ст. 19). Воєнний стан може призвести до тимчасових обмежень свободи мирних зібрань, яка є важливою для діяльності громадських організацій (наприклад, якщо такі акції можуть створювати ризики нацбезпеці чи громадському порядку). Так, Закон дозволяє порушувати питання про заборону діяльності політичних партій і громадських об'єднань, «якщо вона спрямована на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на стійкість критичної інфраструктури, права і свободи людини, здоров'я населення» (Ст. 8). З початку повномасштабного російського військового вторгнення в Україні заборонили 12 проросійських політичних партій (Соціалістична партія України, Опозиційний блок, Соціалісти, партія «Справедливості та розвитку», Наші, Держава, Блок Володимира Сальдо, Ліва опозиція, Партія Шарія, Союз лівих сил, Опозиційна платформа – За життя, Прогресивна соціалістична партія України [19]. Це пов'язано як із загальними заходами безпеки, так і з тим, що влада може пріоритетно застосовувати спеціальні заходи для обмеження пересувань та зборів, щоб мінімізувати загрози;
- сфера громадської інформації і перевірок (Ст. 8). У контексті воєнного стану можливі обмеження доступу до інформації чи посилений контроль за розповсюдженням інформації, які прямо впливають на здатність ОГС займатися моніторингом влади, аналітичною діяльністю та комунікацією з громадськістю. Обмеження свободи слова і доступу до певних даних задля нацбезпеки можуть ускладнювати роботу громадських ініціатив, що займаються правозахисними, антикорупційними чи прозорими практиками;

- зміна умов взаємодії з владою. Під час воєнного стану органи державної влади отримують розширені повноваження, і певні структури – включно з військовими та військовими адміністраціями – можуть виконувати функції, що зазвичай входять до компетенції цивільних органів. Відтак замість співпраці з державною виконавчою владою чи органами місцевого самоврядування ГО мають взаємодіяти з військовими адміністраціями, де процедури консультацій і прозорості є іншими або менш відкритими. Увага влади концентрується на безпекових питаннях, що може зменшувати ресурсну та організаційну підтримку ОГС;
- вплив на демократичні процеси і політичну участь (Ст. 19). Специфічним наслідком режиму воєнного стану є тимчасове призупинення окремих елементів політичної участі, які є важливими для громадянського суспільства. Наприклад, неможливість проведення виборів під час воєнного стану обмежує формальні механізми політичної участі та впливу громадян на формування влади. Звичайно, це не означає припинення діяльності ОГС, але вказує на перехід від стандартних форм участі у політичному житті до непрямих чи адаптованих форм впливу, які можна реалізувати у воєнний період;
- зміни в економічній та адміністративній стійкості (Ст.ст. 8, 15, 20). Закон дозволяє примусове відчуження майна юридичних осіб для потреб оборони. Хоча для некомерційних організацій це рідкісна практика, теоретична можливість все ж існує. Також змінюється законодавство про працю (можливість запровадження трудової повинності), що впливає на кадрову політику всередині самих організацій [53].

Таким чином, Закон України «Про правовий режим воєнного стану»: тимчасово розширює повноваження державних органів і військових адміністрацій, що змінює традиційні умови взаємодії організацій громадянського суспільства із владою; може обмежити свободи, критичні для діяльності громадських організацій, особливо свободу мирних зібрань та свободу інформації; уповільнює або трансформує демократичні процеси участі,

включно з виборчою участю, що прямо впливає на роль громадянського суспільства у політичному житті; вимагає адаптації інструментів участі, зокрема через онлайн-ініціативи, моніторинг дій влади, адвокаційні кампанії в умовах обмежень. З іншого боку, режим воєнного стану за своєю природою створює правовий баланс між необхідністю захисту національної безпеки та збереженням демократичних інститутів. Норми проаналізованого Закону України «Про правовий режим воєнного стану» зумовлюють своєрідний «цифровий поворот»: багато процедур, передбачених законом, адаптуються під цифрові формати. На нашу думку, це стимулює розвиток цифрового громадянства, про яке йшлося у підрозділі 2.3, адже ОГС активніше переходять на е-консультації, е-петиції та цифрові платформи моніторингу. Водночас, незважаючи на концентрацію влади в руках військових адміністрацій, Закон не скасовує діяльність громадських рад, хоча їхній реальний вплив часто залежить від політичної волі конкретного очільника адміністрації.

Також торкнемося питання тимчасового призупинення легітимації влади через виборчі процедури. Повоєнне повернення до регулярних, вільних і демократичних виборів є критично важливим кроком для відновлення політичного плюралізму та перезавантаження владних інститутів, що змістовно й комплексно обґрунтовує у своєму дослідженні процесор С. Дерев'янка. Він наголошує, що утвердження демократичної держави як найважливіший напрямок розвитку державності в Україні, реформи її політичної і правової систем після Перемоги над державою-агресором РФ дасть змогу відновити нормальне життя в державі, невід'ємним складником якого буде проведення виборів відповідно до Конституції та законів України з дотриманням усіх міжнародних стандартів правової демократичної держави. Повоєнні перспективи розвитку демократичної держави вимагатимуть обов'язкового відновлення й наповнення засадничим демократичним змістом функціонування інститутів публічної влади, яке обов'язково має включати правове регулювання й конкретна практика залучення громадян до вирішення питань державного і

місцевого значення через механізм безпосереднього народовладдя як основи легітимності влади [36, с. 215].

І вже згаданий Закон України «Про правовий режим воєнного стану», й інші нормативно-правові акти (як-от Закон України «Про військово-цивільні адміністрації») передбачають для організацій громадянського такі пріоритетні опції, як:

- систематична допомога військовим та військово-цивільним адміністраціям у забезпеченні дії Конституції та законів України, запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, охорони прав, свобод та законних інтересів громадян України;
- спільна участь в охороні об'єктів критичної інфраструктури та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення, запровадженні трудової повинності для працездатних осіб, не залучених до роботи в оборонній сфері, а також ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, які виникли в період дії воєнного стану;
- забезпечення разом із компетентними державними органами проведення евакуації населення у разі виникнення або загрози виникнення надзвичайної ситуації, а також із зон збройних конфліктів у безпечні райони та евакуації матеріальних і культурних цінностей, що перебувають у державній власності, у разі виникнення загрози їх пошкодження або знищення;
- створенням установ з надання безоплатної первинної правової допомоги, залучення фізичних чи юридичних осіб публічного та приватного права до надання безоплатної первинної правової допомоги;
- участь у боротьбі зі стихійним лихом, епідеміями, епізоотіями, роз'ясненням правил поведінки з небезпечними відходами;
- сприяння діяльності органів державної влади, органів прокуратури, юстиції, Служби безпеки, органів Національної поліції, адвокатури, Державної кримінально-виконавчої служби України та іншим органам, яке відповідно до статті 17 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» є

обов'язком органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також громадян [82, с. 27–28].

Такий широкий запит – це виклик для понад 100 тис. неурядових організацій в Україні [121, с. 12]. Враховуючи специфіку запитів воєнного періоду, логічним стало збільшення кількості благодійних фондів з 20,5 тис. у 2022 р. до 29,3 тис. у 2023 р. [121, с. 12]. Окрім кількісної реакції фіксуємо й розширення інституціональних можливостей неурядового сектору: наприклад, фонд «Повернись живим» першим отримав ліцензію на закупівлю летального озброєння для Українського війська, низка організацій за підтримки міжнародних громадських спільнот отримують пряме фінансування для реалізації гуманітарних ініціатив в Україні від урядів Німеччини, Франції, США, Нідерландів та інших держав, громадянські інституції частково взяли на себе функцію проведення інструктажів та навчань для цивільних та військових з першої домедичної допомоги, військових вишколів для населення, здійснення евакуацій мешканців прифронтових населених пунктів тощо. Більшість ОГС (особливо благодійні фонди та волонтерські організації) фактично інтегрувалися в систему життєзабезпечення держави, виконуючи функції, які раніше належали держорганам (логістика допомоги, евакуація, підтримка ВПО).

Попередньо ми детально розглянули зміст норм Закону України «Про правовий режим воєнного стану», однак вважаємо, що не менш вагомим чинником впливу на специфіку функціонування громадянського суспільства й усіх його складових є сама війна. Виклики, ризики і запити, зумовлені повномасштабною російсько-українською війною стосуються суспільства і на індивідуальному рівні (конкретний громадянин), і на інституційному (об'єднання громадян). Спробуємо простежити злами, які вже сталися, оцінити їхні наслідки і з'ясувати тенденції подальших трансформацій щодо ГС.

Те, що торкнулося через війну мільйонів українців, безумовно вплинуло на усе громадянське суспільство. Переміщення людей всередині країни, міграція за кордон призводять до людського дефіциту в регіонах, а значить деформує мережі громадянської взаємодії, руйнує сталі інституційні форми громадянської

активності, створює вакуум соціальної складової у процесі суспільно-політичної комунікації. Такі втрати можна чисельно обрахувати хіба приблизно: за даними Мінсоцполітики, станом на листопад 2025 року, в Україні зареєстровано 4,6 млн внутрішньо переміщених осіб (2,7 млн – жінки, 1,8 млн – чоловіки, 3,7 млн – старше 18 років, 837,6 тис. – діти до 18 років) [157]; за інформацією Офісу уповноваженого Верховної Ради з прав людини, 11 млн громадян України через війну виїхали за кордон [91]. Варто додати, що на тимчасово окупованих територіях перебуває близько 6 млн українських громадян, 1,5 млн з них – діти, водночас, від початку повномасштабного вторгнення росія вивезла з України понад 19,5 тис. дітей [99; 55]. У Спеціальній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо додержання прав осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії російської федерації проти України (за період 24 лютого – 31 жовтня 2022 р.), виокремлюються поняття примусу до депортації чи переміщення, під яким розуміється «створення умов, коли цивільне населення відчуває страх перед насильством або загрозу затримання чи зловживання владою або інші форми психологічного насильства» [82, с. 120].

У дисертації неодноразово констатовано, що війна зумовила активізацію нових форм участі громадян у вирішенні гуманітарних та інших соціально-економічних проблем, більш відчутною стала цифровізація громадянського суспільства, зв'язків між його організаціями. Однак наведені вище цифри можна вважати певним аргументом на користь іншого явища – вимушеної виключеності частини громадян із процесів громадянсько-державного партнерства та реалізації громадянських ініціатив. Це зумовлено руйнуванням інфраструктури зв'язку внаслідок обстрілів, відсутністю або значним ускладненням електропостачання на значній території України, обмеженням доступу до мережі Інтернет та великої кількості інтернет-ресурсів на тимчасово окупованих територіях тощо.

Люди, які, зважаючи на безпекові ризики, залишили свої домівки і знайшли тимчасовий притулок у більш безпечних регіонах, продовжують активну громадську діяльність на нових місцях. Це може бути як продовження

попередньо розпочатих проєктів, так і новий досвід, спрямований на підтримку війська або ВПО. Показово, що самоорганізація внутрішньо переміщених осіб у формат ГО стало частою практикою для України, що, у свою чергу, дозволило краще орієнтуватися у потребах кінцевих бенефіціарів. Ми неодноразово апелювали до цифр щодо зростання кількості НУО в Україні з 2022 р., і вони стосуються практично усіх типів інституцій громадського сектору (ГО, БО, волонтерських спільнот тощо) [135].

Звіт за результатами якісного компоненту дослідження «Потреби та проблеми організацій громадянського суспільства (ОГС) України в умовах війни» узагальнює спостереження щодо змін в діяльності ОГС, спричинених повномасштабним вторгненням. Автори виокремлюють зокрема такі тенденції:

- у сфері стратегування: перегляд стратегічних та оперативних планів, звуження горизонту стратегічного планування в ОГС, введення деякими організаціями напрямку «гуманітарного реагування» у статут;
- у сфері адміністративних процедур: зростання уваги до безпекових питань, особливо серед ОГС, що працюють на прифронтових чи деокупованих територіях, а також до питань психологічного відновлення команд та командоутворення;
- у сфері складу персоналу: постійна ротація всередині команд (відтік персоналу, але водночас доєднання нових членів, волонтерів, зокрема з числа ВПО); або ж розширення персоналу за кількістю людей і за спеціальностями вузького спрямування (проте все ще спостерігається нестача фахівців); поява активної молоді;
- у сфері навичок персоналу: зростання обізнаності та навичок у військовій справі, гуманітарній допомозі, роботі з постраждалим населенням, ВПО, біженцями, військовими та ветеранами, тактичній медицині, фандрейзингу, роботі з потребами; покращився облік надання гуманітарної допомоги та звітування; зріс досвід проєктної діяльності;
- у сфері самопочуття персоналу: зростання навантаження (у т.ч. періодів роботи в небезпечних умовах) та випадки психологічного вигорання;

- у сфері цільових аудиторій: актуалізація роботи з ВПО, військовими, ветеранами, військовими медиками, пораненими, родинами загиблих тощо; збільшення кількості унікальних бенефіціарів через мобільність цільової аудиторії;
- у сфері напрямків діяльності: фокус на більш актуальних напрямках діяльності; поява нових послуг і розширення кількості послуг, що пропонують ОГС; здійснюється робота на замовлення, наприклад, виконання волонтерськими групами замовлень військових різних підрозділів, військових медиків, ДСНС тощо;
- у сфері фінансування: поява нових джерел фінансування для ОГС, які раніше не були пріоритетними; збільшилось фінансування та зріс рівень гонорарів фахівців у сфері громадського сектору; диверсифікація джерел фінансування; нові можливості проєктної роботи, профінансовані міжнародними організаціями; проте все ще є потреба у фінансуванні адміністративних витрат;
- у сфері географії діяльності: релокація частини ОГС; збільшення географії партнерств та взаємодії; географічна розпорошеність членів команди; зміна фокусу діяльності на постраждалі території; масштабування діяльності;
- у сфері матеріально-технічного забезпечення: втрата матеріально-технічної бази та збільшення потреби в утриманні складів, автомобілів; перехід до «безпаперової» роботи та «мобільних» офісів;
- у сфері партнерських відносин: підсилення міжсекторального партнерства, пошук партнерів у громадах, розвиток особистої комунікації громадських активістів з донорами та владою [30, с. 104–105].

Повертаючись до теми дії закону «Про правовий режим воєнного стану», який ухвалили у 2015 р., варто зауважити, що в сучасній історії незалежної України ПРВС запроваджувався усього двічі, й обидва рази це було прямою відповіддю на збройну агресію російської федерації. Вперше це сталося у листопаді 2018 р., коли через захоплення російськими військами українських кораблів у Керченській протоці на 30 днів було запроваджено локальний

воєнний стан (режим діяв лише в 10 областях, що межують з рф, Чорним та Азовським морями або Придністров'ям (Вінницька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Сумська, Харківська, Чернігівська, Херсонська, Донецька та Запорізька області)) [164]. Вдруге ПРВС запровадили о 5.30 ранку 24 лютого 2022 р., як загальнонаціональний воєнний стан, який і досі триває (станом на проведення дисертаційного дослідження). Таким чином тільки період з лютого 2022 р. може бути використаний для аналізу специфіки законодавчих (або інших нормативних) змін щодо умов функціонування ОГС в Україні.

Так, з 2022 р. безперервно триває законодавче врегулювання діяльності організацій громадянського суспільства. Тут цілком можна позитивно оцінити ті новації, які стосуються сприяння активнішому залученню громадянського суспільства до ухвалення рішень органами державної влади та місцевого самоврядування та забезпеченню для ОГС ширших можливостей громадського контролю [31, с. 18]. У березні 2025 р. Уряд видав розпорядження «Про затвердження плану заходів з реалізації у 2025-2026 роках Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки» [128]. Показово, що контекст безпосередньо плану заходів стосується не правового режиму воєнного стану (ця обставина у документі не згадується взагалі), а орієнтується на євроінтеграційні вимоги і європейські законодавчі практики (як-от забезпечення адаптації законодавства України з питань громадської участі у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення до законодавства Європейського Союзу та документів інших міжнародних організацій), пріоритизує цифровізацію ГС (йдеться про сприяння застосуванню цифрових інструментів під час впровадження механізмів громадської участі, зокрема шляхом надання відповідних рекомендацій, проведення навчальних заходів) [128].

Також у 2025 р. Кабінетом Міністрів України було схвалено Концепцію Державної цільової соціальної програми з розвитку волонтерської діяльності на період до 2030 року [128]. Урядова програма спрямована на вирішення проблем, пов'язаних із: низьким рівнем інституційної спроможності організацій та

установ, що залучають до своєї діяльності волонтерів; відсутністю інструментів належної координації діяльності суб'єктів відносин у сфері волонтерської діяльності; недостатнім рівнем необхідних знань, навичок посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування; відсутністю практики сталого партнерства організацій, які залучають до своєї діяльності волонтерів, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, що перешкоджає забезпеченню належної співпраці, спрямованої на ефективне вирішення суспільно важливих питань, які постають під час провадження волонтерської діяльності [129]. Наголошується, що збройна агресія російської федерації проти України призвела до виникнення додаткових проблем, пов'язаних з небезпекою для життя та здоров'я волонтерів під час провадження ними волонтерської діяльності, а також недостатнім рівнем соціального захисту цієї категорії осіб. Виходом із ситуації вбачається створення дієвої системи заходів, спрямованих на забезпечення ефективної комунікації організацій та установ, що залучають до своєї діяльності волонтерів, з органами державної влади, обміну досвідом та успішними методиками з метою підвищення рівня залучення ресурсів для розв'язання проблем загальнодержавного, регіонального та локального рівня у провадженні волонтерської діяльності [129].

У якості аргументів актуальності озвучених проблем і нагальності їх вирішення урядовці наводять динаміку змін у частці населення, яке долучається до волонтерства в Україні: у 2010 р. це 5% громадян, у 2012 р. – 10%, у 2015 р. – 13%, у 2016 р. – 14%, у 2017 р. – близько 12%, у 2018 р. – 18%, у 2022 р. – 59%, у 2023 р. – 37%, у 2024 р. – 27%. Водночас ці показники також, на думку влади, слід нарощувати, і прагнути відповідності практикам тих країн-членів ЄС, де рівень формального та неформального волонтерства є однаково високим (наприклад, у Нідерландах 82,5% становить рівень неформального волонтерства, 40,3% – формального, у Фінляндії – 74,2% та 34,1% відповідно, у Швеції – 70,4% та 35,5% відповідно, у Румунії – 32% формального і неформального волонтерства) [129].

Вважаємо, що фокус уваги інститутів влади є виправданим, обґрунтованим. А дослідивши актуальні запити представників ОГС, констатуємо часткові згадки про них у розглянутих документах. У звіті щодо комплексного соціологічного дослідження «Громадянське суспільство України в умовах війни 2022-2025 рр.» зазначено, що найвідчутнішими для організацій ГС виявилися ті зміни в законодавчому регулюванні, які стосувалися передусім звітності, фінансування, оподаткування, а також ввезення, розмитнення й обліку гуманітарної допомоги. Затребувані зміни у правовому регулюванні роботи ОГС в умовах війни полягають у посиленні прозорості, контролі за фінансами ОГС, покаранні за псевдоволонтерство та боротьбі з корупцією і водночас спрощенні регуляторних процедур, обліку і звітування, зменшенні бюрократичних перепон [31, с. 19]. У згаданих вище урядових документах визначено курс на «сприяння професійному розвитку та сталості інститутів громадянського суспільства, впровадженню в їхню діяльність принципів підзвітності, прозорості, публічності та належного врядування; підтримку міжсекторальної співпраці, спрямованої на запобігання та протидію шахрайству та іншим зловживанням у сфері благодійної та волонтерської діяльності, надання послуг та пілґ [115].

На думку експертів, державні органи дедалі більше вбачають в ОГС повноцінного партнера у розв'язанні соціально-економічних проблем в умовах воєнного часу. На підтвердження виявленої тенденції, як правило, наводять нововведення в законодавстві, запроваджені після початку повномасштабної війни, зокрема схвалений у грудні 2023 р. законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо спрощення порядку ввезення, обліку та розподілу гуманітарної допомоги» [122], спрямований на коло проблем, які представники ОГС вважають найбільш значущими. Цим законодавчим актом затверджуються механізми спрощення порядку обліку та звітування про надходження й розподіл гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану; запроваджується необхідність використання електронної системи обліку гуманітарної допомоги; до переліку отримувачів допомоги додаються іноземні благодійні організації, представництва яких акредитовані в Україні, а також

неприбуткові державні та комунальні установи, органи місцевого самоврядування; вводиться можливість передавати військовим як фізичним особам транспортні засоби як гуманітарну допомогу [31, с. 14].

Ще один документ, який посилив вплив громадських інституцій на органи місцевого самоврядування під час дії ПРВС, це прийнятий у травні 2024 р. Закон «Про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та інших законодавчих актів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування» [123]. Цим нормативно-правовим актом вносяться доповнення до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо визначення форм участі територіальної громади у розв'язанні питань місцевого значення, до яких належать: місцевий референдум, загальні збори (конференція) жителів, місцева ініціатива, громадські слухання, участь жителів у плануванні та розподілі коштів місцевого бюджету, публічні консультації, консультативно-дорадчий орган при органах та/або посадових особах місцевого самоврядування, громадське оцінювання діяльності органів і посадових осіб місцевого самоврядування [120, с. 14]. Не меншу роль матиме ухвалений у 2024 р. Закон України «Про публічні консультації» (у майбутньому часі, адже закон вступить в дію після завершення дії ПРВС). Його норми також стосуються місцевого рівня політики, де активно розвиваються форми співпраці організацій громадянського суспільства, представницьких і виконавчих органів влади. Політико-правові особливості вказаного закону проаналізовані у підрозділі 3.2. «Децентралізація як чинник впливу на організаційну структуру громадянського суспільства». Підсумовуючи вивчений аспект, можемо погодитися з думкою української дослідниці Г. Агафонової, яка констатує, що військовий стан довів, що місцеве самоврядування є фундаментом національної стійкості, але його майбутнє залежить від того, чи зможе воно трансформувати воєнну єдність у нову якість демократичного діалогу. Зміна парадигми взаємодії ОМС та громад в умовах війни свідчить про формування нової моделі муніципальної резильєнтності. Вона базується не на ієрархічному контролі, а на синергії виборної влади, військового управління та мобілізованого громадянського суспільства, що

перетворює територіальну громаду з об'єкта управління на самоорганізовану систему захисту та розвитку [2, с. 25].

Отже, дія правового режиму воєнного стану не спричинила додаткових виключних умов для функціонування ОГС, окрім обмежень, закладених у норми відповідного закону. Цілі і пріоритети державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства залишилися незмінними, у порівнянні з довоєнним періодом. В основі риторики і нормативних актів інститутів влади – сталий розвиток, розбудова діалогу між громадянським суспільством і владними органами, створення додаткових і посилення існуючих механізмів політичної участі громадян і їх об'єднань. В основі моделі поведінки влади – паритет партнерства задля вирішення кризових питань, більш упевнене делегування сервісних та інших функцій (громадські організації здійснюють гуманітарні місії, спільно з представниками Сил безпеки і оборони евакуюють постраждале цивільне населення, за підтримки міжнародних донорів розбудовують соціальну інфраструктуру і відновлюють критичну інфраструктуру в країні).

Згідно з дослідженням «Барометр ОГС–2023», через повномасштабне російське вторгнення загальна оцінка середовища для ОГС в Україні у 2022 р. становила 4,7 бали за 7-бальною шкалою, що нижче, ніж у 2021 р. (5,2 з 7). Зауважимо, що співпраця ОГС з державою в 2022 р. оцінена доволі високо: 5,2 балів за 7-бальною шкалою, а от підтримка держави здобула значно нижчий бал – 4,3 бали. Проте автори вказують, що, незважаючи на війну, у більшості з проаналізованих сфер відбулися позитивні зміни, які дозволили адаптувати законодавство та практику до реалій і потреб воєнного стану [31, с. 72].

Заміром ефективності організацій громадянського суспільства під час війни можна вважати показники соціологічного моніторингу, який засвідчив, що серед соціальних інститутів рівень довіри до волонтерських та громадських організацій сягає 85% [106]. Ще одні переконливі цифри дає дослідження Kantar у квітні 2023 р., яке показало, що найбільшу довіру серед українців мають Фонд «Повернись живим» (43%), Благодійний фонд Сергія Притули (42%), UAnimals (25%), ЮНІСЕФ (23%), Українське Товариство Червоного Хреста (21%), БФ

«Таблеточки» (19%), платформа United24 (17%) та благодійна платформа Dobro.ua (17%) [33]. Тобто ОГС були і залишаються репутаційними фаворитами суспільства і одночасно – ключовими внутрішніми партнерами держави у реагуванні на загрози і виклики війни.

Також інститути громадянського суспільства є важливими учасниками інформаційно-комунікаційних взаємодій для суспільства. Завдяки новим медіа компетентні неурядові інституції ведуть роз'яснювальну роботу, реалізують краудфандингові кампанії, формують альтернативний новинний порядок денний. Публічні волонтери стали лідерами громадської думки з мільйонними аудиторіями у внутрішньому і зовнішньому медіасередовищі, і навпаки популярні блогери, медійники, спортсмени, митці і артисти частково або повністю переорієнтувалися на волонтерство у своїй діяльності. Ці показники та активності є внеском громадських інститутів у подальшу розбудову всього громадянського суспільства.

Оцінка загального стану громадського сектору, на нашу думку, резонує з підрозділом колективної монографії українських науковців «Громадянське суспільство та правова держава: виклики сьогодення», який названо «Несправедлива справедливість» [82]. Ця дефініція цілком змістовно передає загальне становище дієвих неурядових інституцій під час війни, коли, з одного боку, вони дещо обмежені у своїй повноважності (передусім щодо конструктивної комунікації з державою і впливом на її рішення), а з іншого боку, отримують від держави, прямо і опосередковано, запити значно вищого рівня і більших обсягів проти довоєнного періоду. Однак вважаємо, що є і третя сторона цих обставин – доведена спроможність українського громадянського суспільства ефективно реагувати на виклики війни, оперативно розвивати власні компетентності, поглиблювати міжнародну суб'єктність та ін.

Підсумовуючи проведене дослідження, приходимо до висновку, що Закон України «Про правовий режим воєнного стану» створює умови для функціональної диференціації громадянського суспільства. По-перше, він обмежує «класичні» політичні права (мітинги, протести), по-друге, – відкриває

широке поле для соціального партнерства та волонтерського активізму. Воєнний стан парадоксальним чином одночасно і «зближує» ГС із державою (спільна оборона), і «дистанціює» його, оскільки громадянське суспільство виявляє більшу гнучкість та спроможність у вирішенні кризових питань (гуманітарна допомога цивільним, мілітарна – військовим), ніж громіздкий державний апарат. Тобто запровадження ПРВС, зумовленого російською збройною агресією проти України, спричинило зміну балансу між забезпеченням національної безпеки та реалізацією демократичних прав і свобод, що традиційно становлять основу діяльності організацій громадянського суспільства. У таких умовах ГС вимушене адаптувати свої форми, інструменти та механізми впливу до нових правових і інституційних реалій, поєднуючи виконання безпекових, волонтерських і гуманітарних функцій зі збереженням потенціалу громадського контролю та участі у суспільно-політичних процесах.

3.2. Децентралізація як чинник впливу на організаційну структуру громадянського суспільства

Громадянське суспільство – якісний стан будь-якого суспільства, що характеризується високим рівнем відповідальності, ініціативності, згуртованості громадян, спроможності ефективно комунікувати і взаємодіяти з політичними інститутами. Його поступ – це завжди багатокомпонентний процес, зумовлений впливом низки чинників, зокрема внутрішніх і зовнішніх. До них традиційно відносять показники рівня демократії, політичної стабільності, добробуту населення, економічної свободи, довіри до владних інститутів, ставлення громадян до політичної участі, доступ до інформації та цифрова грамотність населення, глобальні тенденції, вплив міжнародного права, соціальні виклики та ін. Активна фаза розвитку громадянського суспільства в Україні пов'язана з двома важливими обставинами державотворення – євроінтеграцією та децентралізацією, які, в свою, також є взаємозумовленими. Саме децентралізація влади стала одним із головних внутрішніх інституціональних стимулів для

розбудови громадянського суспільства, передусім на місцевому рівні [143, с. 84–90].

Дослідження питань, пов'язаних із тематикою представленої розвідки, постійно актуалізуються в аналітичних дослідженнях і доповідях, які готують провідні наукові та урядові установи держави. Так, ми спираємося на аналіз стану розвитку громадянського суспільства та громадянської участі на рівні територіальних громад в Україні, перебігу децентралізації і формування політики регіонального розвитку, цілей сталого розвитку тощо. Разом із цим, аргументація висловлених тез ґрунтується на положеннях чинного законодавства України, Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, актуальних показників демократизації. Беззаперечну цінність становлять наукові праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, фокус уваги яких спрямовано на вивчення суспільно-політичних трансформацій (Г. Агафонова, І. Бекешкіна, М. Гелетій, С. Дерев'янка, Г. Зеленько, О. Корнієвський, Я. Лазур, Дж. Маклін, Н. Оніщенко, В. Яблонський), регіонального виміру політики (Я. Жаліло, І. Залуцький, Я. Котенко, В. Кравців, І. Сторонянська), особливостей громадянської участі (Ш. Арнстейн, А. Гриняк, Н. Кеннет, Дж. Хейко) тощо.

Розвиток громадянського суспільства є невідворотним, як і безумовним є вплив на цей процес системних реформ в державі, якою є децентралізаційна в Україні. Тому актуальним науковим запитом є з'ясування напрямків дії чинника децентралізації на організаційну структуру громадянського суспільства та їхнього ціннісного змісту. Окрім того, варто звернути увагу на загальні зміни потенціалу громадянського суспільства та його суб'єктів в умовах нової повноважності територіальних громад. Попри зростання кількісних показників організацій громадянського суспільства у регіональному вимірі, доречно з'ясувати, у якій мірі на це мала вплив саме децентралізація, чи закладено у її політико-нормативну базу пріоритет розбудови локальних громадянських суспільств. Додаткового дослідження й оцінки потребує роль громади як самоврядної одиниці у низовій структурі громадянського суспільства, а також

перспектива «відцентрування» громадянського суспільства і громадянських ініціатив. Щодо останнього варто одразу процитувати статтю 5 Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», якою члени територіальної громади в порядку місцевої ініціативи визначаються одними із суб'єктів ініціювання добровільного об'єднання територіальних громад [50]. Безумовно, зараз місцева чи будь-якого іншого рівня громадянська ініціатива вже ототожнюється із інституційним виміром громадянського суспільства. У розглянутій нормі закону вбачаємо сприйняття певного сформованого громадянського конструкту, тобто зрілості місцевої спільноти, передумовою для децентралізації як такої [143, 84–90].

Комплексно вивчивши нормативну базу реформи децентралізації, констатуємо, що громадянське суспільство у тих чи інших його проявах фігурує у низці законів і кодексів. Так, у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» описані ініціатори громадських слухань (Ст. 13), до яких належать ініціативні групи жителів, органи самоорганізації населення, а громадські об'єднання, професійні та інші спілки й об'єднання, благодійні організації, органи самоорганізації населення можуть ініціювати громадське оцінювання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування (Ст. 13.4) [51]. Щодо Виборчого кодексу України, оновлена редакція якого свого часу дала старт перезавантаженню усіх щаблів представницької влади, то документ надає суб'єктності представникам громадських організацій як офіційним спостерігачам під час виборів (Р. III) [20].

Тепер аргументуємо наведене вище твердження про поступове зростання кількості організацій громадянського суспільства в регіонах, спираючись на відкриті дані Держстату та відповідних реєстрів (Таблиця 3.2.1.).

У ході дослідження ми звернули увагу, що динаміка збільшення кількості зареєстрованих НУО в регіонах зберігається й у період 2023-2025 рр. за виключенням Донецької та Луганської областей, де кількість ГО зменшилася на кілька одиниць. Унаочнимо ситуацію показниками щодо областей з тимчасово

окупованими населеними пунктами і близькістю лінії бойового зіткнення (Таблиця 3.2.2.).

Таблиця 3.2.1. Представленість громадських організацій в різних областях України [41; 40]

Область	Кількість зареєстрованих ГО у 2017 р.	Кількість зареєстрованих ГО у 2025 р.
Вінницька	1087	4136
Волинська	905	2844
Дніпропетровська	1567	7333
Донецька	706	5365
Житомирська	486	3247
Закарпатська	1589	3517
Запорізька	1166	4286
Івано-Франківська	1478	4035
Київська	913	7330
Кіровоградська	776	2555
Луганська	551	3012
Львівська	2210	8600
Миколаївська	1291	3109
Одеська	1629	7342
Полтавська	1165	3793
Рівненська	973	2836
Сумська	963	2989
Тернопільська	811	2564
Харківська	1083	5601
Херсонська	314	2449
Хмельницька	754	3064
Черкаська	868	3264
Чернівецька	630	2429
Чернігівська	535	2524

Таблиця 3.2.2. Динаміка формування НУО у прифронтових областях України [40]

Область	Кількість зареєстрованих ГО у 2023 р.	Кількість зареєстрованих ГО у 2025 р.
Харківська	5367	5601
Донецька	5370	5365
Запорізька	4187	4286
Миколаївська	2922	3109

Луганська	3016	3012
Сумська	2874	2989
Чернігівська	2427	2524
Херсонська	2403	2449

Причинами масштабування мережі неурядових організацій навіть у складних безпекових умовах є: потреба у захисті вразливих груп населення, передусім тих, хто був змушений залишити рідні домівки через війну; активна цільова підтримка міжнародних партнерів вітчизняних організацій громадянського суспільства соціального спрямування; можливість функціонувати поза межами рідного регіону, формуючи нові міжінституційні зв'язки з органами державного управління та місцевого самоврядування, взаємодіючи з місцевими партнерами з громадського сектора (як приклад, луганська ГО «Центр спільного розвитку «Дієва громада», передислокована з м. Старобільськ на Закарпаття з 2022 р., БО «БФ «Я – Маріуполь» з реєстрацією у м. Дніпро та регіональними представництвами в інших областях, БО «БФ «Схід-СОС» зареєстрована у Києві з активностями по всій країні, чернігівська ГО «Іскра добра» зі штабами в Херсонській, Запорізькій, Донецькій, Харківській та Сумській областях та ін. [28; 179; 12]). Поняття «релокація», яке зазвичай застосовують до суб'єктів бізнеса чи виробництва, цілком відповідає специфіці діяльності сучасних ОГС, рівень інклюзивності яких з початку повномасштабної російсько-української війни значно підвищився. Наголосимо, що тенденція постійного збільшення кількості НУО в Україні зберігається дотепер. Це стосується і громадських організацій, і благодійних фондів, й офіційно зареєстрованих індивідуальних волонтерів.

Активізація громадянської участі та її інституціоналізація в сучасних умовах стала похідною від комплексного впровадження системних реформ, перебігу євроінтеграції та загалом поглиблення міжнародної співпраці України. До прикладу, Організація економічного співробітництва та розвитку формулює дев'ять ключових правил ефективної децентралізації, яка сприяє регіональному розвитку, серед яких зокрема підтримка інноваційного та експериментального врядування та залучення громадянського суспільства [38, с. 82]. Принагідно

процитуємо європейських дослідників громадянської участі Н. Кеннета і Дж. Хейко, які відзначають, що участь громадян у суспільно-політичних процесах так само важлива для цивілізаційного розвитку, як людське щастя, демократія, економічний добробут та ін. [254, с. 29]. Стан громадянської участі визначається, на думку вказаних авторів, такими чинниками, як: соціальні та політичні рамки, встановлені верховенством права; правопорядок і низький рівень корупції; політична конфігурація ефективності уряду, демократії, витрат на державні послуги; політична стабільність; економічні змінні (фактичний та очікуваний рівень добробуту населення) [143, с. 84–90; 254, с. 28–29].

Повертаючись до чинника децентралізації і посиляючись на Керівні принципи сталого просторового розвитку Європейського континенту, зауважимо, що просторовий розвиток (тобто розвиток біо-соціо-економічної системи) країни має враховувати комплекс її національних та регіональних рівнів та зважати на цінність участі громадян у такому розвитку [38, с. 94–95]. Також соціальна участь є одним із трьох компонентів сталого розвитку поряд із економічною та екологічною сталістю [155, с. 36]. У свою чергу, громадська участь у виробленні та прийнятті рішень на місцевому рівні, від яких залежать умови життя локальних спільнот, що здійснюється через інститути місцевого самоврядування та самоорганізації населення, є водночас і однією зі складових частин досягнення сталості розвитку локальної спільноти на засадах інституційної рівноваги, і засобом підвищення дієвості реалізації Цілей сталого розвитку на локальному рівні через дії відповідних самоврядних організацій [38, с. 130]. Так, у Національній доповіді про цілі сталого розвитку в Україні в описі заходів з подолання бідності доречно вказано на потребі налагодження партнерських зв'язків з мережами громадянського суспільства задля навчання та тренування підприємницьких навичок у населення [169]. Показовим тут є кейс діяльності київської Громадської організації «SILab Ukraine», яка займається «розбудовою екосистеми соціального підприємництва та соціальних інновацій як інструментів формування культури соціальної відповідальності у суспільстві» в різних регіонах [297]. Аналогічні активності реалізують організації «Розвиток

бізнес-сектору України», «Центр експертних рішень та адвокації», «Територія Нових Змін», «Крим СОС», «Центр зайнятості Вільних людей» та ін. [143, с. 84–90].

У контексті тематики наукового пошуку, апелюючи до громадянської участі, ми за замовчуванням тримаємося меж громади, адже вона, відповідно до чинного законодавства, уособлює «жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, селищ, міст, що мають єдиний адміністративний центр» [51]. І тут ключовими характеристиками вважаємо «об'єднання» та «самостійність», а для розвитку локального громадянського суспільства важливо, щоб прибічність цим ознакам була добровільною, а краще ініційованою «знизу».

Американський професор Дж. Ф. Маклін звертався до поняття «sense of community», тобто «відчуття належності до громади», яке й надавало спільноті ознак громадянського суспільства [94, с. 15]. По суті, йдеться про територіальну ідентичність, яка поєднує емоційну (відчуття єдності з певною територією, або патріотизм), когнітивну (самовіднесення до певної спільноти й усвідомлення її правил) і поведінкову (вмотивованість до дії в межах цієї спільноти) складові [83, с. 8–9]. Така територіальна ідентичність фіксує ресурсний потенціал на території громади, що насамперед актуально для людського капіталу. Крім того, як виявлено соціологічними дослідженнями, розвинена локальна ідентифікація індивідів сприяє вираженості їхньої громадянської ідентичності [83, с. 23]. Вважаємо, що баланс понять «самоврядування» влади та «самоорганізація» населення має призвести до трансформації територіальної громади на нову дієву складову громадянського суспільства – місцева одиниця громадянського суспільства. Такі трансформації є невід'ємними для процесу демократизації саме у частині пріоритету «демосу» – народу і його ролі у гуманізації влади, набуття нею рис відповідального, підзвітного, незаангажованого, відкритого та справедливого суб'єкта політики [143, 84–90].

Визначаючи середньострокові перспективи децентралізації влади, дослідники прогнозують посилення дієвості громад у створенні ендогенних механізмів територіального розвитку, що заохотить до співпраці місцеві органи влади й органи місцевого самоврядування, бізнес-спільноту території та ділові асоціації, мешканців, організації громадянського суспільства, сприятиме формуванню ними спільного бачення майбутнього їхньої громади як підґрунтя локальної ідентичності [44, с. 77]. Разом із доволі реалістичними перспективами вбачаються і проблеми розбудови низової структури громадянського суспільства, у тому числі й у контексті упроваджуваної реформи децентралізації, серед яких:

- недоліки у комунікації між органами державної влади та місцевого самоврядування з організаціями громадянського суспільства. Як зазначає з цього приводу український правознавець Я. Лазур, «така комунікація має носити постійний цілеспрямований характер, а її метою має виступати підвищення рівня захисту прав і свобод громадян у сфері публічного управління та збільшення продуктивності діяльності органу виконавчої влади (місцевого самоврядування) відповідно до його компетенції» [86, с. 268]. Позитивним зрушенням вбачаємо поширення практик створення спільних майданчиків для обговорення і вирішення регіональних питань із залученням влади різних рівнів, громадськості, експертних кіл, представників міжнародних інституцій. Як приклад, проведення регіональних форумів «Re:Open Zakarpattia» (Закарпатська область), «Співпраця задля відновлення» (Дніпропетровська, Волинська області), «Співпраця громад задля сталого розвитку України» (Львівська область), «Форум регіонального розвитку» (Львівська область), «Регіональний розвиток. Просторове планування» (Одеська область) та подібні заходи [143, с. 84–90];
- недосконалість системи громадського контролю на місцях (попри те, що такі механізми передбачені чинним законодавством (Ст. 6 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»), передусім у форматі місцевих ініціатив,

- публічних консультацій, громадських слухань тощо). Проблема полягає у невизначеності норм застосування рішень вказаних процедур [143, с. 84–90];
- низький рівень ефективності громадських рад при органах державної влади та місцевого самоврядування. Показовими тут є результати «Аналітичного дослідження громадянської участі у прийнятті політичних рішень на рівні територіальних громад», якими констатовано, що «місцеві ради не розуміють важливості та функцій консультативно-дорадчих органів; вкрай негативним є досвід і ставлення до громадських рад [4]. З іншого боку, в опитуванні Центру соціологічних досліджень, децентралізації та регіонального розвитку KSE Institute та London School of Economics and Political Science в межах програми «PeaceRep» серед проблем місцевої демократії респонденти акцентували неактивні громадські ради при органах місцевого самоврядування [102]). Знову має місце пошук «золотої середини» між розумінням потреби у зовнішньому контролі та спроможності його здійснювати [143, с. 84–90];
 - невідповідний рівень політичної та правової культури для оптимальної співпраці організацій громадянського суспільства і місцевих органів влади, реалізації громадянських ініціатив, розвитку нових форм громадської активності. У сучасних дослідженнях та експертних оцінках можна зустріти полярні відгуки щодо обох учасників громадсько-політичних взаємодій на місцях, і це нормально, позаяк і владні, і громадські інституції формуються членами однієї спільноти, яка існує в одному правовому полі, в одній історико-цивілізаційній епосі, в межах сталого набору ціннісних орієнтирів. У період стрімких змін і місцевому самоврядуванню, і місцевому громадянському суспільству бракує досвіду делегування, консолідації, кооперації тощо [143, с. 84–90].

Цей перелік недоліків не є вичерпним і не є критичним, адже вони одночасно визнаються державою і сприймаються нею як пріоритети політики сприяння розвитку громадянського суспільства, які відображено у відповідній національній стратегії. Так, у 2024 р. ухвалено законопроекти з питань

громадської участі, супроводження яких було передбачено планом заходів з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 рр. Значна увага приділена інформаційно-просвітницькій діяльності в регіонах, до якої залучено підтримку програм «U-LEAD з Європою», USAID, ЮНІСЕФ, ПРООН [102]. Цей напрямок включає навчання представників органів державної влади та місцевого самоврядування соціальному діалогу, попередженню та врегулюванню конфліктів, інтеграції громадянських ініціатив у програми місцевого розвитку, масштабуванню секторальної підтримки, об'єднанню зусиль зацікавлених сторін у впровадженні соціально затребуваних напрямків політики – щодо підтримки ветеранів, молодіжної спільноти, малих підприємців та ін. Описані практики, на нашу думку, є проявом позитивної тенденції розбудови громадянського суспільства, адже їхня потреба спільно артикульована урядовим і неурядовим секторами на центральному і місцевому рівнях.

Отже, вплив децентралізаційного чинника на організаційну структуру громадянського суспільства, на нашу думку і з огляду на проаналізовані дані, полягає як у збільшенні кількісних показників організацій громадянського суспільства на місцях, так і у появі в громадах нових форм громадянської участі й активізму, унормуванні інструментів впливу громадськості у тому чи іншому форматі кооперації на порядок денний місцевої політики та його реалізацію. У регіонах продовжують функціонувати громадські організації, благодійні організації та фонди, волонтерські спільноти, кількість яких, підкреслимо, продовжує зростати, що зумовлено об'єктивною реальністю воєнного часу. Так, за даними порталу Опендатабот, Державна податкова служба України впродовж 2024 р. зафіксувала збільшення кількості зареєстрованих волонтерів у 1,5 рази і констатувала, що суб'єктів волонтерських зборів без реєстрації є значно більше [124; 143, с. 84–90].

На сьогодні, відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування», в країні формами участі територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення

визначено: місцевий референдум, загальні збори (конференція) жителів, місцева ініціатива, громадські слухання, участь жителів у плануванні та розподілі коштів місцевого бюджету, публічні консультації, консультативно-дорадчий орган при органах та/або посадових особах місцевого самоврядування, громадське оцінювання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування, інші форми участі, що не суперечать закону [47]. Водночас поряд із класичними інструментами залучення населення у місцеву політику в громадах набувають поширення нові підходи та формати, зокрема:

- партисипативне стратегічне планування розвитку громади;
- інструменти е-демократії та е-послуги (платформи електронної взаємодії влади та мешканців (електронні петиції, електронні звернення, відкрите місто, «розумна» взаємодія та інші), електронні послуги, бюджет участі, конкурси місцевих ініціатив);
- залучення та інформування населення через центри надання адміністративних послуг (ЦНАП) [180, с. 101].

Важливим етапом у розбудові організаційної структури громадянського суспільства на місцевому рівні стало ухвалення Закону України «Про публічні консультації», метою якого є «упорядкування залучення заінтересованих сторін до участі у прийнятті рішень шляхом проведення публічних консультацій на всіх етапах постановки проблеми, розроблення, формування та реалізації державної політики, вирішення питань місцевого значення у відповідних сферах суспільного життя» [54]. Закон визначає публічну консультацію як «етап постановки проблеми, розроблення, формування чи реалізації державної політики, вирішення питання місцевого значення, у ході якого суб'єкт проведення публічної консультації збирає, опрацьовує пропозиції заінтересованих сторін щодо предмета публічної консультації та оприлюднює результати аналізу таких пропозицій». При цьому зацікавленою стороною можуть бути «громадяни України, громадські об'єднання, професійні спілки та їх об'єднання, творчі спілки та їх об'єднання, благодійні і релігійні організації, асоціації органів МСВ, органи самоорганізації населення, непідприємницькі

товариства, суб'єкти господарювання, організації роботодавців, саморегулівні організації, на яких вплине прийняття рішення, інші особи, прав, свобод, інтересів чи обов'язків яких стосується рішення, а також інші особи, які виявили бажання брати участь у публічних консультаціях» (Ст. 1) [54].

Як зазначають експерти і дослідники, необхідність схвалення вищезазваного закону була спричинена відсутністю єдиного правового акту, який би визначав механізм проведення публічних консультацій. До моменту схвалення цього Закону діяв Порядок проведення консультацій з громадськістю, що був затверджений постановою Кабінету Міністрів України у листопаді 2010 р. Норми цієї постанови були обов'язковими лише для органів виконавчої влади і не поширювалися на інші державні органи, зокрема для органів місцевого самоврядування ці норми мали рекомендаційний характер. Така ситуація здебільшого сприяла формальному застосуванню практики публічних консультацій, подекуди вони взагалі не проводилися. Як наслідок, ігнорування участі зацікавлених сторін на стадії вироблення відповідної політики призводило до прийняття неефективних рішень та зменшення довіри до державної політики [120, с. 16].

Закон «Про публічні консультації» визначає правила проведення публічних консультацій суб'єктами (народними депутатами України, комітетами Верховної Ради України, Кабінетом Міністрів України, міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, місцевими органами виконавчої влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, державними колегіальними органами, що забезпечують формування та/або реалізує державну політику, Національним банком України, іншими державними органами під час виконання ними владних повноважень відповідно до закону, підприємствами, установами, організаціями, саморегульованими організаціями під час виконання ними визначених законом владних повноважень), з питань розроблення, формування та реалізації державної політики у відповідній сфері, вирішення питань місцевого значення шляхом підготовки проєктів програмних документів, нормативно-правових

актів для узгодження публічних та приватних інтересів [54]. Публічні консультації на всіх етапах постановки проблеми, розроблення, формування та реалізації державної політики, вирішення питань місцевого значення проводяться на основі принципів участі та відкритості, прозорості, доступності, підзвітності, дієвості, пропорційності [54].

Новий закон інституціоналізує низку форм громадської участі у формуванні порядку денного вітчизняної політики на центральному та місцевому рівнях. Передусім ідеться про електронні й адресні консультації, а також публічні обговорення шляхом проведення круглих столів, слухань, конференцій, фокус-груп, зустрічей, інтернет- та відеоконференцій. Результати таких заходів будуть обов'язковими під час ухвалення будь-яких важливих управлінських рішень на рівні держави та громад, однак апробація законодавчих новел стане можливою лише після завершення повномасштабної війни.

Як зазначають І. Ковбас та Л. Бзова, регіоналізація, що стала наслідком децентралізації влади в Україні, підкреслила важливість інформаційних ресурсів у забезпеченні ефективного управління. Завдяки цифровим платформам громадяни можуть брати участь у громадських консультаціях, висловлювати свої пропозиції та контролювати діяльність місцевих органів влади. За даними Ради Європи, країни, що активно впроваджують електронні інструменти демократії, демонструють вищий рівень залучення громадян до політичних процесів. В Україні такі інструменти, як платформа «Електронні петиції» чи портал «Дія», уже сприяють розвитку комунікації між громадянським суспільством і державою, але їхній потенціал ще не повністю реалізований [74, с. 608]. Щодо місцевого рівня, то шляхом емпіричного спостереження можна оцінити наявність і доступність каналів комунікації для мешканців громади – відвідувачів офіційних сайтів місцевих рад (вибірку обґрунтовано географічним представництвом – заходу, центру та сходу країни):

- сайт Івано-Франківської міської ради [59]. Головна сторінка сайту у розділі «Мешканцям» дає можливість скористатися сервісами електронної приймальні, міських петицій, електронних послуг (щодо соціального

захисту, квартирному обліку, комунального господарства тощо). Безпосередньо на головній сторінці розміщено вичерпні контактні дані для комунікації з головою міської громади (від даних про час особистого прийому і телефонів гарячої лінії до контактів та часу для питань у режимі прямого радіоефіру). У самому низу сторінки розміщено гіперпосилання на сторінки міських сервісів (канали для звернень і повідомлень, портал «Голос громади» для отримання думки містян з актуальних питань розвитку міста шляхом участі в загальноміських, галузевих та територіальних опитуваннях). Вкладки «Бюджет участі» та «Відкритий бюджет» при цьому не активні у жодному розділі сайту;

- сайт Черкаської міської ради [171]. На головній сторінці сайту розміщено інформацію про можливості звернення до міського голови (контактні телефони приймальні, онлайн-форма електронного звернення), у вкладці «Прес-центр» знаходиться посилання на сервіс інформаційних звернень, у розділі «Міські сервіси» міститься інформація про комунальні, соціальні, медичні та освітні заклади тощо. Також в основному меню є окремі блоки з електронними петиціями та громадським бюджетом. Останній розділ приховано на час дії правового режиму військового стану;
- сайт Харківської міської ради [43]. На головній сторінці сервісу (вгорі і внизу) розміщено гіперпосилання на вкладку «Зворотній зв'язок»: за одним посиланням можна заповнити онлайн-форму зі зверненням, за іншим – надіслати листа міському голові. Також є можливість підтримати або надіслати онлайн-петицію. В кінці головної сторінки розміщено контакти – номери телефонів без указання їхньої приналежності. Щодо опції громадського бюджету (або бюджету участі), то згадки про нього є лише у розділі «Новини», і останнє повідомлення датовано 2020 р.

Як зауважують українські дослідниці цифровізації громадянського суспільства С. Рудакова, Л. Щетініна, Н. Данилевич та В. Кожара, цифрові інструменти, такі як онлайн-петиції, платформи для громадських обговорень і опитувань, дозволяють громадянам активно брати участь у прийнятті рішень,

висловлювати свої думки та ідеї. Такі формати допомагають залучити більше людей до участі у процесах місцевої демократії. Легкість доступу до інформації та зручність взаємодії за допомогою мобільних пристроїв можуть збільшити активність громадян. Цифрові інструменти дозволяють громадам об'єднати свої зусилля та ресурси для вирішення проблем, збільшуючи ефективність їхньої діяльності [131, с. 161]. Погоджуючись із таким твердженням і спираючись на проаналізовані приклади формування онлайн-платформ комунікації і взаємодій місцевої влади з громадянами та їх об'єднаннями, звернімо увагу на специфіку використання механізмів онлайн-петицій трьома міськими громадами, чії офіційні сайти розглянуто вище. Підходи до верифікації запитів в усіх трьох випадках різні – в Івано-Франківську достатньо для розгляду петиції зібрати щодо неї 250 голосів підтримки, у Черкасах – 500 голосів, у Харкові – 5000 голосів, тобто йдеться про співвідношення 1:2:20, що ніяк не корелюється із кількістю населення в цих міських громадах (1:1:5). Щодо активності самих громадян, то їхні ініціативи втілилися у 67 петиціях в Івано-Франківську, 9 – у Черкасах та понад 6,5 тис. – у Харкові (до слова, частина з харківських петицій була розглянута до отримання необхідної кількості голосів підтримки [43]). Проаналізувавши ж запити у нових петиціях, які на момент оцінки отримали найбільшу підтримку, ми дійшли висновку про відсутність будь-яких закономірностей, які б могли претендувати на об'єктивні висновки.

Отже, здійснений практичний аналіз впроваджених у громадах інструментів для взаємодії з громадянами (на прикладі офіційних інформаційних ресурсів міст Івано-Франківськ, Черкаси, Харків) дозволяє стверджувати, що населення має достатньо можливостей комунікувати з владою – надсилати звернення та робити інформаційні запити, повідомляти про локальні проблеми, ініціювати розгляд важливих питань через сервіс онлайн-петицій тощо. Окрім того, стрічки новин розглянутих сайтів також регулярно оновлюються, завдяки чому можна оперативно отримувати інформацію про життя громади. Інший аспект – зацікавленість громадян використовувати усі перелічені інструменти, щоб брати участь у житті громади не як спостерігач, а як активний учасник.

Третій складник ефективної взаємодії – це безпосередня реакція влади (управлінь, департаментів, уповноважених посадовців) на сигнали, які із застосуванням перелічених інструментів передає населення до відповідних владних інституцій. Так, в державі поки що не запроваджено норм обов’язкового дотримання рекомендацій консультативно-дорадчої демократії, однак, як наголошують у своєму дослідженні українські юристи Є. Назимко, М. Клемпарський, Г. Буга, у випадках, «коли консультативно-дорадча демократія здійснює суспільний резонанс, здебільшого органи та посадові особи місцевої та державної влади приймають чи утримуються від певних рішень, враховуючи думку громадськості. Фактично консультативно-дорадча демократія привертає увагу до суспільно значущих питань, і у випадках, коли вони реально є такими, влада не може із ними не погодитись» [100, с. 391].

Можемо припустити, що низька активність тих же підписантів петицій (під більшістю кількості голосів не сягала й сотні навіть в останні дні терміну голосування) пов’язана зі зневірою у дієвості такої дистанційної участі. Також не відкидаємо й чинники, пов’язані із необізнаністю громадян щодо цифрової участі в ухваленні місцевих управлінських рішень. Усі три складові є досить важливими не лише для зміцнення сталих форм активності громадянського суспільства, але й для консолідованого суспільно-політичного спротиву в умовах військової агресії російської федерації проти України. Як зазначають дослідники місцевого самоврядування, адаптація органами МСВ класичних механізмів місцевої демократії – прозорості, участі громадян та підзвітності – до прагматичних цілей готовності та подолання кризи, пов’язаної з війною, сприяє суспільній стійкості. Механізмом такої адаптації має стати спільне антикризове управління [32, с. 11].

Мешканці громад, які отримали ширші, передусім фінансові повноваження, мають виступати рушіями оптимізації використання нових можливостей, відтак ініціювати, контролювати, обговорювати, пропонувати зміни, брати відповідальність, об’єднуватися і об’єднувати – тобто формувати функціонал зрілого громадянського суспільства на місцевому рівні.

Американська дослідниця Ш. Арнштейн у своїй статті «Щаблі громадянської участі» виділяє три її рівні: неучасть, символічні заходи та громадянська влада [190, с. 218–219]. Враховуючи українську специфіку та актуальні практики залученості у життя громад, пропонуємо розглядати їхніх мешканців у контексті поділу на:

- безініціативні (байдужі) групи: орієнтовані на приватне життя, не взаємодіють із громадою, не слідкують за порядком денним місцевої політики;
- зацікавлені (небайдужі) групи: виявляють активність щодо питань покращення власного добробуту та благоустрою, наприклад через залучення до функціонування ОСББ чи кооперативів, підписують електронні петиції, долучаються до колективних звернень;
- ініціативні групи: ініціюють створення електронних петицій, беруть участь у публічних консультаціях, громадських слуханнях, спрямовують до органів влади інформаційні запити, інформують громаду про перебіг їх розгляду та ухвалених у підсумку рішень, об'єднуються в ініціативні групи, громадські організації, залучають зовнішні, частіше матеріальні ресурси для покращення стану справ у громаді тощо;
- проактивні групи: не обмежують свою громадянську активність громадою, формують компетентне середовище та створюють активні громадські інституції певного галузевого спрямування (правозахисні, екологічні, зоозахисні, зі збереження культурної спадщини та ін.), набувають ширшої суб'єктності, реалізуючи грантові проекти із залученням міжнародної допомоги, виступають партнерами органів державної влади та місцевого самоврядування у заходах з покращення якості життя в громаді, регіоні, країні, мають достатній для цього рівень експертизи [143, с. 84–90].

Подолання попередньо визначених прогалин розвитку низової ланки ОГС дозволить поступово зменшувати частку першої групи, спонукатиме перетікання частки другої в третю, уможливить міжрегіональне мережування представників четвертої. Таке припущення, у тому числі, ґрунтується й на показниках індексу

сталості організацій громадянського суспільства в Україні та його організаційної спроможності, які вже понад 10 років демонструють поступове покращення від загальної сталості у 3,4 пункти у 2013 р. до 3-х у 2023 р. та організаційної сталості у 3,4 і 3 пункти відповідно (в оцінюванні використовується шкала від 1 до 7 балів, де 1 – це максимально розвинена сталість ОГС, і 7 – максимально низька сталість ОГС) [63; 61; 143, с. 84–90].

Розглянувши аспекти комунікації на рівні влада в громаді – мешканці громади, торкнемося питання каналів комунікації місцевих ОГС з аудиторією, органами влади та донорами. За підсумками соціологічного дослідження «Громадянське суспільство в Україні в умовах війни – 2025», яке у три хвили тривало з 2022 р. по 2025 р., з'ясовано, що головним ядром комунікаційної стратегії українських організацій громадянського суспільства залишилися цифрові платформи. Зокрема, локальні ОГС найбільше покладаються на соцмережі (83,2%) та особисті контакти (46,5%), але водночас значно частіше, ніж загальнонаціональні та міжнародні, використовують телефон (34%). Натомість вони порівняно менше комунікують через вебсайти, email-розсилки (28,7%) та традиційні медіа (15,1%). Регіональні неурядові інституції також найбільше користуються соцмережами (87,3%) та комунікують через особисті контакти (52,7%), на третьому місці – вебсайти та email-розсилки (43,8%). Як і локальні організації, вони частіше, ніж загальнонаціональні та міжнародні ОГС, контактують зі своїми цільовими аудиторіями телефоном (33,8%). Загальнонаціональні організації, подібно до регіональних, поєднують комунікацію через соцмережі (84,9%), особисті контакти (48,6%) та вебсайти й email-розсилки (39,8%). Майже дві третини опитаних назвали соціальні мережі найефективнішим інструментом, тоді як усі форми безпосередньої взаємодії сукупно набрали лише близько 15%. Телефон і мережі активістів поступово відходять на другий план, що підтверджує загальну цифровізацію комунікаційних практик сектора. Однак для діалогу з державою та донорами ОГС найчастіше обирають очні контакти [32, с. 17–18].

Попри реалії воєнного часу реформа децентралізації в Україні і надалі отримує високу оцінку моніторингових місій Європейського Союзу як один із індикаторів євроінтеграції (зокрема у рамках плану для Ukraine Facility) [111; 126]. Одночасно і населення України демонструє стабільно високий рівень підтримки реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади.

Відповідно до даних всеукраїнського соціологічного дослідження «Багаторівневе врядування в Україні в умовах широкомасштабного російського вторгнення», яке у вересні-жовтні цього року провів Київський міжнародний інститут соціології на замовлення Ради Європи в рамках Програми «Посилення доброго демократичного врядування і стійкості в Україні» у співпраці з Комітетом Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування, у 2024 р. 77% опитаних (у 2022 р. цей показник був 76,5%) вважають, що реформу потрібно продовжувати і передавати більше повноважень та ресурсів територіальним громадам. 53% респондентів очікували змін на краще у своїй громаді протягом року (у 2022 р. цей показник був на рівні 78,5%). Майже втричі менше опитаних (18%) очікували переважно на погіршення ситуації, ще 26% вважали, що жодних змін не буде. При цьому найоптимістичнішими виявилися жителі Сходу і Заходу (очікували змін на краще 65% і 54,5%, відповідно), а найвища частка песимістичних оцінок серед респондентів з Півдня (21%) [114].

Показово, що саме децентралізація засвідчує свій позитивний вплив на інституційну спроможність організацій громадянського суспільства. Такий висновок зумовлений тим, що лише на місцевому рівні політики ОГС почали позитивніше оцінювати власний вплив на ситуацію в країні. Актуальні дані соціологічних досліджень фіксують, що частка організацій, які вважають свій вплив у громадах значним, зросла з 54,5% у 2023 р. до 63,8% у 2024-2025 рр. Це єдиний рівень, де більшість респондентів вважають свій вплив значним, адже на обласному та національному рівнях таких респондентів менш як половина –

45,5% та 33,6% відповідно, хоча й тут оцінки порівняно з 2023 р. покращилися [32, с. 16].

Синхронізація зусиль децентралізованої влади та організацій громадянського суспільства має призвести до посилення місцевої демократії, адже саме «на рівні територіальних громад часто вирішуються питання, які безпосередньо впливають на якість життя людей [35]. Запорукою місцевої демократії є впровадження реальних механізмів участі і впливу громадян на формування порядку денного розвитку громади, адже, відповідно до статті 5 Конституції України, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування [79]. Основний закон держави також унормовує механізми здійснення народного волевиявлення, а це вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії (Ст. 69) – на локальному рівні йдеться про місцевий референдум, громадські слухання та обговорення, місцеві ініціативи, загальні збори громадян, консультації з громадськістю, громадські бюджети, органи самоорганізації населення. Виявами прямої демократії також вважаються акції безпосередньої дії – демонстрації, мітинги, походи, інші різновиди вуличної активності [120, с. 34].

Завдяки розгалуженій системі механізмів громадянської участі в місцевій політиці з'являються передумови для інституціоналізації такої участі, а значить розширення організаційної структури громадянського суспільства. Запити і пропозиції від громадян в умовах сучасного етапу децентралізації поступово трансформуються у низові громадські ініціативи, суб'єктами яких вже є не «група місцевих мешканців», а громадські активісти, чітко окреслена спільнота, громадська організація, яка взаємодіє як з уповноваженими владними органами, так і з зовнішнім середовищем, де можна знайти однодумців або підтримку для участі у громадських слуханнях/обговореннях.

Таким чином, організаційна структура громадянського суспільства зазнає змін як за рахунок кількісного зростання ОГС, так і завдяки появі нових форм громадянської участі та інструментів впливу на місцеву політику.

Децентралізація залишається одним із каталізаторів таких змін, посилюючи тим самим позитивну дію на неурядовий сектор євроінтеграційного курсу держави. З іншого боку, громадянське суспільство, його активні інституції допомагають наповнювати реальним змістом перебіг системної реформи, виконуючи низку контролюючих та корегуючих функцій щодо управління громадами. Безумовно, виклики, пов'язані із повномасштабною російсько-українською війною, також стали чинником переформатування суспільно-політичних відносин на місцях, що на прикладі організацій громадянського суспільства продемонструвало їхню здатність оперативно підлаштовуватися під потреби воєнного часу, ставати партнерами органів влади та місцевого самоврядування у вирішенні гуманітарних та інших проблем [143, с. 84–90]. Відтак досліджені тенденції доводять вагому роль ОГС як дієвого чинника територіального розвитку та поглиблення місцевої демократії, однак екстремальні умови поточного політичного процесу, збій електорального циклу в державі, перерозподіл управлінських повноважень на місцях через дію правового режиму воєнного стану не дозволяють робити чітких прогнозів щодо конфігурації впливу на місцеву політику «знизу» і «згори».

3.3. Самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства

Для початку варто визначитися зі змістом дефініції «самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства», яка є ключовою у нашому науковому пошуку. До прикладу, дослідники М. Кельман і Н. Мельник класифікують види самоорганізації, виділяючи за суб'єктами індивідуальну, колективну (групову), загальнонародну, за сферою – військову, політичну, економічну, соціальну, інформаційну, за ієрархією – самоорганізацію на мікрорівні і на макрорівні. На основі комплексного аналізу різних підходів до визначення сутності поняття «самоорганізація народу» згадані вчені сформулювали власне його трактування як у вузькому (один з проявів спонтанних процесів у певних групах, колективах чи суспільстві), так і широкому (певна діяльність людей, які солідарно спрямовують свої позитивні емоції, силу та бажання на протидію загрозам та

небезпекам, що виникають у суспільстві, як правило, з боку влади, а також реалізують свої інтереси та можливості) розуміннях [70, с. 35–36].

Дослідниця А.-Ю. Каралаш торкається дефініції «соціальна самоорганізація», що постає водночас у декількох вимірах: по-перше, як мікро- та макросоціальний рівень руху, саморозгортання історичного поступу та механізм суспільних змін; по-друге, як специфічна форма організації та впорядкування, здійснювана завдяки внутрішньому ресурсу системи, що, власне і розкриває зміст префіксу «само-» як нелінійності, циклічної причинності (взаємообумовленості), емергентності; по-третє, як соціальна дія, елементарна складова якої – громадянська ініціатива, – завдяки кооперації індивідів в межах спільних світоглядних уявлень, ціннісно-цільового комплексу та ментальності здатна солідаризувати їх в об'єднану спільноту [68, с. 23]. Український дослідник А. Матійчик, враховуючи певну цивілізаційну якість (характеристику) народу (або його частини), визначає самоорганізацію громадянського суспільства як його «динамічну властивість, що проявляється у вигляді взаємодії громадян та їхніх об'єднань у процесі реалізації спільних (громадянських) ініціатив» [97, с. 4].

Насамкінець звернімося до визначень у вітчизняному законодавстві, де Законом України «Про органи самоорганізації населення» закріплено функціональний зміст органів самоорганізації населення як представницьких органів, що створюються жителями, які на законних підставах проживають на території села, селища, міста або їх частин, для вирішення завдань, передбачених законодавством України. Принципами такої самоорганізації є законність, гласність, добровільність щодо взяття окремих повноважень сільської, селищної, міської, районної в місті (у разі її створення) ради, територіальність, виборність, підзвітність, підконтрольність та відповідальність перед відповідними радами та жителями, які обрали орган самоорганізації населення, фінансова та організаційна самостійність [52].

Тепер сформулюємо свою візію щодо СПГС як про здатність громадян та їхніх об'єднань самотійно ініціювати, координувати та реалізовувати спільні дії без прямого втручання держави, але за потреби співпрацюючи з нею.

У нашому дослідженні неодноразово використовувалися дані щодо чисельності неурядових організацій в Україні, яка постійно збільшується. Так, «станом на грудень 2023 р. в Україні було зареєстровано 208 385 неприбуткових організацій, майже 10% із них – благодійні фонди, 27,6% – різні громадські об'єднання. У Реєстрі волонтерів України було зареєстровано майже 7 тис. осіб. Загалом кількість благодійних організацій у 2021-2023 рр. зросла на 43%» [139, с. 5]. А наприкінці 2025 р. в Україні вже діяли 107 тис. громадських об'єднань, 33 тис. благодійних організацій і 11 тис. зареєстрованих волонтерів [135].

На нашу думку, ситуація зумовлена низкою об'єктивних причини:

- динаміка розвитку громадянського суспільства продовжує залежати від чинника соціально-політичних потрясінь, яким стала повномасштабна російсько-українська війна;
- збільшення кількості міжнародних програм підтримки України стимулювала активізацію діяльності неурядових організацій та появу нових, які наразі є партнерами у реалізації локальних і загальнодержавних гуманітарних проєктів;
- внутрішня міграція населення – мешканців прифронтових та тимчасово окупованих населених пунктів – зумовила потребу у залученні додаткових ресурсів для комплексної підтримки постраждалого населення, носіями і розпорядниками яких часто є саме представники неурядового сектору;
- євроінтеграція та розвиток глобального громадянського суспільства призвели до залучення до програм європейських фондів вітчизняних ОГС, а інтегровані до законодавства механізми партисипаторності мотивували громадян до кооперації та артикуляції запиту на більшу участь у громадському контролі за політикою різних рівнів;
- децентралізація – цей процес розширює можливості для громадян впливати на місцеве самоврядування та вирішувати проблеми своїх громад.

Якщо до повномасштабного російського військового вторгнення найчастіше серед пріоритетів громадських та благодійних організацій називали культуру, спорт, туризм (36%) і освіту (29,1%), то тепер їх згадують рідше (відповідно на 8,8% і 5,3%); сьогодні допомога армії і жертвам російської агресії стали основним напрямом діяльності для 43% ГО та БО, тобто спостерігається зростання відповідно на 21,3% для допомоги ЗСУ і на 25,7% – жертвам війни та внутрішньо переміщеним особам. Це можна розглядати як свідчення того, що українське суспільство дуже швидко відреагувало на запит сьогодення. Так, 65,1% організацій, створених після початку повномасштабної війни, сфокусовані на допомозі армії і 61,8% – на допомозі жертвам війни, а решта сфер активності були названі в 4 і більше разів рідше. Також слід згадати, що 34 правозахисні організації України започаткували Коаліцію документування воєнних злочинів «Україна. П'ята ранку/Ukraine. Five AM Coalition». До неї, зокрема, увійшли Українська Гельсінська спілка з прав людини, Ukrainian Legal Advisory Group, Регіональний центр прав людини, Медійна ініціатива за права людини, Харківський інститут соціальних досліджень, фундація DEJURE. Ці організації здебільшого виїжджають у польові місії на деокуповані території та збирають свідчення людей, які постраждали від дій російських військових або стали свідками воєнних злочинів росіян. Зібрані свідчення вносяться до бази даних I-DOC [120, с. 56].

Принагідно згадаємо показники, на які спирається Індекс сталості організацій громадянського суспільства, а це: правове середовище, організаційна спроможність, фінансова стійкість, адвокація, надання послуг, секторальна інфраструктура, публічний імідж [60]. Звернімося до цього та інших індексів, які фіксують рівень СПГС в Україні. Так, згаданий вище Індекс сталості українських ОГС у 2023 р. становив 3,0 проти 3,1 у 2022 р. [62]. У 2024 р. в оцінках Індексу демократичної стійкості Freedom House Україна отримала 49 пунктів зі 100: політичні права – 21/40, громадянські свободи – 28/60 [226]. Також у 2024 р. дослідження «Барометр ОГС» відзначає для українських ОГС покращення у такій сфері, як «Право на участь у процесі вироблення та ухвалення рішень»,

інші показники (рівне ставлення, доступ до фінансування, свобода мирних зібрань, право на участь у процесі вироблення та ухвалення рішень, свобода вираження поглядів, право на приватність, обов'язок держави захищати, державна допомога, співпраця між державою та ОГС, цифрові права) також мають оцінки середні та вище середнього – від 3,7 (обов'язок держави захищати) до 5, 6 (свобода об'єднань) [30].

Серед чинників впливу на український контекст СПГС акцентуємо російсько-українську війну та зовнішню агресію, рівень громадянської свідомості та патріотизму, довіру між громадянами та до державних інституцій (рівень довіри українців до ГО становить 60,5%, волонтерських організацій – 80%, президента – 57,5%, уряду – 29%, парламенту – 23% [107]), розвиток цифрових технологій (Україна входить у ТОП-5 світового рейтингу е-врядування та відкритих даних [165]; застосунок «Дія» у 2025 р. перетнув позначку у 23 мільйон унікальних користувачів), законодавче середовище, досвід попередніх революцій і протестів (Революція на граніті (1990 р.), Помаранчева революція (2004 р.), Революція Гідності (2013-2014 рр.), підтримка з боку міжнародних партнерів, економічна ситуація. Важливо додати, що створення сприятливих умов для розвитку громадської ініціативи, самоорганізації, формування та діяльності інститутів громадянського суспільства, налагодження взаємодії між громадянами та органами державної влади, органами місцевого самоврядування є метою Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 рр. [121, с. 10].

Виклики, які постійно продукує реальність воєнного часу, створюють перепони та обмеження для діяльності НУО. Фахівці Національного інституту стратегічних досліджень серед таких вказують:

- зміна профілю діяльності. Частина ОГС почала опікуватися допомогою армії, ВПО, розв'язувати соціальні питання в громадах, спричинені широкомасштабним вторгненням РФ;

- брак можливостей для системного планування діяльності, технічного розвитку, належного кадрового забезпечення через безпекові умови та масові переміщення громадян та громадянок;
- складні умови роботи через безпекову ситуацію, атаки РФ на інфраструктурні об'єкти в Україні [121, с. 7–8].

Попри вказані труднощі чотири з п'яти опитаних Київським міжнародним інститутом соціології ОГС та волонтерських ініціатив повідомили, що повністю або більшою мірою адаптувалися до роботи в умовах війни, лише 7% зазначили, що зовсім або майже не змогли адаптуватися до роботи у воєнних умовах. Діяльність ОГС продовжує досить високо оцінюватись їхніми представниками: 85% опитаних вважають її задовільною або цілком задовільною, більше половини (55%) респондентів вважають, що діяльність громадських та благодійних організацій в Україні під час війни змінилась на краще (втім, 22% помітили погіршення). Найкраще ОГС та волонтерам вдалося адаптуватися в аспекті сталої організації роботи й збереження команди (87%) та комунікації зі своїми цільовими аудиторіями (86%). Більшість респондентів змогли успішно реалізовувати проекти і активності під час війни (78%), зберегти і напрацювати нові партнерства (77%). Залишаються труднощі з фінансуванням, яке вдалось зберегти лише половині ОГС та волонтерів. На думку експертів, найкраще вдалося адаптуватися тим організаціям, котрі працюють вже давно і мають певний досвід адаптації, можливості залучати донорську підтримку та навички кооперації всередині громадського сектору. Для новоутворених ОГС процес адаптації є значно складнішим [33, с. 11–12].

Проаналізовані підходи до конструювання громадянського суспільства як на рівні внутрішньої моделі, так у системі взаємодій з політичною системою, а також досліджені у попередніх розділах функціональні практики ГС зумовлюють пошук актуального формату функціонування громадянського суспільства у період демократичного переходу, тобто переходу від «державоцентричної» до «суспільноцентричної» моделі. Саме ці обставини є найбільш детермінуючими: з одного боку вони дають поштовх для розвитку ГС,

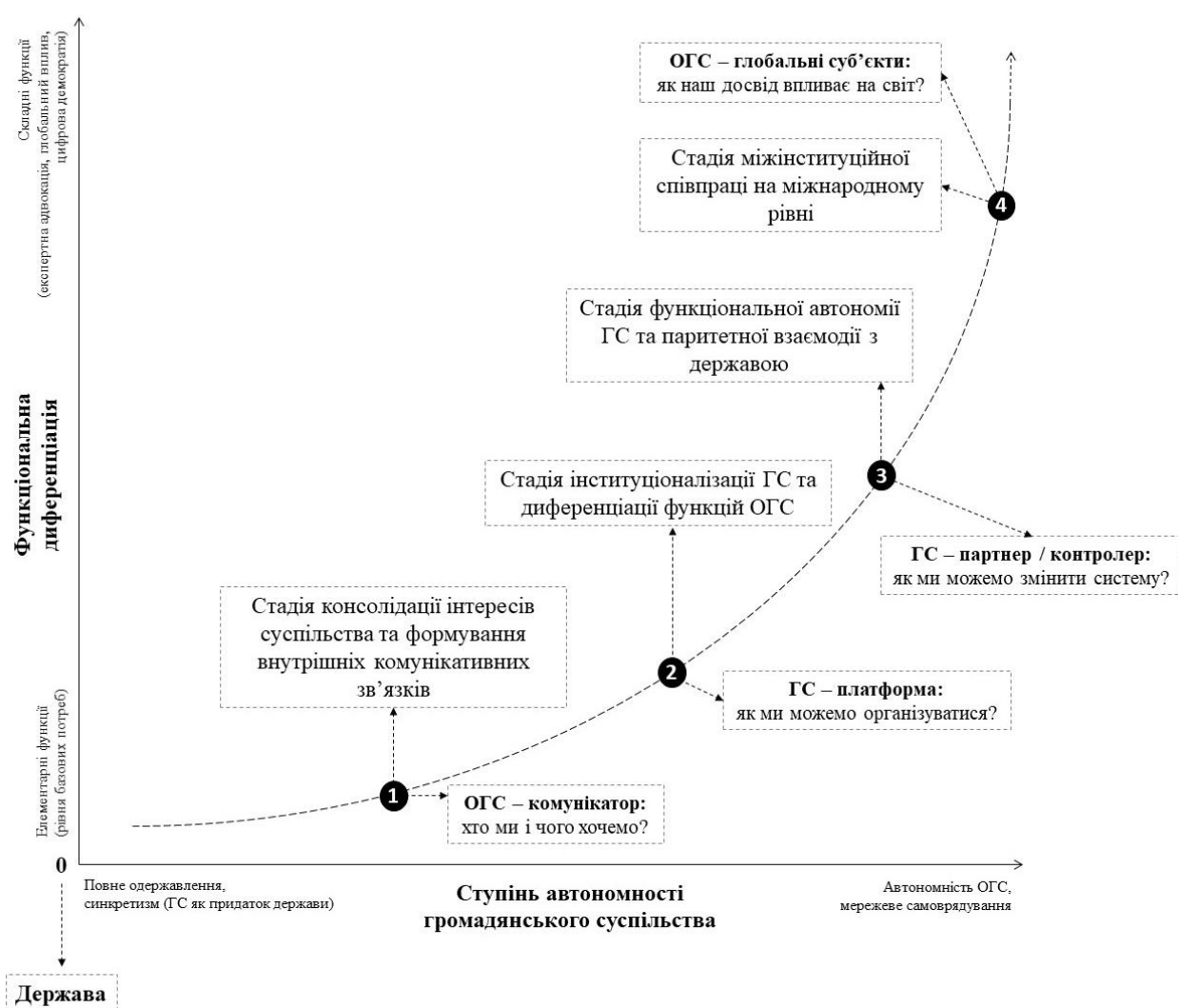
з іншого боку, останнє є одним із найважливіших рушіїв демократичних трансформацій. Та передусім йдеться про актуальну для України конфігурацію співіснування і співпраці системного і громадського, яка одночасно потребує уточнення, що ми не обмежуємося суто обставинами воєнної реальності, а беремо до уваги й перспективи подальшої інституціоналізації громадянського суспільства. Як доводить у своєму дослідженні О. Андрєєва, неурядовий сектор в Україні є самостійним суспільно-політичним інститутом, сформованим окремо від інституту держави, громадянського суспільства та громади, хоча функціонує у тісних взаєминах із кожним переліченим актором, частіше за все у ролі медіатора та регулятора [5, с. 96].

Таким чином, можна відтворити певну матрицю формування резильєнтності та диференціації громадянського суспільства, продемонструвавши її динаміку – у тому, як громадянське суспільство адаптується до мінливих суспільно-політичних та економічних умов, трансформується у більш складну структуру, набуває і апробує все більший обсяг функцій, посилює власну суб'єктність в міжінституційній співпраці на національному та міжнародному (глобальному) рівнях (Схема 3.3.1).

Відправною точкою унаочнення розвитку громадянського суспільства, а значить і його організацій, є твердження про поступове дистанціювання від держави у розумінні автономізації функцій та розширення інструментів їх реалізації. Тут не йдеться про відмежування громадського від державного, навпаки, – еволюція ГС, у першу чергу, полягає у нарощуванні спроможності співпрацювати з державою як рівноправний партнер, підсилювати галузеві державні інституції діяльністю компетентних неурядових організацій, сприяти цивілізованому та ефективному міждержавному співробітництву на світовій арені. Водночас про український контекст пише професорка Г. Зеленько, аргументуючи, що інституційна спроможність самої держави істотно посилилася за рахунок зменшення впливу держави на суспільство, бізнес, дерегуляції економіки і цифровізації державних сервісів і вивільнення простору для включення суспільства [56, с. 33]. Політологиня називає таку ситуацію винятком

з правил, наголошуючи на нагальній потребі докорінних змін конфігурації політичних інститутів у частині їх взаємної відповідальності і взаємовпливу, щоб запас міцності держави не закінчився раніше перемоги у війні [56, с. 33]. Вважаємо, що це ще один вагомий аргумент на користь спільного демократичного розвитку, а не змагання впливів, які у підсумку не призведуть до інституційної стійкості ані державу, ані громадянське суспільство.

Схема 3.3.1. Динамічна матриця формування резильєнтності та диференціації громадянського суспільства (розроблено автором)

Важливою складовою представленої динамічної матриці є функції громадянського суспільства, які змістовно доповнюють кожну стадію формування резильєнтності та диференціації громадянського суспільства:

1. Стадія консолідації інтересів суспільства та формування внутрішніх комунікативних зв'язків. На цьому етапі ГС лише виходить із латентного стану, намагаючись перетворити розпорошені індивідуальні запити на колективну силу. Відповідно ключовими функціями тут є: комунікативна (створення каналів зв'язку між громадянами для обміну ідеями та досвідом), соціальної інтеграції (об'єднання людей навколо спільних цінностей або вирішення локальних проблем), артикуляція інтересів (чітке формулювання вимог і потреб різних соціальних груп), просвітницька (підвищення рівня громадянської свідомості та грамотності).

2. Стадія інституціоналізації громадянського суспільства та диференціації функцій ОГС. Громадянська активність набуває сталих організаційних форм – виникають громадські організації, фонди, спілки тощо, відбувається «спеціалізація» організацій. Відтак актуалізуємо організаційну функцію (формування внутрішньої структури, статутів та стратегій розвитку ОГС), представницьку (ОГС стають офіційними речниками своїх спільнот перед владою), агрегації інтересів, правозахисну, рекрутування (залучення та підготовка активістів і волонтерів на постійній основі).

3. Стадія функціональної автономії ГС та паритетної взаємодії з державою. Громадянське суспільство посилює свою суб'єктність, і замість запиту про підтримку від держави висуває ідею партнерства, демонструє готовність і спроможність бути критичним контролером державних органів та впроваджуваних ними політик. Відтак пріоритетними є функції контролю та моніторингу (нагляд за діяльністю органів влади, боротьба з корупцією тощо), сервісна функція (задоволення потреб громадян щодо виробництва суспільних благ, соціального захисту, покращення добробуту та под.), консультативна та експертна функції (участь у розробці законопроектів та державних стратегій), посилення системи стримувань і противаг (запобігання узурпації влади через сильні горизонтальні мережі). Принагідно звернімося до аргументації основ забезпечення політичної безпеки, актуалізованої у дослідженні Т. Мадриги. З огляду на апеляцію авторки до важливості інституту демократичного контролю

(впровадження механізмів, що забезпечують прозорість діяльності органів влади і дозволяють громадянам здійснювати ефективний контроль за політичними процесами), підтримки громадянських ініціатив, що сприяють розвитку демократичних процесів і захисту політичних прав, формування політичної свідомості серед громадян та поваги до принципів правової держави, що сприяє зміцненню політичної стабільності, як складових забезпечення політичної безпеки, можна вважати останню, у тому числі функцією громадянського суспільства на описаній вище стадії [37, с. 85–86].

4. Стадія міжінституційної співпраці на міжнародному рівні. Стале і зріле громадянське суспільство стає частиною глобального ГС, виконуючи транснаціональну лобістську функцію (вплив на міжнародні інституції (ООН, ЄС, Рада Європи) для захисту національних інтересів), функцію обміну досвідом та стандартами (імплементация найкращих світових практик у внутрішній контекст), дипломатичну функцію, або функцію «м'якої сили» (представлення інтересів суспільства на міжнародній арені незалежно від офіційного державного курсу) та функцію солідаризації (участь у глобальних рухах (екологічних, антивоєнних, правозахисних)).

Запропонована схема ілюструє пряму кореляцію між дистанціюванням громадянського суспільства від державного центру та зростанням його функціональної складності. У міру того, як суб'єкти громадянського суспільства виходять за межі прямого державного регулювання (збільшують автономію), вони мають створювати відповідний інструментарій для ідентифікації та обробки суспільних запитів. Автономія не означає ізоляцію, це передусім здатність ГС виступати паритетним партнером держави, маючи власні ресурси для розуміння потреб суспільства, які держава часто ігнорує через бюрократичну інерцію. Важливо враховувати, що розвиток функцій ГС неминує веде до диференціація їх носіїв, тобто замість абстрактного «голосу народу» з'являється розгалужена мережа спеціалізованих ОГС, кожна з яких професійно оперує специфічними інструментами впливу (від юридичного супроводу, екологічних експертиз до цифрового лобізму).

Здійснений аналіз і його візуальна презентація підтверджує нашу попередню тезу про те, що еволюція громадянського суспільства – це процес постійного ускладнення його внутрішньої структури в міру інституційної спроможності і зрілості. Щоб усвідомити й коректно відобразити точку розвитку сучасного українського громадянського суспільства у динамічній матриці формування його резильєнтності та диференціації, варто скористатися функціональним блоком представленої схеми для оцінки відповідного потенціалу вітчизняних ОГС.

З огляду на розглянуті у дисертаційному дослідженні факти щодо розвитку громадського сектору на національному, регіональному та місцевому рівнях, ступеня законодавчого унормування діяльності ОГС можна аргументовано вважати, що громадянське суспільство в Україні успішно пройшло у своїй еволюції першу і другу стадії. Наразі воно реалізує свої функції третьої стадії – функціональної автономії та паритетної взаємодії з державою та поступово апробує практики міжінституційної співпраці на міжнародному рівні.

Аргументуємо своє припущення. Громадські організації в Україні тривалий час здійснюють моніторинг та контроль діяльності державних органів влади. Йдеться як про спеціалізовані НУО (правозахисна організація «Центр громадянських свобод», Громадська мережа «Опора», ГО «Центр протидії корупції», ВГО «Комітет виборців України» та ін.), які працюють над розвитком політичної участі, підтримують демократичні процеси шляхом моніторингу виборів, прозорості і доброчесності влади, адвокації у сферах парламентаризму, децентралізації, захисту прав і свобод, так і про незалежні медіа, які у форматі журналістських розслідувань викривають порушення з боку посадовців. За підсумками 2025 р. до так званого «білого списку» – переліку прозорих та відповідальних медіа увійшли 17 видань України: Суспільне Новини, Еспreso, Бабель, Українська правда, Радіо Свобода, hromadske, ZN,UA, Тексти, LB.ua, Укрінформ, Грати, Громадське радіо, Український тиждень, Рубрика, Слово і Діло, Новинарня, Frontliner [11]. Ці ЗМІ отримали високу оцінку як такі, що не поширюють маніпуляції, фейки, чорний піар, мову ворожнечі та інший

шкідливий контент, а значить відповідають стандартам балансу, достовірності та відокремлення фактів від коментарів. Вплив на відповідальність влади мають журналістські розслідування, які, за інформацією Інституту масової інформації, якісно проводять команди з Слідство.Інфо та Bihus.Info – це «ключові розслідувальні хаби, де командна робота є запорукою системних змін» [45].

Функції в гуманітарній сфері особливо актуалізувалися під час повномасштабної російсько-української війни. Українські громадські організації та фонди мають досвід і значні компетентності у питаннях пошуку та евакуації постраждалого населення, забезпечення його базових потреб, відбудови соціальної інфраструктури (ГО «Гуманітарна місія «Проліска», ВГО «Магнолія», БО «Янголи спасіння» та ін.); правозахисту та адвокації (ГО «Центр громадянських свобод», ГО «Десяте квітня», БО «Право на захист» тощо), допомоги вразливих груп суспільства (БФ «Пацієнти України», ГО «100% життя», БФ «Таблеточки», ГО «Афіна. Жінки проти раку» та ін.), підтримки Сил безпеки та оборони України (БФ «Повернись живим», БФ «Фонд Сергія Притули», БФ «Міжнародний рух єдності» тощо) й інших суспільно затребуваних напрямках.

Як приклад, варто згадати проєкт ГО «Антикорупційний штаб» з формування інтерактивної карти руйнувань та відновлення, де накопичується інформація про всі пошкоджені чи зруйновані внаслідок російського вторгнення в Україну об'єкти цивільної інфраструктури, а також відомості щодо відновлювальних робіт. Мета проєкту – забезпечити прозоре та підзвітне відновлення усіх зруйнованих та пошкоджених об'єктів, залучити кошти на відбудову, здійснювати моніторинг їх використання і сприяти ефективній відбудові України [69]. Наразі мапування охоплює понад 530 об'єктів з інформацією про їхній стан та перспективу відновлення, і цей перелік постійно доповнюється.

Щодо сервісних функцій громадянського суспільства, то ефективність їх виконання доводять показники охоплення соціальних послуг інституціями неурядового сектору. Станом на 31 травня 2025 р. у державному Реєстрі

надавачів соціальних послуг налічувалося 3967 суб'єктів, з яких 889 становили організації громадянського суспільства. Найбільшу частку в сегменті надавачів-ОГС становлять громадські організації – 516 надавачів, тоді як благодійних організацій зареєстровано 309; решта – громадські спілки, релігійні та професійні об'єднання. Отже, питома вага третього сектора в системі офіційних провайдерів соціальних послуг досягла 22,4%, тоді як наприкінці 2023 р. вона не перевищувала 15% (525 ОГС з-поміж 3491 надавачів). У порівнянні з 2023 р., кількість громадських організацій у Реєстрі зросла більш як на дві третини (з 301 до 516), а благодійних – майже у півтора рази (із 185 до 309) [32, с. 67].

В Україні діє широка мережа аналітичних центрів та громадських організацій, які здійснюють професійну експертизу законопроектів шляхом антикорупційної, правової, економічної та галузевої перевірки нормотворчих документів. Українське громадянське суспільство апробувало досвід антикорупційної експертизи (Інститут законодавчих ідей, Центр протидії корупції, Transparency International Ukraine), правової та судової експертиз (Центр політико-правових реформ, Фундація DEJURE, Лабораторія законодавчих ініціатив та ін.), економічної та стратегічної експертиз (Центр економічної стратегії, Інститут економічних досліджень та політичних консультацій, CASE Україна), галузевих експертиз у сфері прав людини, екології, цифровізації (Громадянська мережа ОПОРА, Центр демократії та верховенства права, Українська Гельсінська спілка з прав людини, Національний екологічний центр України, Всеукраїнська екологічна ліга).

Спроможність ГС у забезпеченні власної стійкості, на думку дослідників І. Ковбаса та Л. Бзової, також залежить від просвітницької роботи, що зумовлює потребу в інформаційних кампаніях, які б пояснювали роль громадянського суспільства у побудові демократії та зміцненні прав людини. Визначено, що для підвищення ефективності взаємодії між державою і громадянським суспільством необхідно зосередитися на кількох ключових напрямках:

- лібералізація контролю за діяльністю громадських об'єднань, яка передбачає зменшення бюрократичних бар'єрів, спрощення процедур реєстрації та

створення сприятливого правового режиму, зокрема в питаннях оподаткування. Такий підхід дозволить організаціям громадянського суспільства зосередитися на вирішенні соціальних проблем, а не на боротьбі з адміністративними перешкодами. Наприклад, спрощення доступу до фінансування могло б стимулювати розвиток соціального підприємництва, яке поєднує бізнес-підходи з вирішенням суспільних завдань;

- розвиток громадського контролю шляхом зміцнення інститутів моніторингу діяльності влади, включно з судовою владою. Громадські ради можуть відігравати ключову роль у цьому процесі, отримавши право брати участь у перевірках роботи суддів, аналізувати судові рішення та пропонувати зміни до процедур правосуддя;
- створення нових майданчиків діалогу. Залучення громадськості до сфер місцевого самоврядування, благодійності, екологічних ініціатив і молодіжної політики може стати основою для конструктивної комунікації між державою і суспільством. Такі платформи дозволяють громадянам не лише висловлювати свої пропозиції, а й брати активну участь у їхній реалізації [74, с. 608].

Завдяки участі у діяльності громадських рад, адвокаційних кампаніях, експертних групах фахівці з громадського сектору якісно доповнюють процес творення порядку денного вітчизняної політики, але не визначають його. Щодо глобального рівня, то тут варто вказати на посередницьку функцію, яку виконують громадські організації, залучаючи на підтримку України ресурси великих міжнародних фондів та закордонних урядових програм. За даними Міністерства розвитку громад та територій України, станом на початок 2025 р. понад 40 українських неурядових організацій реалізують гуманітарні проєкти за кошти урядових міжнародних партнерів [112].

Також відзначимо роль представників неурядового сектору в адвокації України на міжнародних майданчиках – виступи на поважних зарубіжних політичних та медіа-платформах лауреатки Нобелівської премії миру, голови Центру громадянських свобод О. Матвійчук, співзасновниці Міжнародного

центру Української перемоги Г. Гопко, правозахисника і журналіста М. Буткевича, засновника фонду «Save Ukraine» М. Кулеби та інших громадських діячів уособлюють «голос України» від імені не політиків, а народу, який щоденно потерпає від ворожих обстрілів. Такі організації, як ГО «EasyBusiness», Promote Ukraine, Razom Advocacy, як суб'єкти «м'якої сили» просувають питання антиросійських санкцій, гуманітарної підтримки України, інформують про злочини російських військ проти українського народу, відстоюють права військових і цивільних полонених, депортованих дітей тощо. Відзначимо і репутаційну роль неурядових організацій у подоланні наслідків корупційних скандалів в Україні під час війни, особливо у сферах оборони та енергетики [88]. Після оприлюднення фактів порушень, за інформацією з відкритих джерел, не було зафіксовано жодного факту розірвання угод чи виходу з міжнародних програм допомоги учасників з вітчизняного неурядового сектору.

Вплив українських громадських організацій щодо євроінтеграційного поступу оцінюють як виключно позитивний, наголошуючи, що профільні НУО «формують порядок денний реформ, забезпечують зовнішню адвокацію у Брюсселі, виробляють альтернативні (shadow) звіти для Єврокомісії, контролюють прозорість інструментів підтримки на кшталт Ukraine Facility, проводять моніторинг процесу євроінтеграції, закриваючи аналітичні й гуманітарні прогалини, які держава під час війни не завжди може подолати» [32, с. 76]. У звіті «Огляд демократичних інститутів України під час війни» йдеться про посилення впливу організацій громадянського суспільства на євроінтеграційні процеси, зокрема через взаємодію з Представництвом ЄС в Україні. За участі громадськості було підготовлено проекти трьох дорожніх карт у сферах верховенства права, реформи державного управління та функціонування демократичних інституцій. У 2024 р. ОГС підготували та оприлюднили два тіньові звіти для Європейської комісії щодо Розділу 23 «Правосуддя та фундаментальні права» Звіту ЄК щодо України у 2023 р. Звіти ЄК про розширення послідовно відзначають роль організацій громадянського суспільства у війні росії проти України та у демократичних перетвореннях. Звіт

ЄК про розширення від 30 жовтня 2024 р. наголошує на тому, що Україна залишається відкритою демократичною державою і дотримується всіх принципів відкриття частини переговорних розділів вже у 2025 р. [104, с. 82–83].

Представники ОГС у справі євроінтеграції беруть участь у роботі платформи «Україна – ЄС», яка є унікальним інституційним механізмом, створеним у рамках Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом для забезпечення участі громадянського суспільства у процесі європейської інтеграції, залучаються до аналітичного забезпечення переговорного процесу України і ЄС, експертної підтримки реформування законодавства задля успішної євроінтеграції [163]. Коаліція аналітичних центрів на чолі з «Агенцією законодавчих ініціатив» підготувала перший альтернативний звіт до розділу 23 «Правосуддя та фундаментальні права», а Коаліція «Реанімаційний пакет реформ» регулярно публікує інтерактивний трекер (у квітні 2025 р. у ньому зафіксовано виконання 81% зобов'язань за Угодою про асоціацію) [32, с. 77–78].

Водночас роль українських ГО в реалізації міжнародних гуманітарних проєктів залишається переважно виконавчою, а суб'єктність визначається проміжною функцією постдистрибутивного моніторингу. Так само неурядовий сектор не має значного впливу на визначення формату та обсягу цілей проєктів, які здійснюються від імені урядів інших держав. Відповідні компетенції лише починають формуватися з урахуванням досвіду НУО, їхньої репутації та створених ними консорціумів. Таким чином, робимо висновок, що самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства є досить високим у рамках діяльності на національному рівні, у сфері дипломатії та адвокації і перебуває на стадії розвитку щодо суб'єктності у міжнародних проєктах.

Отже, чинниками, які визначають самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства, можна вважати кілька ключових показників, зокрема:

- кількість і активність громадських організацій, спектр їхньої діяльності;

- рівень громадянської участі, яку можна виміряти часткою громадян, які дотичні до соціальних активностей (волонтерський рух, акції протесту, громадські слухання, електронні петиції тощо);
- розвиток напрямку громадських ініціатив, який забезпечений відповідними механізмами реалізації на загальнодержавному, регіональному, місцевому рівнях;
- рівень довіри громадян до ГО (т. зв. «соціологічні виміри довіри»);
- мобілізаційна спроможність громадян – у кризових ситуаціях та в умовах стабільності;
- інституційна зрілість громадських організацій, яка проявляється у наявності стратегій розвитку, внутрішньої структури, прозорості звітності;
- міжнародна суб'єктність НУО.

Здійснене дослідження засвідчує позитивну динаміку щодо всіх зазначених чинників, котрі зумовлюють інституційну спроможність українського громадянського суспільства, яке навчилося: мережувати свої інституції, формувати міцні комунікативні зв'язки, адаптуватися до мінливих кризових обставин, передусім в умовах війни, набувати нових та поглиблювати наявні компетентності у контексті діяльності галузевих ОГС, посилювати власну суб'єктність як у взаємодії з державою, так і з міжнародними інституціями, розширювати спектр технологічних рішень для оптимізації своїх функцій, еволюціонувати у напрямку автономізації та впровадження мережевого самоврядування шляхом формування коаліцій, створення консорціумів, так званих «парасолькових організацій» тощо.

Щодо ролі Української держави, яка з моменту здобуття незалежності формує концептуальні рамки розвитку ГС, то вона має синхронізуватися з дієвим громадянським суспільством, передусім у питаннях консолідуючих цінностей та ключових принципів усього спектру політичних практик. І тут доцільно погодитися з М. Буником, який наголошує, що «громадянське суспільство ґрунтується на пріоритеті людини – громадянина, заради якої і існує ця розгалужена система представництва інтересів та управління справами

суспільства. Держава повинна виступати гарантом прав людини, політичних свобод, створювати умови, які сприятимуть розкриттю й реалізації потенцій громадян, усебічному вияву їхніх ініціатив, творчих можливостей і здібностей» [14, с. 86].

Таким чином, самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства – це багатокомпонентний показник, який відображає як кількісні, так і якісні характеристики активності громадян і їхніх об'єднань. Завдяки поєднанню факторів війни, національної консолідації, технологічного розвитку та історичного досвіду боротьби за свободу, в Україні цей показник наразі є досить високим. Водночас він залишається чутливим до економічних викликів і потребує постійної підтримки через освіту, інституційне зміцнення, довіру між громадянами, ініціативи щодо масштабування та мережування неурядового сектору як на національному і регіональному рівнях, так і на міжнародній арені. Насамкінець, враховуючи проведене теоретичне та емпіричне дослідження, варто уточнити зміст поняття «самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства»: в інституціональному контексті – це мірило автономії та операційної здатності інститутів громадянського суспільства до самовідтворення та саморегуляції, котра визначає рівень суб'єктності громадського сектору в його паритетній взаємодії з іншими інститутами (державою, бізнесом тощо); у контексті соціоцентричного підходу – це сукупність прихованих та реальних ресурсів (людських, соціальних, інтелектуальних), що визначають спроможність громадян об'єднуватися у добровільні структури без зовнішнього державного примусу для вирішення спільних проблем та захисту групових інтересів.

Висновки до розділу 3

Функціонування сучасного громадянського суспільства України проаналізовано з точки зору: дії правового режиму воєнного стану, впливу безпосередньо війни на існування усього громадського сектору, ролі ГС у вирішенні ключових запитів суспільства. З'ясовано, що дія Закону України «Про

правовий режим воєнного стану» обмежує свободу мирних зібрань та громадських ініціатив, сферу громадської інформації і перевірок, змінює умови взаємодії з владою, впливає на демократичні процеси і політичну участь тощо. Водночас чинні норми закону створюють правовий баланс між необхідністю захисту національної безпеки та збереженням демократичних інститутів. Війна як обставина суспільно-політичного життя зумовила значний відтік населення, тим самим деформувавши мережі громадянської комунікації, призвела до вимушеної виключеності частини громадян із процесів громадянсько-державної взаємодії та реалізації громадянських ініціатив

Аргументовано, що правовий режим воєнного стану не спричинив додаткових виключних умов для функціонування ОГС, окрім обмежень, закладених у нормах відповідного закону, не змінив цілей та пріоритетів державної політики сприяння розвитку ГС. Самі ж ОГС залишилися репутаційними фаворитами суспільства і ключовими внутрішніми партнерами держави у реагуванні на загрози і виклики війни.

Доведено факт постійного зростання кількості НУО в усіх областях України, зокрема й у прифронтових. ОГС залишаються стрижнем організаційної структури ГС на місцевому рівні. Проблемами розбудови низової структури громадянського суспільства визначено недоліки у комунікації між органами державної влади та місцевого самоврядування з організаціями ГС, недосконалість системи громадського контролю на місцях, низький рівень ефективності громадських рад при органах державної влади та МСВ, невідповідний рівень політичної та правової культури для оптимальної співпраці ОГС і місцевих органів влади, розвитку нових форм громадської активності.

Обґрунтовано, що вплив децентралізаційного чинника на організаційну структуру громадянського суспільства полягає як у збільшенні кількісних показників ОГС на місцях, так і у появі в громадах нових форм громадянської участі й активізму, унормуванні інструментів впливу громадськості у тому чи іншому форматі кооперації на порядок денний місцевої політики та його реалізацію. На основі аналізу актуальних практик залученості населення у життя

громад запропоновано диференціювати його групи на безініціативні (байдужі), зацікавлені (небайдужі), ініціативні, проактивні.

Самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства визначено як здатність громадян та їхніх об'єднань самостійно ініціювати, координувати та реалізовувати спільні дії без прямого втручання держави, але за потреби співпрацюючи з нею. Розроблено динамічну матрицю формування резильєнтності та диференціації громадянського суспільства, яка унаочнює еволюцію ГС у напрямку автономізації його функцій, розбудови внутрішньої структури та розширення меж впливу. Проаналізувавши функціональну відповідність вітчизняного ГС, визначено його точку розвитку у траєкторії активного переходу від стадії функціональної автономії ГС та паритетної взаємодії з державою до стадії міжнародної міжінституційної співпраці.

Доведено позитивну динаміку розвитку українського ГС щодо чинників, які визначають його самоорганізаційний потенціал. Артикульовано позитивні здобутки неурядового сектору щодо зміцнення інституційної спроможності, формування внутрішніх і зовнішніх комунікативних зв'язків, адаптації до кризових обставин, розширення компетентностей галузевими ОГС, впровадження нових технологічних рішень та посилення суб'єктності на міжнародному рівні.

ВИСНОВКИ

1. Аналізуючи еволюцію політологічного осмислення феномену «громадянське суспільство», наголошено на постійній динаміці розвитку як концепту громадянського суспільства, так і його інституційного втілення. Генезис ГС постає як логічні етапи античного, ранньомодерного, раціоналістичного, ліберального періодів (Б. Девіель), класичного, критичного, етап «політики впливу», розширення, інституційного та контретапу (С. Клейн, Ч.-С. Лі та ін.), молодого буржуазного суспільства, «здичавілого» громадянського суспільства, сучасного ГС (А. Колодій). Окрім того, еволюцію теоретичного аналізу «громадянське суспільство» проаналізовано крізь призму зміни культурно-історичних епох – від античного періоду, коли мислителі виходили з синкретизму держави та суспільства, до панівної релігійної доктрини Середньовіччя, розуміння громадянського суспільства як простору між особистістю і державою у Новий час, первинної автономії громадянського суспільства у XIX ст. до сучасності з переосмисленням ГС у контексті демократії, прав людини, плюралізму, громадського активізму тощо.

Наголошено, що «контретап» чи його семантичні інтерпретації не є завершальним, адже громадянське суспільство продовжує свій розвиток, наслідуючи ключові характеристики суспільно-політичної сфери – просторовості та темпоральності. Подальший етап глобалізації громадянського суспільства, який у багатьох теоріях позначався як можливий, зараз є частиною реальності, що охопила усі сфери життя держави і суспільства.

Доведено, що еволюція теорій, моделей і функцій громадянського суспільства лежить у площині корелюючих чинників, а саме: використання нових форм співпраці між державою та громадянином (їх групами), активізація участі громадян у прийнятті рішень, поширення екологічних рухів та принципів сталого розвитку, інклюзивність та захист прав меншин, гуманітарні ініціативи, підтримка демократичних інститутів у країнах з авторитарними режимами та ін.

2. У результаті дослідження функціонального потенціалу громадянського суспільства встановлено, що його роль еволюціонувала від теоретичних роздумів про участь індивідів у політичному процесі до складної системи практичних механізмів саморегуляції та соціального впливу. Акцентовано ті функції, які лежать в основі різних теоретичних підходів до розуміння ГС: підтримка демократії, формування соціальної солідарності та створення механізмів громадської участі (А. де Токвіль), контроль та критика держави, організація публічного обговорення (Ю. Габермас, Ф. Фукуяма), створення середовища для визнання прав і гідності індивідів (Ч. Тейлор), запобігання централізації влади та розпаду соціальної єдності (М. Вольцер, Дж. Кін, Р. Патнем, Е. Райт), пошук консенсусу та його масштабування в межах великої соціальної спільноти (Е. Лаклау і Ш. Муфф), формування паритетних взаємовідносин з державою і її інститутами, консолідація ціннісних орієнтирів, гуманізація глобалізації (Х. Булл, М. Калдор). Актуалізовано функціональний контекст неотоквіліанської, деліберативної, неограмшистської, динамічної, ціннісної, нормативно-інституційної та інших теорій.

Констатовано, що розбудова функціональної складової ГС відбувається синхронно із диференціацією його внутрішнього конструкту. Відтак уніфіковано функції НУО, які посилюють суб'єктність громадянського суспільства.

З'ясовано, що у вітчизняному політологічному дискурсі спостерігається ототожнення функцій громадянського суспільства з формами його взаємодії з державою, що зумовлено особливостями «молодої демократії» та синхронною інституціоналізацією ГС «зверху» і «знизу». Обґрунтовано авторську позицію, згідно з якою функціональні практики українського громадського сектору є прямим відображенням операційного стану держави.

3. Аналіз моделей громадянського суспільства виходить із урахування двох змістовних компонентів: теоретичного, який акцентує певну концепцію, що описує ідеальний або прагматичний організаційний і соціальний лад суспільства, й інституціональний, який конкретизує конфігурацію соціально-політичних

зв'язків, обсяги і доступність можливостей впливу громадян на розробку й ухвалення державно-владних рішень.

Аргументовано розвиток корпоративістської моделі ГС в Німеччині, партнерської у Данії, континентально-етатистської з республіканським універсалізмом у Франції, субсидіарної в Італії, трансформаційної в Латвії, інших країнах Балтії, частині країн Центральної і Східної Європи, гібридної конфліктної в Угорщині тощо. На основі вивчення зарубіжного досвіду співіснування громадянського суспільства та держави уніфіковано ліберальну, комунітарну, плюралістичну, соціальну моделі.

Внутрішнє і зовнішнє середовище функціонування громадянського суспільства унаочнено у схемі «Архітектоніка суб'єктності громадянського суспільства», яка виходить із впливу спроможності кожної із підсистем ГС на характер взаємовідносин з державними інститутами та іншими контрагентами. Такі взаємовідносини інтерпретовано як моделі: залежності і підпорядкування ГС державі, партнерської, конкурентної (або доповнюючої) взаємодії з державою, транскордонної співпраці урядових та неурядових інституцій.

4. Доведено, що в умовах сучасного демократичного транзиту партнерство виступає не просто формою співпраці, а фундаментальним ціннісним орієнтиром та стратегічним чинником оптимізації відносин між державою та громадянським суспільством. Встановлено, що перехід від ієрархічних до партнерських моделей сприяє глибшій інтеграції демократичних ідеологій у міжінституційні комунікації, забезпечуючи сталість політичної системи.

Аргументовано доцільність впровадження у науковий обіг та політичну практику уточненого автором поняття «громадянсько-державне партнерство». На відміну від традиційного розуміння державно-приватного партнерства, орієнтованого переважно на економічні вигоди, ГДП визначено як формат рівноправної взаємодії між органами державної влади на різних рівнях та інститутами громадянського суспільства, який характеризується рівноправністю учасників та спрямований на досягнення соціально значущих результатів та спільне вироблення публічних благ. Багатогранну природу такого партнерства

розглянуто у чотирьох вимірах: як механізм, функція, принцип та мета, що дозволяє трактувати його як універсальний інструмент гармонізації приватних та публічних інтересів у державі.

Виділено ефективні практики суспільно-політичної співпраці на прикладі країн Балтійського регіону (функціонування Ради держав Балтійського моря та Союзу балтійських міст, діалогових форумів Європейської Стратегії для Балтійського регіону, розвиток системи електронної участі, успішні кейси міжінституційної взаємодії на муніципальному рівні тощо). Водночас окреслено тенденції відкату від демократії у низці країн Західної Європи та Північної Америки, що негативно впливає на партнерську основу взаємодії інститутів влади та ГС. Щодо України акцентовано потребу подальшої професіоналізації та інституціоналізації громадянсько-державного партнерства, зокрема через подолання прогалин у нормативно-правовому забезпеченні та зміну патерналістських стереотипів у свідомості державних акторів.

5. Встановлено, що глобальне громадянське суспільство у ХХІ столітті трансформувалося в автономний транснаціональний публічний простір, який функціонує паралельно з традиційною системою національних держав. Аргументовано, що сучасне ГГС не є простою сукупністю міжнародних неурядових організацій, а представляє складну децентралізовану мережу солідарності. Його життєздатність підтверджується спроможністю до автономної мобілізації ресурсів та формування альтернативного порядку денного у стратегічних сферах, що дозволяє йому виступати впливовою «м'якою силою» у процесах глобального врядування.

Доведено, що важливим механізмом функціонування ГГС в умовах модерної політичної реальності є явище глокалізації – процес взаємоінтеграції глобальних стандартів та локальних ідентичностей (Ф. Патель, М. Раян, Дж. Рітцер, В. Гетманенко, Л. Донай, І. Ліщинський, О. Полтораков).

Індивідуальний вимір глобального розглянуто у контексті становлення цифрового громадянства (Дж. Бейлі, Р. МакНіл, К. Мосбергер, М. Рібл, М. Чой), яке поглиблює формування нових «горизонтальних» структур, перехід від

традиційних форм участі до цифрової демократії (поява флеш-активізму, хештег-активізму, інших швидких форм суспільної мобілізації). Разом із упроваджуваними інноваціями аргументовано низку пов'язаних із цифровізацією громадянського суспільства ризиків та суперечностей, зокрема щодо неготовності людей відповідально використовувати нові можливості, існуючої «цифрової нерівності», поширення гібридних загроз.

Акцентовано вразливість сучасного ГГС, що зумовлено: зростанням авторитарних тенденцій, поляризацією суспільств та інформаційними війнами, глобальними конфліктами, гуманітарними, економічними, міграційними та іншими кризами, кліматичними змінами та екологічними катастрофами, технологічними викликами тощо.

Еволюційно детермінуючим принципом розбудови ГГС визначено принцип солідарності, який протягом останнього десятиліття зазнав змін у переході від декларативного змісту до проактивного стимулу. Тим самим глобальне громадянське суспільство стає не лише об'єктом впливу глобалізації, а й провідним суб'єктом її гуманізації.

Верифіковано український контекст сучасних глобалізаційних зсувів, який полягає у популяризації ефективної громадянської мобілізації, публічних адвокаційних кампаній, нових технологічних рішень щодо масштабування волонтерського руху та фандрайзингу.

6. Обґрунтовано, що введення в дію правового режиму воєнного стану зумовило трансформацію простору взаємодії між державою та суспільством, створивши нову систему координат для вияву соціальної суб'єктності. Доведено, що попри об'єктивне обмеження низки демократичних прав і свобод, воєнний стан не призвів до згортання громадської активності. Навпаки, він виступив потужним каталізатором самоорганізації, а правові рамки стали новим каркасом для інституційної адаптації ОГС, дозволивши їм перетворитися з пасивних спостерігачів на стратегічних суб'єктів забезпечення національної стійкості. В умовах, коли державний апарат зосереджений на питаннях оборони,

громадський сектор фактично перебрав на себе виконання критично важливих соціальних та гуманітарних функцій.

Наголошено, що не менш вагомим чинником впливу на специфіку функціонування громадянського суспільства, ніж дія ПРВС, є сама війна і пов'язані з нею виклики і запити. Констатовано деформації у мережах громадянської взаємодії через значні переміщення людей всередині країни та міграцію за кордон, що, у тому числі, створює вакуум соціальної складової у процесі суспільно-політичної комунікації. Через руйнування ворожими обстрілами критичної інфраструктури, зокрема зв'язку, частина громадян вимушено виключена із процесів громадянсько-державного партнерства та доступу до нових форм політичної і громадської участі. Водночас нові мешканці більш безпечних громад продовжують активну громадську діяльність, демонструють високий самоорганізаційний потенціал у вирішенні гуманітарних питань та створення нового життєвого середовища, інтегрованого у локальні соціальні зв'язки.

Аргументовано, що період дії ПРВС не знівелював подальшу інституціоналізацію умов функціонування ОГС в Україні: з 2022 р. ухвалено «План заходів з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки», «Концепцію Державної цільової соціальної програми з розвитку волонтерської діяльності на період до 2030 року», ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо спрощення порядку ввезення, обліку та розподілу гуманітарної допомоги», «Про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та інших законодавчих актів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування» та ін.

Резюмовано, що воєнний досвід України довів життєздатність вітчизняного громадянського суспільства як зрілого інституційного актора, здатного до оперативного нарощування власних компетентностей та міжнародної суб'єктності. Подальша перспектива розвитку ГС за межами ПРВС

полягає у конвертації цього мобілізаційного досвіду в стійкі механізми спільного врядування.

7. Доведено, що реформа децентралізації виступила дієвим внутрішнім інституційним стимулом розбудови громадянського суспільства в Україні, забезпечивши перенесення центру громадської активності на рівень територіальних громад. Встановлено, що децентралізація не просто збільшила кількість організацій громадянського суспільства, а якісно змінила їхню організаційну структуру, наблизивши інструменти впливу до реальних потреб мешканців.

З'ясовано, що ключовим наслідком децентралізації стала інтенсифікація взаємодії між органами місцевого самоврядування та неурядовим сектором, коли ОГС на місцях почали виконувати роль критично важливої зв'язуючої ланки, яка наповнює реальним змістом системні реформи, здійснюючи експертну підтримку та коригуючи діяльність влади через громадські слухання та обговорення. Однак зауважено, що інституціоналізовані форми громадського впливу та створені сервіси онлайн-участі потребують конструктивного зворотного зв'язку від виконавчих ОДВ та органів місцевого самоврядування. Виправлення існуючих недоліків у співпраці місцевої влади та ОГС вплине і на підвищення активності й відповідальності місцевого населення, яке з огляду на існуючі практики диференційовано за такими групами: безініціативні (байдужі), зацікавлені (небайдужі), ініціативні, проактивні.

Виявлено, що повномасштабна російська військова агресія стала додатковим фактором переформатування організаційної структури ГС на рівні громад, продемонструвавши високу адаптивність локальних ОГС до умов воєнного часу. Доведено, що саме мережа місцевих громадських організацій та волонтерських ініціатив стала стратегічним партнером влади у вирішенні гуманітарних, безпекових та логістичних завдань, зокрема завдяки залученню міжнародної допомоги та розвитку співпраці з закордонними урядовими та неурядовими інституціями. Аргументовано, що децентралізована структура

громадянського суспільства є більш мобільною та стійкою, оскільки вона базується на горизонтальних зв'язках та безпосередній довірі всередині ТГ.

Підсумовано, що подальша еволюція організаційної структури громадянського суспільства в Україні пов'язана з поглибленням синергії між децентралізацією та євроінтеграційним курсом держави. Впровадження європейських стандартів інклюзивності та прозорості і надалі вимагає від локальних ОГС професіоналізації та переходу до сталих моделей міжінституційної співпраці.

8. Авторське бачення самоорганізаційного потенціалу громадянського суспільства інтерпретовано як здатність громадян та їхніх об'єднань самостійно ініціювати, координувати та реалізовувати спільні дії без прямого втручання держави, але за потреби співпрацюючи з нею, а з урахуванням дослідницького контексту конкретизовано з точки зору інституціонального та соціоцентричного підходів.

Доведено, що високий рівень самоорганізації, зумовлений поєднанням факторів національної консолідації, історичного досвіду боротьби за свободу та сучасного технологічного розвитку, забезпечує перехід від спонтанних групових ініціатив до стійкої паритетної взаємодії з державою.

З'ясовано, що ключовим атрибутом самоорганізаційного потенціалу є його здатність трансформувати приховані ресурси (людські, інтелектуальні, соціальні, репутаційні) у реальні механізми захисту прав людини та артикуляції суспільних потреб. Аргументовано, що в інституціональному вимірі цей потенціал визначає рівень суб'єктності громадського сектору, його спроможність автономізуватися від держави, що деталізовано у розробленій динамічній матриці формування резильєнтності та диференціації громадянського суспільства. Пряма кореляція між дистанціюванням громадянського суспільства від державного центру та зростанням його функціональної складності лежить в основі еволюції ГС: від стадії консолідації інтересів суспільства до його функціональної автономії та паритетної взаємодії

з державою й у подальшому міжінституційної співпраці на міжнародній політичній арені.

Підтверджено, що сучасний етап розвитку суспільної самоорганізації в Україні характеризується масштабуванням локальних ініціатив до рівня мережових структур національного та міжнародного рівнів. Акцентовано, що самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства дозволяє громадянам солідарно спрямовувати зусилля на протидію екзистенційним загрозам і виступає не лише як внутрішня характеристика ГС, а й як запобіжник проти проявів авторитаризму та бюрократичної інертності.

Наголошено, що незважаючи на високу динаміку самоорганізації громадянського суспільства, його потенціал залишається чутливим до економічних викликів та потребує постійного інституційного зміцнення. Перспективи збереження та посилення СПГС пов'язані зі зростанням довіри всередині суспільства, освітою (політичною і медіаграмотністю) громадян та впровадженням системних механізмів підтримки громадських ініціатив.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ТА ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 11 екологічних ініціатив світових мегаполісів. *Екологія. Право. Людина*. 2015. URL: <https://epl.org.ua/environmental-news/11-ekolohichnykh-initsiatyv-svitovykh-mehapolisiv/>
2. Агафонова Г. Від участі до мобілізації: зміна парадигми взаємодії ОМС та громад в умовах воєнного стану. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія (з нагоди ювілею професора Василя Марчука)*. Одеса: Гельветика. 2026. Вип. 22. С. 19–27.
3. Александер Дж. Ч. Цивільна сфера та перехід до миру: культурна травма та цивільне відновлення. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. 2023. № 3. С. 20–30.
4. Аналітичне дослідження громадянської участі на рівні територіальних громад : висновки та рекомендації. *ГО «Діалог»: Офіційний вебсайт*. 2024. URL: <https://dialog.lviv.ua/analitichne-doslidzhennya-gromadyanskoyi-uchasti-na-rivni-teritorialnih-gromad-visnovki-ta-rekomendatsiyi/>
5. Андрєєва О. *Інституційна спроможність неурядового сектору в Україні : монографія*. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2024. 112 с.
6. Андрійчук Т. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства: проблеми організаційно-функціонального забезпечення. *Political Studies*. 2021. № 2. URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/246308/243778>
7. Арендт Х. *Люди за темних часів*. К. : Дух і літера, 2008. 320 с.
8. Арендт Х. *Становище людини*. Київ : Літопис, 1999. 255 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Arendt_Hanna/Stanovysche_liudyny.pdf
9. Арістотель. *Політика*. Київ : Основи, 2000. 239 с.
10. Беззуб'як М. «Громадянське суспільство»: аналітичний концепт чи реальність? *Політичний менеджмент*. 2013. № 59. С. 107–115.

11. Білий список ІМІ за друге півріччя 2025 року: увійшли 17 медіа. *Інститут масової інформації*. 2025. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/bilyj-spysok-imi-za-druge-pivrichchya-2025-roku-uvijshly-17-media>
12. *Благодійна організація «Іскра добра» : Офіційний вебсайт*. URL: <https://iskradobra.com.ua/>
13. Бровко Н., Сімакова С. Методологія дослідження ідеї та сутності громадянського суспільства в контексті євроінтеграційних процесів. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2(26). С. 18–24.
14. Бунік М. *Принципи моделювання громадянського суспільства як сфери самоврядних відносин : монографія*. Львів: ЛА «Піраміда», 2024. 168 с.
15. Бюджет участі: історія і польський досвід. *Платформа розвитку міст*. 2015. URL: <http://urbanua.org/dosvid/zakordonni-pryklady/141>
16. Васильєва Л. Теоретичні аспекти дослідження контролю як різновиду правової форми взаємодії громадянського суспільства та органів публічної влади. *Public management*. 2022. № 29(1). С. 30–35.
17. Вахович І., Смолич Д. Неурядові організації: сутність поняття, ознаки, цілі та функції. *Економіка та суспільство*. 2022. № 46. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2045/1974>
18. Веніславський Ф. *Конституційне право України в схемах і таблицях : навч. посіб.* Харків : Право, 2014. 376 с.
19. Верховний Суд відхилив апеляційну скаргу «Соціалістичної партії України» і заборонив її діяльність на території нашої держави. Таким чином в Україні остаточно заборонили діяльність 12 проросійських партій. *ZMINA*. 2022. URL: <https://zmina.info/news/v-ukrayini-povnistyu-zaboronyly-diyalnist-12-prorosijsskyh-politychnyh-syl/>
20. *Виборчий кодекс України від 19.12.2019 р.* Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>
21. Габермас Ю. *Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство*. Львів: Літопис, 2000. 321 с.

22. Гегель Г. *Основи філософії права, або природне право і державознавство*. Київ: Юніверс, 2000. URL: https://hromadalib.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/12/hegel_2000_grundlinien.pdf
23. Герасіна Л., Клімова Г., Погрібна В. Л. (та ін.). *Громадянське суспільство України : стан і перспективи розвитку в умовах російсько-української війни : монографія*. Харків : Право, 2025. 394 с.
24. Гетманенко В. Взаємодія глобалізації та глокалізації: тенденції конвергенції й дивергенції у XXI столітті. *Економіка та суспільство*. 2025. № 73. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/download/5901/5839/>
25. Гоббс Т. *Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної*. Київ : Дух і Літера, 2000. 601 с.
26. Головаха Є., Макеев С. (за ред). *Українське суспільство в умовах війни. 2022 : Колективна монографія*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.
27. Гордійчук Д. Хочеш миру – готуйся до війни. Авторитарні країни озброюються швидше, ніж демократичні. *Економічна правда*. 2024. URL: <https://epravda.com.ua/weeklycharts/2024/06/27/715838/>
28. *Громадська організація «Центр спільного розвитку «Дієва громада» – Про нас*. URL: <https://dievagromada.org/pro-nas/>
29. *Громадянська релігія*. Великої української енциклопедії. URL: https://vue.gov.ua/%D0%93%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%96%D1%8F
30. *Громадянське суспільство в умовах війни : презентовано Барометр ОГС 2024. Громадський простір. 2024.* URL: <https://www.prostir.ua/?focus=hromadyanske-suspilstvo-v-umovah-vijny-prezentovano-barometr-ohs-2024>
31. *Громадянське суспільство України в умовах війни : звіт з комплексного соціологічного дослідження*. Київський міжнародний інститут соціології, 2024. 168 с.

32. *Громадянське суспільство України в умовах війни 2022-2025 рр. : Звіт щодо комплексного соціологічного дослідження.* The Civil Society Home, 2025. 190 с.
33. Громадянське суспільство України в умовах війни: звіт з комплексного соціологічного дослідження. *ICAP Єднання.* 2024. URL: <https://ednannia.ua/images/Procurements.pdf>
34. Гроші на ЗСУ: за два місяці 2025 українці задонатили майже стільки ж, як за весь 2023 рік. *Особи: персональні новини України.* 2025. URL: <https://www.osoby.com.ua/groshi-na-zsu-za-dva-misyaczi-2025-ukrayinczi-zadonatyly-majzhe-stilky-zh-yak-za-ves-2023-rik/>
35. Демократія в Україні у 2025: три ключові тези з інтерв'ю Олексія Орловського. *Фонд «Відродження».* 2025. URL: <https://www.irf.ua/demokratiya-v-ukrayini-u-2025-try-klyuchovi-tezy-z-intervyu-oleksiya-orlovskogo/>
36. Дерев'янка М. Представницькі органи влади : стан легітимності в умовах воєнного стану. *Координати публічного управління.* 2025. № 2(5). С. 189–222.
37. Дерев'янка М., Кобець В., Мадрига Т., Марчук В. (та ін.). Національна безпека України : навчальний посібник. Львів–Торунь : Liha-Pres, 2025. 372 с.
38. *Децентралізація і формування політики регіонального розвитку в Україні : Наукова доповідь.* Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2020. 153 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-09/decentralizatsiya-i-formuvannya-polityky-regionalnogo-rozvytku-v-ukraini_0.pdf
39. Динник І. *Механізми взаємодії держави та громадянського суспільства в умовах децентралізації: досвід країн ЦСЄ для України. Формування та особливості реалізації східної політики Європейського Союзу : Наукова монографія.* Рига, Латвія : «Baltija Publishing», 2022. 327 с.

40. Діяльність громадських організацій в Україні : Каталог даних. *YC.Market by YouControl*. 2023. URL: <https://catalog.youcontrol.market/hromadski-orhanizatsii/94.99>
41. *Діяльність громадських організацій в Україні у 2017 році : Статистичний збірник*. Київ : Державна служба статистики України, 2018. 75 с.
42. *Договір про Європейський Союз (консолідована версія станом на 1 січня 2005 року)*. LigaNet. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/mu92338>
43. Електронні петиції. *Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету*. URL: <https://city.kharkiv.ua/petitions?status=3>
44. Жаліло Я. (за наук. ред.). *Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу : аналіт. доп.* Київ : НІСД, 2019. 192 с.
45. Журналісти 2025 року. Результати щорічного опитування ІМІ. *Інститут масової інформації*. 2025. URL: <https://imi.org.ua/news/zhurnalisty-2025-roku-rezultaty-shchorichnogo-opytuvannya-imi>
46. Зайцева О. Заборонена розкіш: в яких країнах люди живуть без інтернету і де він «під замком». *ІА «Уніан»*. 2025. URL: <https://www.unian.ua/curiosities/u-yakih-krajinah-zaboroneni-internet-vi-zdivuyetesya-pobachivshi-spisok-13203765.html>
47. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування» № 3703-IX від 9 травня 2024 року. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3703-20#Text>
48. Закон України «Про волонтерську діяльність» № 3236-VI від 11.04.2011 р. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text>
49. Закон України «Про громадські об'єднання» № 4572-VI від 22.03.2012 р. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>

50. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» № 157-VIII від 05.02.2015 р. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>
51. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» № 280/97-ВР від 21 травня 1997 року. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>
52. Закон України «Про органи самоорганізації населення» № 2625-III від 11.07.2001 р. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14#Text>
53. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12 травня 2015 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
54. Закон України «Про публічні консультації» № 3841-IX від 20.06.2024 р. Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3841-20#Text>
55. Зеленський озвучив, скільки викрадених Росією дітей вдалось повернути в Україну. *РБК-Україна*. 2025. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/zelenskiy-ozvuchiv-skilki-vikradenih-rosieyu-1758644683.html>
56. Зеленько Г. «Пастки» інституційної спроможності Української держави: причини виникнення і способи подолання. *Політичні дослідження*. 2024. № 2 (8). С. 25–52.
57. Зеленько Г. Феномен «Capture State»: зміст, наслідки і особливості функціонування в Україні. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Одеса: Гельветика, 2024. № 18. С. 114–127.
58. Іванова А. Порівняльно-правовий метод як методологічний інструментарій прихильників наукового напрямку «політики права». *Альманах права*. 2012. № 13. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/75c57423-feca-4e99-945d-b21940e64333/content>
59. Івано-Франківськ : Офіційний сайт міста. URL: <https://www.mvk.if.ua/>

60. Індекс сталості організацій громадянського суспільства в Україні – 2023-2025. *Український незалежний центр політичних досліджень*. 2023. URL: <http://www.ucipr.org.ua/ua/holovna/proiekty/indeks-stalosti-organizatsij-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrajini-2023-2024>
61. Індекс сталості організацій громадянського суспільства CSOSI – 2017-2023. *Український незалежний центр політичних досліджень*. URL: <http://www.ucipr.org.ua/ua/holovna/proiekty/ndeks-stalost-organ-zac-y-gromadyanskogo-susp-lstva>
62. *Індекс сталості розвитку ОГС в Україні*. Український незалежний центр політичних досліджень. Міжнародний фонд «Відродження». 2024. URL: https://drive.google.com/file/d/1XQACBRVs2FZHnSZLT0p9KN72h_vrR-eT/view
63. Індекс сталості розвитку організацій громадянського суспільства 2005-2019. *Український незалежний центр політичних досліджень*. URL: <http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/Ind.pdf>
64. Інструменти штучного інтелекту: презентація Гайду для організацій громадянського суспільства. *Укрінформ*. 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3811000-instrumenti-stucnogo-intelektu-prezentacia-gajdu-dla-organizacij-gromadanskogo-suspilstva.html>
65. Інформація про виконання плану заходів з реалізації до 2024 року Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки. *Урядовий портал*. 2024. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/rubrik_spryiannia/inf%D0%BE_20240701.pdf
66. Калюжна Ю. Цифрова трансформація держави та цифрове громадянство: виклики та стратегії національної безпеки. *Політикус*. 2025. № 2. С. 60–65.
67. Каплан Ю., Скворцова В., Валецький О., Корнієвський О. (та ін.). *Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2023-2024 роках. Аналітична доповідь : Електронне наукове видання*. Київ : НІСД, 2024. 47 с.

- URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2024-11/ad_gromad_suspilstvo-2023_15112024.pdf
68. Каралаш А.-Ю. *Соціальна самоорганізація в умовах глобалізації: соціально-філософський аналіз: дис. д-ра філософії*. Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2023. 248 с.
 69. *Карта відновлення*. URL: <https://reukraine.shtab.net/>
 70. Кельман М., Мельник Н. *Самоорганізація народу як фактор формування громадянського суспільства в Україні : Монографія*. Львів: Видавництво «Растр-7», 2018. 212 с.
 71. Кін Дж. *Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення*. Київ: «К.І.С.» / «АНОД», 2000. 192 с.
 72. Кірюхін Д. Теорія деліберативної демократії та «факт незгоди». *Філософська думка*. 2020. № 5. С. 73–86.
 73. Ковбас І. Державно-приватне партнерство як інструмент забезпечення публічного інтересу. *Академічні візії*. 2025. № 4. С. 1–8.
 74. Ковбас І., Бзова Л. Діалог громадянського суспільства з органами публічної влади: проблеми та стратегічні напрями. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 606–609.
 75. Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу). *Часопис «І»*. 2001. №21. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/kolodij.htm>
 76. Колодій А. Моделі громадянських суспільств. *Думки з приводу: Авторський сайт Антоніни Колодій*. 2000. URL: https://political-studies.com/?page_id=180
 77. Колодій А. *На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія*. Львів : Видавництво «Червона Калина», 2002. 276 с.
 78. Колосок А. *Соціальне партнерство : Навчальний посібник*. Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2025. 198 с.

79. *Конституція України*. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
80. *Концепція розвитку громадянського суспільства Естонії*. 2002. URL: https://ukrainepublicdialogue.wordpress.com/wp-content/uploads/2007/09/20-estonian_concept_uk.pdf
81. Костенко А. Сучасні теоретико-методологічні підходи до визначення впливу інститутів громадянського суспільства на розвиток внутрішньополітичних процесів. *Альманах «Грані»*. 2019. № 22(7). С. 5–12.
82. Кот О., Гриняк А., Купіна Л. (та ін.). *Громадянське суспільство та правова держава: виклики сьогодення : монографія*. Київ : Алерта, 2023. 304 с.
83. Котенко Я. *Локальна ідентичність як умова розвитку об'єднаних територіальних громад (навчальний модуль)*. Київ : ІКЦ «Легальний статус», 2016. 44 с.
84. Кресіна І. До питання про визначення поняття громадянського суспільства і української революції 2004 року. *Політичний менеджмент*. 2005. № 6. С. 3–6.
85. Кузь О., Чешко В. Біополітична складова сценаріїв еволюції сучасного громадянського суспільства в глобальному та регіональному контексті. *Україна в умовах формування нового світового порядку : зб. матеріалів XXXV Харків. політол. читань (м. Харків, 28 квіт. 2023 р.)*. Харків : Право, 2023. 152 с.
86. Лазур Я. Розбудова громадянського суспільства в сучасних умовах децентралізації в Україні. *Децентралізація в Україні : законодавчі новації та суспільні сподівання*. К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2015. С. 262–271.
87. Лендшел М. Громадянське та локальне : сучасні інтерпретації функціонування громадянського суспільства на місцевому рівні. *Наукові записки НаУКМА. Політичні науки*. 2007. Т. 69. С. 59–64.

88. Лисогор І. Зеленський відповів, чи корупційний скандал вплинув на хід перемовин про мир. *Лівий берег*. 2025. URL: https://lb.ua/world/2025/12/01/709634_zelenskiy_vidpoviv_chi.html
89. Ліщинський І. Глокалізація, фрагмеграція та альтернативні візії внутрішніх геоекономічних суперечностей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2018. Вип. 22. Ч. 2. С. 77–81.
90. Локк Дж. *Два трактати про врядування*. Київ : Основи, 2001. 365 с.
91. Лубінець: 11 мільйонів громадян України виїхали закордон. *ІА «Уніан»*. 2025. URL: <https://www.unian.ua/society/lubinec-11-milyoniv-gromadyan-ukrajini-vijihali-zakordon-13242519.html>
92. Майже мільйон євро, які Латвія зібрала для України, пустять на дрони та автомобілі для ЗСУ. *Укрінформ*. 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubricato/3576820-majze-miljon-evro-aki-latvia-zibrala-dla-ukrajini-pustat-na-droni-ta-avtomobili-dla-zsu.html>
93. Макіавеллі Н. *Державець*. Андронум, 2020. 88 с.
94. Маклін Дж. *Громадянське суспільство: свобода у новому тисячолітті. Громадянське суспільство як здійснення свободи : центрально-східноєвропейський досвід*. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 1999. С. 10–21.
95. Марчук В. Концептуалізація громадянського суспільства: сучасний політологічний дискурс. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. 2016. № 10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpu_Polit_2016_10_13
96. Марчук В., Мельничук В. Стан інтеграції європейського досвіду у функціонування системи місцевого самоврядування України. *Регіональні студії*. 2022. № 31. С. 34–39.
97. Матійчик А. *Самоорганізація громадянського суспільства як чинник демократичної модернізації політичної системи України*. Автореф. дис. на здобуття наук. ст. к.політ.н. Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016. 22 с.

98. Місечко В. Закон про штучний інтелект в ЄС: що потрібно знати українцям? *Економічна правда*. 2024. URL: <https://epravda.com.ua/columns/2024/06/14/715175/>
99. На ТОТ залишаються близько шести мільйонів українців, із них 1,5 мільйона – діти. ІА «Укрінформ». 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tymchasovo-okupovani/3878992-na-tot-zalisautsa-blizko-sesti-miljoniv-ukrainciv-iz-nih-15-miljona-diti.html>
100. Назимко Є., Клемпарський М., Буга Г. Громадські обговорення в умовах правового режиму воєнного стану. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 3(81). С. 388–393.
101. *Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки*. Законодавство України. 2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text>
102. Не тільки про гроші : виклики співпраці та довіри між активістами та місцевою владою. *Укрінформ*. 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3878107-ne-tilki-pro-grosi-vikliki-spivpraci-ta-doviri-miz-aktivistami-ta-miscevou-vladou.html>
103. Нерубашенко І. Глобальне громадянське суспільство як нова модель світоустрою. *Політикус*. 2017. № 5. С. 26–29.
104. *Огляд демократичних інститутів України під час війни : Річний звіт-2024*. Центр політико-правових реформ, 2024. 102 с.
105. *Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету*. URL: <https://city.kharkiv.ua/>
106. Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, віра в перемогу, ставлення до виборів (березень 2024 р.). *Центр Разумкова*. 2024. URL: <https://razumkov.org.ua/novyny/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-vira-v-peremogu-stavlennia-do-vyboriv-berezen-2024r>
107. Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу (лютий-березень 2025 р.). *Центр Разумкова*. 2025. URL:

- <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r>
108. Партнерство – що це таке? Медіатори і педагогіка партнерства. *Commercial Mediation Group*. 2023. URL: <https://cmg.org.ua/info/partnerstvo>
 109. Партнерство. *Тлумачний словник української мови*. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?sword=%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%BD%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE>
 110. Патнем Р. *Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії*. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 301 с.
 111. Переговори про вступ України до ЄС: повний гід у 12 питаннях. *Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції*. 2024. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/peregovory-pro-vstup-ukrayiny-do-yes-povnyj-gid-u-12-pytannyah/>
 112. *Перелік українських неурядових організацій, які реалізують гуманітарні проекти за кошти міжнародних партнерів*. Міністерство розвитку громад та територій України : Офіційний вебсайт. URL: <https://mindev.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/perelik.pdf>
 113. Пилип В. Форми взаємодії інститутів громадянського суспільства з сектором безпеки та оборони у контексті реалізації правоохоронної функції. *Правова держава*. 2023. № 51. С. 77–86.
 114. Підтримка населенням децентралізації залишається на рівні 77% – дані всеукраїнського соціологічного дослідження. *Офіс Ради Європи в Україні*. 2024. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/public-support-to-decentralisation-reform-in-ukraine-reaches-77->
 115. *План заходів з реалізації у 2025-2026 роках Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки*. Урядовий портал. 2025. URL:

- <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/uploads/public/67e/166/361/67e16636163e9539173550.pdf>
116. Платон. *Держава*. Львів : Апріорі, 2021. 464 с.
 117. Полтораков О., Донай Л. «Глокальне» громадянське суспільство: перспективи становлення та розвитку. *Розвиток взаємодії держави і громадянського суспільства : Матеріали експертного обговорення Національного інституту стратегічних досліджень*. 2013. URL: https://www.researchgate.net/publication/358037663_Glokalne_gromadanske_suspilstvo_perspektivi_stanovlenna_ta_rozvitku
 118. Полтораков О., Донай Л. «Глокальне» громадянське суспільство: перспективи становлення та розвитку. *Громадянське суспільство і державна влада*. Національний інститут стратегічних досліджень, 2013. С. 299–305.
 119. Портал Урядового офісу координації європейської та євроатлантичної інтеграції. 2025. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/>
 120. Потапенко В. (за ред.). *Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2023-2024 роках : аналіт. доп.* Київ : НІСД, 2024. 47 с.
 121. Потапенко В., Тищенко Ю. (та ін.). *Стан розвитку громадянського суспільства в Україні (2022-2023 рр.) : аналіт. доп.* Київ : НІСД, 2023. 91 с.
 122. *Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо спрощення порядку ввезення, обліку та розподілу гуманітарної допомоги № 9111 від 16.03.2023 р.* Верховна Рада України. 2023. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41537>
 123. *Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та інших законодавчих актів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування № 7283 від 13.04.2022 р.* Верховна Рада України. 2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39362>
 124. Реєстр волонтерів виріс у 1,5 рази цього року. *Опендатабот*. 2024. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/volunteers-2024>

125. Резнік О. (за наук. ред.). *Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні*. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. 288 с.
126. Реформа децентралізації та стійкі громади стали опорою для України в умовах великої війни – Олексій Кулеба. *Міністерства розвитку громад та територій України*. 2025. URL: <https://mindev.gov.ua/news/reforma-detsentralizatsii-ta-stiiki-hromady-staly-oporoiu-dlia-ukrainy-v-umovakh-velykoi-viiny-oleksii-kuleba>
127. Розенблум Н. Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму. *Часопис «І»*. 2001. URL: <https://www.ji.lviv.ua/n21texts/rosenblum.htm>
128. *Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з реалізації у 2025-2026 роках Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки» № 246-р від 21.03.2025 р.* Урядовий портал. 2025. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzh-spryiannia-rozvytku-hromadianskoho-suspilstva-v-ukraini-na-20212026-roky-i-246>
129. *Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми з розвитку волонтерської діяльності на період до 2030 року» № 715-р від 15.07.2025 р.* Урядовий портал. 2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/715-2025-%D1%80#Text>
130. Рубан А. Вплив процесів глобалізації на розвиток громадянського суспільства. *Актуальні проблеми політики*. 2022. № 70. С. 68–73.
131. Рудакова С., Щетініна Л., Данилевич Н., Кожара В. Розвиток та цифровізація громадських організацій в Україні. *Галицький економічний вісник*. 2024. № 5 (90). С. 158–163.
132. Руссо Ж.-Ж. *Про суспільну угоду, або принципи політичного права*. Київ : Port-Royal, 2001. 349 с.
133. Рябов С. *Політологічна теорія держави*. 22-е вид. К. : Тандем, 1996. 239 с.

134. Савенко В. Еволюція ідеї громадянського суспільства та уявлень про неї. *Російсько-українська війна: право, безпека, світ: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції*. Тернопіль : Західноукраїнський національний університет, 2022. С. 132–136.
135. Семенюта І. Кількість громадських організацій в Україні за час повномасштабної війни перевищила сто тисяч, – дослідження. *Детектор Media*. 2025. URL: <https://cs.detector.media/community/texts/186603/2025-10-29-kilkist-gromadskykh-organizatsiy-v-ukraini-za-chas-povnomasshtabnoi-viyny-perevyshchyla-sto-tysyach-doslidzhennya/>
136. Сидоренко Н., Наумик А. Громадянське суспільство і правова держава як феномен психолого-правового розвитку суспільства. *Простір, час та інноваційно-психологічний клімат у соціогуманітарному дискурсі : колективна монографія*. Дніпро : ДДУВС, 2024. 160 с.
137. Скіцько О. (у співавт.). Загрози та ризики використання штучного інтелекту. *Кібербезпека: освіта, наука, техніка*. 2023. № 2(22). С. 6–18.
138. Співпраця EUProstir з проєктами ЄС на підтримку громадянського суспільства в Україні. *Європейський Простір*. 2023. URL: <https://euprostir.org.ua/about-together>
139. *Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2023-2024 роках : Аналітична доповідь*. Київ : НІСД, 2024. 47 с.
140. *Статут Організації Об'єднаних Націй* від 26.06.1945 р. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010/conv#n44
141. Стефурак Я. Актуальні моделі громадянського суспільства. *Молодь і наука: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку права в Україні : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції аспірантів, студентів, молодих учених (м. Київ, 17 травня 2024 р.)*. Київ : Вид-во Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, 2024. С. 261–264.
142. Стефурак Я. Громадянське суспільство в умовах дії правового режиму воєнного стану. *Крим та Чорноморський регіон: реконструктивний*

- розвиток у воєнний та повоєнний період : Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського до 106-ї річниці від заснування університету та Кримського форуму (м. Київ, 17-18 жовтня 2024 р.). Львів–Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 139–141.*
143. Стефурак Я. Децентралізація як чинник впливу на організаційну структуру громадянського суспільства. *Регіональні студії*. 2025. № 40. С. 84–90.
 144. Стефурак Я. До проблеми моделювання громадянського суспільства. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. 2025. Вип. 20. С. 321–328.
 145. Стефурак Я. Еволюція політико-правового середовища для громадянської самоорганізації в Україні в контексті європейських змін і викликів. *Демократичні трансформації в державах Центрально-Східної Європи та Україні в умовах викликів та загроз : зб. матеріалів Другої Всеукр. наук.- практ. конф. (Світязь, 23–24 трав. 2025 р.). Луцьк : Вежа-Друк, 2025. С. 201–204.*
 146. Стефурак Я. Еволюція політологічного осмислення феномену «громадянське суспільство». *Науковий журнал «Політикус»*. 2025. № 3. С. 7–12.
 147. Стефурак Я. Методологія дослідження політико-правових чинників самоорганізації громадянського суспільства. *Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 8-9 травня 2025 р.). Івано-Франківськ, 2025. С. 127–128.*
 148. Стефурак Я. Особливості розбудови глобального громадянського суспільства. *Демократичні трансформації в державах Центрально-Східної Європи та Україні в умовах викликів та загроз : збірник матеріалів Всеукр. наук.- практ. конференції (Світязь, 17–18 травня 2024 р.). Луцьк : Вежа-Друк, 2024. С. 123–126.*

149. Стефурак Я. Партнерство в громадянсько-державних відносинах. *Науковий погляд молоді: ключові питання сучасного етапу реформування системи вітчизняного законодавства: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців (м. Київ, 31 жовтня 2024 р.)*. Київ: Вид-во Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, 2024. С. 403–408.
150. Стефурак Я. Самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства *Молодь і наука: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку права в Україні : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції аспірантів, студентів, молодих учених (м. Київ, 15 травня 2025 р.)*. Київ : Вид-во Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, 2025. С. 268-271.
151. Стефурак Я. Сучасні виклики у формуванні глобального громадянського суспільства. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*. 2025. № 2. С. 115–121.
152. Стефурак Я. Чинник децентралізації у розбудові громадянського суспільства. *Українське суспільство в умовах російсько-української війни 2014-2025 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової студентської конференції (25 лютого 2025 р.)*. Ужгород, 2025. С. 22–27.
153. Стефурак Я. Чинники модернізації політичної системи України в умовах воєнного стану. *Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри. Збірник матеріалів V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 25-26 квітня 2024 р.)*. Івано-Франківськ, 2024. С. 54–57.
154. Стефурак Я., Герман М. Партнерство як чинник оптимізації громадянсько-державних відносин. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2024. № 5 (65). С. 69–75.
155. Сторонянська І., Залуцький І. Інституційно-правові засади регулювання просторового розвитку в Україні. *Економіка України*. 2022. № 12 (733). С. 34–50.

156. Тейлор Ч. *Джерела себе*. Київ: Дух і літера, 2005. 696 с.
157. Тимчасовий дім. У яких регіонах України найбільше внутрішніх переселенців і як зросла їх кількість у Києві – інфографіка NV. NV. 2025. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/vpo-v-ukrajini-skilki-pereselenciv-u-kiyevi-ta-v-regionah-ukrajini-stanom-na-2025-novini-ukrajini-50561277.html>
158. Тіхонова О. Становлення ідеї громадянського суспільства. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2020. № 30. С. 207–211.
159. Токар М., Шандор Ф. *Соціологія громадянського суспільства : інституціональний вимір : навчальний посібник*. Ужгород : РІК-У, 2024. 228 с.
160. Токвіль А. де. *Про демократію в Америці*. Київ : Видавничий дім «Всесвіт», 1999. 590 с. URL: <http://litopys.org.ua/tocq/toc.htm>
161. Томкіна О. Принцип партнерства у відносинах між інститутами громадянського суспільства і держави: конституційно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 62–65.
162. У Польщі збирають кошти на «Байрактар» для України. *Укрінформ*. 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3517611-u-polsi-zbiraut-kosti-na-bajraktar-dla-ukraini.html>
163. *Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони*. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
164. Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» № 393/2018 від 26.11.2018 р. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/2018#Text>
165. Український GovTech у топі світових рейтингів. *Digital State UA*. 2025. URL: <https://digitalstate.gov.ua/uk/news/govtech/ukrayinskyu-govtech-u-topi-svitovykh-reytnyhiv>

166. Француз А., Довгошея Р. Інститути громадянського суспільства у протидії корупції в Україні в умовах війни. *Legal Bulletin*. 2024. № 4(14). С. 144–160.
167. Хіноцька Н. Мережі та партнерства громадянського суспільства: яка користь? *Європейський Простір*. 2019. URL: <https://euprostir.org.ua/practices/140618>
168. Хома Н. Глобальне громадянське суспільство: утопія чи перспективна реальність? *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2015. № 2. С. 191–195.
169. *Цілі сталого розвитку: Україна : Національна доповідь*. Київ : Міністерство економічного розвитку та торгівлі, 2017. 176 с. URL: http://un.org.ua/images/SDGs_NationalReportUA_Web_1.pdf
170. Чальцева О. Глобальне громадянське суспільство як актор глобальної публічної політики. *Політичне життя*. 2016. № 3. С. 161–166.
171. *Черкаська міська рада : Офіційний веб-сайт*. URL: <http://cherkasy-rada.gov.ua/>
172. Черниш О. Хештег як інструмент спротиву: соціальні мережі та мережеві практики протесту. *Політикус*. 2025. № 3. С. 103–108.
173. Шак Р. Глобальне громадянське суспільство як феномен сучасного світу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2021. № 2(30). С. 108–115.
174. Шваб М., Шваб Л. Концептуальні підходи до вивчення інституційної будови громадянського суспільства. *Scientific collection «Interconf»*. 2022. № 96. С. 383–393.
175. Шемшученко Ю. (за ред). *Юридичний словник-довідник*. Київ: Феміна, 1996. 696 с.
176. Шемшученко Ю., Бабкіна В., Горбатенко (за ред). *Політологічний енциклопедичний словник*. Київ : Генеза, 2004. 736 с.
177. Шинкарук В. (гол. ред. кол.). *Філософський енциклопедичний словник*. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

178. Шкірчак С., Шкірчак К. До питання змішаних моделей взаємодії громадянського суспільства і державної влади. *Наукові праці. Політологія*. 2018. Вип. 302. Том 314. С. 18–22.
179. Я – Маріуполь : Офіційний вебсайт. URL: https://mhhelp.org.ua/novini_ta_istorii/news
180. Яблонський В., Бекешкіна І., Гелетій М. та ін. *Громадянське суспільство України : політика сприяння та залучення, виклики та трансформації : аналіт. доп.* К. : НІСД, 2019. 112 с.
181. Якубовський В. Громадянське суспільство: сутність, ключові ознаки та роль у сучасному світі. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2022. № 2(76). С. 264–269.
182. *Abgabenordnung in der Fassung der Bekanntmachung vom 23. Januar 2025 (BGBl. 2025 I Nr. 24.* URL: https://www.gesetze-im-internet.de/ao_1977/BJNR006130976.html
183. Aïdan P. Accord de branche : définition, spécificités et enjeux. *Legalstart*. 2025. URL: <https://www.legalstart.fr/fiches-pratiques/relations-employeur-salaries/accord-de-branche/>
184. Aiossa N. Hungary's New Bill Threatens to End Civil Society and Empower the Government to Persecute with Impunity. *Transparency International EU*. 2025. URL: <https://transparency.eu/hungarys-new-bill-threatens-to-end-civil-society-and-empower-the-government-to-persecute-with-impunity/>
185. Alexander J. *The Civil Sphere*. Oxford University Press, 2006. URL: https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9780199708956_A35477482/preview-9780199708956_A35477482.pdf
186. Alexander J. Ch. Robust Utopias and Civil Repairs. *International Sociology*. 2001. Vol. 16. Issue 4. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0268580901016004004>
187. Anderson E. *Cosmopolitan canopy: Race and civility in everyday life*. New York: W.W. Norton, 2012. 338 p.

188. Anheier H., Glasius M., Kaldor M. *Global civil society in an era of regressive globalisation*. Los Angeles : University of California, 2003. 33 p.
189. Arato A., Cohen J. L. *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, Massachusetts, and London : The MIT Press, 1994. 800 p.
190. Arnstein S.R. A Ladder of Citizen Participation. *Journal of the American Planning Association*. 1969. № 4. P. 216–224.
191. *Basic Law for the Federal Republic of Germany*. Version as promulgated on 23 May 1949 with last amended. URL: https://www.bundeswahlleiterin.de/en/dam/jcr/7c479610-68e2-4c5e-b724-9e8a9930d543/grundgesetz_auszug_engl.pdf?utm_source=chatgpt.com
192. *Bekendtgørelse af lov om fonde og visse foreninger (LBK nr 2020 af 11/12/2020)*. Retsinformation. 2020. URL: <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/2020/2020>
193. Bernhard M., Tzelgov E., Jung, D.-J., Coppedge, M., & Lindberg, S. I. *The Varieties of Democracy Core Civil Society Index*. Gothenburg: The Varieties of Democracy Institute. 2015. URL: https://gupea.ub.gu.se/bitstream/handle/2077/40672/gupea_2077_40672_4.pdf?sequence=4&isAllowed=y
194. Bisin A., Verdier T. On the Joint Evolution of Culture and Political Institutions : Elites and Civil Society. *Journal of Political Economy*. 2024. Vol. 132. № 5. P. 1485–1564
195. Bolleyer N. The Statist Path towards a Constraining Legal Environment for Organized Civil Society: France. *The State and Civil Society: Regulating Interest Groups, Parties, and Public Benefit Organizations in Contemporary Democracies*. 2018. P. 281–300.
196. Boosting cooperation in the Baltic Sea Region. *Union of the Baltic Cities*. URL: <https://ubc.net/>
197. Bull H. *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*. 4th ed. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2012. 352 p.
198. Burgess M. *Comparative Federalism : Theory and practice*. New York : Taylor & Francis e-Library, 2006. 371 p.

199. *Cambridge Advanced Learner's Dictionary*. 4th ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2013. 1856 p.
200. Carnegie E. Wealth. *North American Review*. 1889. № 148. URL: <https://www1.swarthmore.edu/SocSci/rbannis1/AIH19th/Carnegie.html>
201. Celeste M. *Working with NGOs : a practical guide to operational collaboration between the World Bank and nongovernmental organizations (English)*. Washington, D.C. : World Bank Group. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/814581468739240860>
202. Choi M. A Concept Analysis of Digital Citizenship for Democratic Citizenship Education in the Internet Age. *Theory & Research in Social Education*. 2016. Vol. 44. P. 565–607.
203. *Civil society participation index – 2024*. URL: https://www.theglobaleconomy.com/rankings/civil_society_participation_index/?utm_source=chatgpt.com
204. *Codice del Terzo settore (della legge 6 giugno 2016)*. URL: <https://servizi.lavoro.gov.it/Runts/AnteprimaPDF.aspx?id=16&lang=it-it/DL-117-del-03072017-Codice-del-Terzo-settore.pdf>
205. Cohen. J., Rogers J. Secondary Associations and Democratic Governance. *Politics and Society*. 1992. № 20. P. 393–472.
206. Comte A. *The positive philosophy of Auguste Comte*. Kitchener : Batoche Books, 2000. 338 p. URL: <https://historyofeconomicthought.mcmaster.ca/comte/Philosophy1.pdf>
207. *Council of the Baltic Sea States*. URL: <https://cbss.org/priorities/sustainable-prosperous-region/>
208. D'Cunha S., Ferraro T., Rodenhäuser T. «Hybrid threats», «grey zones», «competition», and «proxies»: When is it actually war? *International Committee of the Red Cross*. 2025. URL: <https://blogs.icrc.org/law-and-policy/2025/01/16/hybrid-threats-grey-zones-competition-and-proxies-when-is-it-actually-war/>

209. Daseler G. The Antiauthoritarian: Christopher Hitchens in Theory and Practice. *Free Inquiry Magazine*. 2024. URL: <https://secularhumanism.org/exclusive/the-antiauthoritarian-christopher-hitchens-in-theory-and-practice/>
210. Davis H., Dallimore D., Mann R. Religion and local civil society: participation and change in a post-industrial village. *Journal of Contemporary Religion*, 2021. № 36(2). P. 287–309.
211. *Declaration Toward a Global Ethic*. Chicago, U.S.A. : Parliament of the World's Religions, 1993. URL: https://www.weltethos.org/wp-content/uploads/2023/08/Decl_english.pdf
212. Demidov A. Partnership with Civil Society and the Legitimacy of EU Policymaking: Exploring Actors' Normative Arguments in Four Member States. *Journal of Contemporary European Research*. 2018. № 14 (2). URL: <https://www.jcer.net/index.php/jcer/article/view/869/802>
213. Democracy: regression and resilience. *Civicus*. 2025. URL: <https://publications.civicus.org/publications/2025-state-of-civil-society-report/democracy-regression-and-resilience/>
214. DeWiel B. A Conceptual History of Civil Society: From Greek Beginnings to the End of Marx. *Past Imperfect*. 1997. № 6. P. 3–42.
215. Dreier D. Vereine: 8 Finanzfragen. *Moneyland.ch*. 2023. URL: https://www.moneyland.ch/de/verein-club-finanzen-fragen?utm_source=chatgpt.com
216. *Eelnõude infosüsteem (EIS)*. URL: <https://eelnoud.valitsus.ee/main#XA5oMgIp>
217. Egholm L., Kaspersen L. Introduction to the Special Issue «Beyond Civil Society»: Advancing a Post-sectoral Conception of Civil Society – Moving Beyond Civil Society? *International Journal of Politics, Culture, and Society*. 2021. Vol. 34. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10767-020-09372-6>
218. EIU's 2024 Democracy Index: trend of global democratic decline and strengthening authoritarianism continues through 2024. *The Economist*

- Intelligence Unit Limited*. 2025. URL: <https://www.eiu.com/n/democracy-index-2024/>
219. *European statistics system*. URL: <https://osp.stat.gov.it/en>
220. EUSBSR Annual Forum 2026. Resilience Edition. *EUSBSR*. 2025. URL: <https://eusbsr.eu/annual-forum/>
221. Evers A. Civicness and civility : Their meanings for social services. *VOLUNTAS International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*. 2009. № 20 (3). P. 239–259.
222. Falk R. Resisting «globalisation-from-above» through «globalisation-from-below». *New Political Economy*. 1997. № 2. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13563469708406281>
223. Ferguson A. *An Essay on the History of the Civil Society*. Cambridge University Press, 1995. 290 p.
224. Fraser N. Rethinking the public sphere: a contribution to the critique of actually existing democracy. *Social Text*. 1990. № 25/26. P. 56–80.
225. Fraser N. Transnationalizing the Public Sphere. On the Legitimacy and Efficacy of Public Opinion in a Post-Westphalian World. *Transversal Journal*. 2007. URL: <https://transversal.at/transversal/0605/fraser/en>
226. Freedom in the World 2024. *Freedom House*. 2024. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2024>
227. French Civil Society Organizations (CSOs). *AFD Group*. URL: <https://www.afd.fr/en/french-civil-society-organizations-csos>
228. Fukuyama F. *Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalisation of Democracy*. Profile Books, 2014. 658 p.
229. Fukuyama F. Social Capital and Civil Society. *IMF Conference on Second Generation Reforms*. The Institute of Public Policy. George Mason University, 1999. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm#I>
230. Fukuyama F. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York : Free Press, 1995. 480 p.

231. *Global Civil Society Yearbook*. London School of Economics and Political Science. URL:
<https://www.google.com/search?q=https://www.lse.ac.uk/international-development/research/centre-for-civil-society/global-civil-society-yearbook>
232. Global Humanitarian Overview 2025. *Humanitarian Action*. URL:
<https://humanitarianaction.info/document/global-humanitarian-overview-2025/article/how-contribute>
233. Gramsci A. *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*. London: Lawrence & Wishart, 1971. P. 220–221.
234. *Guide for participatory budgeting in Estonia*. People Powered. 2018. URL:
<https://www.peoplepowered.org/resources-content/guide-for-participatory-budgeting-in-estonia>
235. Habermas J. *Between Facts and Norms : Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge, Mass. : MIT Press, 1996. URL:
<https://teddykw2.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/07/jc3bcrgen-habermas-between-facts-and-norms.pdf>
236. Habermas J. *Europe. The Faltering Project*. Cambridge: Polity Press, 2009. 192 p.
237. Habermas J. *Structural change in the public sphere: Research on the category of bourgeois society*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1991. URL:
https://arditiesp.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/01/habermas_structural_transf_public_sphere.pdf
238. Habermas Ju. *The Theory of Communicative Action: Reason and the Rationalization of Society*. John Wiley and Sons Ltd, 1986. 521 p.
239. *Hegel's philosophy of right*. London : George Bell and Sons, 1896. 410 p. URL:
<https://ia601302.us.archive.org/22/items/cu31924014578979/cu31924014578979.pdf>
240. Herrle P. New Partnerships between civil society actors and government institutions. *URBANET*. 2016. URL: <https://www.urbanet.info/new-partnerships-civil-society-government-institutions/>

241. *Historical Overview* (PDF від UIA). URL: https://uia.org/system/files/pdf/v5/2018/2_9.pdf
242. Hitchens Ch. *God is not great: how religion poisons everything*. New York: Warner Books, 2007. URL: <https://scispace.com/pdf/god-is-not-great-how-religion-poisons-everything-10ekjvc12h.pdf>
243. Households – type of connection to the internet (2003-2024). *Eurostat*. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/isoc_ci_it_h/default/table?lang=en
244. How Many Nonprofits Worldwide? Number of Nonprofits and Charities by Country. *WikiCharities*. 2022. URL: https://www.wikicharities.org/how-many-nonprofits-in-the-world?utm_source=chatgpt.com
245. Hrosul D. Strengthening connections between civil society and government institutions. *EUnighbourseast*. 2024. URL: <https://eunighbourseast.eu/young-european-ambassadors/blog/strengthening-connections-between-civil-society-and-government-institutions/>
246. Hubbard M. Power relations and risk allocation in the governance of public private partnerships: A case study from China. *Policy and Society*. 2012. № 31(1). P. 39–49.
247. *Independent Reporting Mechanism. Lithuania Co-Creation Brief 2025. OpenGovPartnership*. URL: https://www.opengovpartnership.org/wp-content/uploads/2025/05/Lithuania_Co-Creation_Brief_2025_EN.pdf
248. Jarosz A., Kačka K. *Models of European Civil Society: Transnational Perspectives on Forming Modern Societies*. Cambridge Scholars Publishing, 2018. 455 p.
249. Juergensmeyer M. Civil Society and Religion. *International Encyclopedia of Civil Society*. 2010. P. 209–213.
250. Kaldor M. *Global Civil Society: An Answer to War*. Polity, 2003. 200 p.
251. Kaldor M. The idea of global civil society. *International Affairs*. 2003. Vol. 79. Issue 3. P. 583–593.

252. Keane J. *Civil Society and the State: New European Perspectives*. Verso, 1988. 426 p.
253. Keane J. Civil Society, Definitions and Approaches. *International Encyclopedia of Civil Society*. Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg, 2009. P. 461–464.
254. Kenneth N., Heiko G. Patterns of Participation: Political and Social Participation in 22 Nations. *Discussion Paper SP*. 2008. Vol. 4. URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/49726/1/587500093.pdf>
255. Kern T. Gemeinde-Versammlungen: Wo Schweizer:innen über die Themen vor ihrer Haustür entscheiden. *Zweigniederlassung der Schweizerischen Radio- und Fernsehgesellschaft*. 2025. URL: https://www.swissinfo.ch/ger/schweizer-demokratie/gemeinde-versammlungen-wo-schweizerinnen-%C3%BCber-die-themen-vor-ihrer-haust%C3%BCr-entscheiden/89719225?utm_source=chatgpt.com
256. King D. P. Religion, Charity, and Philanthropy in America. *Oxford University Press*. 2018. URL: <https://oxfordre.com/religion/display/10.1093/acrefore/9780199340378.001.0001/acrefore-9780199340378-e-435>
257. Klein S., Lee Ch.-S. Towards a Dynamic Theory of Civil Society: The Politics of Forward and Backward Infiltration. *Sociological Theory*. 2019. № 37(1). P. 62–88.
258. Kooiman J. *Governing as Governance*. London : SAGE Publications Ltd, 2003. URL: https://sk.sagepub.com/book/mono/governing-as-governance/toc#_
259. Küng H. *A global ethic challenge for the new Millennium : Gresham Special Lecture*. Gresham College, 2000. URL: https://www.gresham.ac.uk/sites/default/files/09may00hanskung_aglobalethic.pdf
260. Laclau E., Mouffe Ch. *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. Second Edition. London, New York : Verso, 2001. URL: <https://platypus1917.org/wp-content/uploads/Ernesto-Laclau-Chantal-Mouffe->

- Hegemony-and-Socialist-Strategy_-Towards-a-Radical-Democratic-Politics-Second-Edition-Verso-2001.pdf
261. Latvia : Civic space report – 2025. *Civic Alliance Latvia*. 2025. URL: <https://civic-forum.eu/wp-content/uploads/2025/06/Civic-Space-Report-2025-Latvia.pdf>
 262. Lauth H.-I., Merkel W. *Zivilgesellschaft im Transformationsprozess. Länderstudien zu Mittelostund Südeuropa, Asien, Afrika, Lateinamerika und Nahost*. Mainz : Politikwissenschaftliche Standpunkte, 1997. 385 s.
 263. McIlwain C. Beyond the Hashtag: #Ferguson, #BlackLivesMatter, and the Online Struggle for Racial Justice. *SSRN Electronic Journal*. 2016. URL: https://www.researchgate.net/publication/316364599_Beyond_the_Hashtags_Ferguson_Blacklivesmatter_and_the_Online_Struggle_for_Offline_Justice
 264. *Monitor : Tracking Civic Space*. URL: https://monitor.civicus.org/?utm_source=chatgpt.com
 265. Montesquieu Ch.-L. *The Spirit of the Laws*. Kitchener : Batoche Books. 726 p. URL: <https://historyofeconomicthought.mcmaster.ca/montesquieu/spiritoflaws.pdf>
 266. Mor M. Global Civil Society and International Society: Compete or Complete? *Alternatives: Global, Local, Political*. 2013. № 38(2). P. 172–188.
 267. Mossberger K., Tolbert C. O., Ramona S., McNeal R. S. *Digital Citizenship: The Internet, Society, and Participation*. The MIT Press, 2007. 240 p.
 268. Nigeria Flood Relief Fund by GlobalGiving. *GlobalGiving*. URL: <https://www.globalgiving.org/projects/nigeria-flood-relief-fund/>
 269. *NOD. Forum – idéburna organisationer med social inriktning*. URL: <https://www.nodsverige.se/english/>
 270. O'Callaghan J. Playing with fire: EBU investigates Russia's hybrid attacks on Europe. *The European Broadcasting Union*. 2025. URL: <https://www.ebu.ch/news/2025/03/playing-with-fire-ebu-investigates-russia-hybrid-attacks-in-europe>

271. OECD Survey on Drivers of Trust in Public Institutions 2024 Results – Country Notes: Denmark. *Organisation for Economic Co-operation and Development*. 2024. URL: https://www.oecd.org/en/publications/oecd-survey-on-drivers-of-trust-in-public-institutions-2024-results-country-notes_a8004759-en/denmark_ac5b6973-en.html
272. *Official statistics of Latvia*. URL: <https://stat.gov.lv/en>
273. *Open government*. Unified Web Platform. URL: <https://www.mk.gov.lv/en/open-government>
274. OSALE: Estonia's eParticipation Platform. *Participedia*. URL: <https://participedia.net/case/1268>
275. Patel F. *Glocal Development for Sustainable Social Change. Handbook of Communication for Development and Social Change*. Springer Singapore, 2020. URL: <https://www.springerprofessional.de/en/glocal-development-for-sustainable-social-change/18062588>
276. Pennino M. *The Evolution of Civil Society Engagement to face Global Challenges*. WTI working paper. 2025. № 10. 40 p.
277. Pietrzyk-Reeves D. Rethinking Theoretical Approaches to Civil Society in Central and Eastern Europe: Toward a Dynamic Approach. *East European Politics and Societies*. 2022. Vol. 36. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/08883254221081037>
278. Prasad B. 20 Major Environmental Movements of the World. *Interdisciplinary Science and Public Health*. 2024. URL: <https://sciph.info/20-major-environmental-movements-of-the-world-2/#chipko-movement>
279. Protection des droits humains et de la société civile – Notre travail et son impact. *D'Expertise France*. URL: <https://www.expertisefrance.fr/en/expertise/civil-society-and-human-rights>
280. Putnam R. D. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster, 2000. 544 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Bowling_Alone.html?id=rd2ibodep7UC&redir_esc=y

281. *Rahvaalgatus*. URL: <https://rahvaalgatus.ee/>
282. Regulation of the European Parliament and of the Council «Laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act) and amending certain Union legislative acts» of 21.04.2021. *Publications Office of the European Union*. 2021. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52021PC0206>
283. *Religious Civil Society: Significance and symbolism*. Wisdom Library. 2025. URL: <https://www.wisdomlib.org/concept/religious-civil-society>
284. Ribble M., Bailey G. D. *Digital Citizenship in Schools*. International Society for Technology in Education, 2007. 149 p.
285. Ritzer G. The Globalization of Nothing. *Review of International Affairs*. 2007. № 23(2). URL: https://www.researchgate.net/publication/29445575_The_Globalization_of_Nothing
286. Ritzer G., Ryan M. The globalization of nothing. *Social Thought & Research*. 2002. Vol. 25. URL: <https://files01.core.ac.uk/download/pdf/213388936.pdf>
287. Rotolo Ch. Growing Share of U.S. Adults Say Religion Is Gaining Influence in American Life. *Pew Research Center*. 2025. URL: <https://www.pewresearch.org/religion/2025/10/20/growing-share-of-us-adults-say-religion-is-gaining-influence-in-american-life>
288. Rudolph S. H. Civil Society and the Realm of Freedom. *Economic and Political Weekly*. 2000. Vol. 35. P. 1762–1769.
289. *Sabiedrības līdzdalības Fonds – platformu ManaBalss.lv*. URL: <https://manabalss.lv/>
290. Saint Augustine. *The City Of God (de Civitate Dei)*. J.m.dent Amp Sons Ltd London, 1945. 465 p.
291. Salamon L. M. *Volunteering in Cross-National Perspective: Evidence From 24 Countries*. Johns Hopkins University, 2001. URL: https://www.researchgate.net/publication/237649701_Volunteering_in_Cross-National_Perspective_Evidence_From_24_Countries

292. Salamon L., Sokolowski W., Haddock M. *Explaining Civil Society Development: A Social Origins Approach*. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2017. 344 p.
293. Sara E. Helms McCarty S. E., Thornton J. The Influence of Religiosity on Charitable Behavior: A COPPS Investigation. *The Journal of Socio-Economics*. 2012. № 41(4). P. 373–383.
294. Schmidt V. A. *Europe's Crisis of Legitimacy: Governing by Rules and Ruling by Numbers in the Eurozone*. Oxford University Press, 2020. 378 p.
295. Schmitter P. Still the Century of Corporatism?. *The Review of Politics*. 1974. № 36(1), P. 85–131.
296. Schwartz N. L. *Distinction between Public and Private Life : Marx on the Zōon Politikon*. Political Theory. 1979. P. 245–266.
297. *SILab Ukraine: Офіційний вебсайт*. URL: <https://www.silabua.com/about>
298. Streeck W. Kenworthy L. Theories and Practices of Neocorporatism. *The handbook of political sociology: states, civil societies, and globalization*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2005. P. 441–460.
299. Strengthening Public-Private Cooperation with Civil Society. *White paper of World Economic Forum*. 2023. 12 p.
300. Summary on act LXXVI of 2017 on the transparency of the organizations supported from abroad. Nográdi Law Office. URL: <https://nogradi.eu/2017/07/16/summary-on-act-lxxvi-of-2017-on-the-transparency-of-the-organizations-supported-from-abroad/>
301. Taranenko A. Development of the Baltic Interstate and Non-Governmental Institutions and Their Role in the Building of Regional Consciousness. *Rethinking the Baltic Sea Region: trends and challenges*. Uppsala : Uppsala University, 2023. Chapter 5. P. 86–124.
302. *The Blackwell Dictionary of Political Science*. Malden, Mass : Blackwell Publishers, 1999. 396 p.
303. *The DCE Concept*. Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/en/web/education/dce-concept>

304. The Europa World Year Book 2025. *Informa Plc company*. URL: <https://www.routledge.com/The-Europa-World-Year-Book-2025/Publications/p/book/9781032982243>
305. *The future evolution of civil society in the European Union by 2030*. European Economic and Social Committee. 2017. URL: https://www.eesc.europa.eu/sites/default/files/files/the_future_evolution_of_civil_society_in_the_eu_by_2030.pdf
306. *The New Encyclopedia Britannica*. 15th ed. Vol. 3 (Micropædia). Chicago : Encyclopaedia Britannica, Inc., 2010. c. 337.
307. *The Oxford English Dictionary*. 2nd ed. Vol. 3 : Cham-Creeky. Oxford : Clarendon Press, 1989. 1143 p.
308. *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. UN: Department of Economic and Social Affairs. URL: <https://sdgs.un.org/2030agenda>
309. Ukraine Crisis Relief Fund by GlobalGiving. *GlobalGiving*. URL: <https://www.globalgiving.org/projects/ukraine-crisis-relief-fund/>
310. Ukraine: Health Cluster Bulletin. 2024. № 2. *OCHA Services*. URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/ukraine-health-cluster-bulletin-2-february-2024-enuk>
311. Understanding Mitbestimmung (Codetermination) in Germany. *Cent Capital*. URL: <https://www.cent.capital/finpedia/de/business-structures-law/corporate-law-what-is-mitbestimmung-codetermination>
312. *Understanding Political Theory: Radical Democracy: Laclau and Mouffe's Post-Marxist Critique*. PolSci Institute. 2025. URL: <https://polsci.institute/understanding-political-theory/radical-democracy-laclau-mouffe-critique/>
313. Understanding the 35-Hour Workweek and Overtime Rules in France. *Parakar Group*. 2024. URL: <https://parakar.eu/knowledge/fr/35-hour-workweek-overtime>
314. *United Nations : Civil Society*. URL: <https://www.un.org/en/civil-society/page/about-us>

- 315. Vasconcellos M., Vasconcellos A.-M. State-civil society partnership: issues for debate and new researches. *Organizações & Sociedade*. 2011. № 18. P. 701–717.
- 316. Vivek M. K. The Role of Global Civil Society in Global Governance. *Beijing Law Review*. 2012. № 3. P. 206–212.
- 317. *Yearbook of International Organizations*. Union of International Associations (UIA) Statistics. URL: <https://uia.org/publications/statistics>

ДОДАТОК

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

Статті в наукових фахових виданнях України категорії Б:

1. Стефурак Я. До проблеми моделювання громадянського суспільства. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. 2025. Вип. 20. С. 321–328.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2312-1815/2025-20-38>

URL: <https://journals.pnu.if.ua/index.php/politology/article/view/254/249>

2. Стефурак Я. Децентралізація як чинник впливу на організаційну структуру громадянського суспільства. *Регіональні студії*. 2025. № 40. С. 84–90.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.40.14>

URL: <https://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/40/16.pdf>

3. Стефурак Я. Сучасні виклики у формуванні глобального громадянського суспільства. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*. 2025. № 2. С. 115–121.

DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2025.2\(66\).337632](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2025.2(66).337632)

URL: <https://visnyk-ppsp.kpi.ua/article/view/337632/326084>

4. Стефурак Я. Еволюція політологічного осмислення феномену «громадянське суспільство». *Науковий журнал «Політикус»*. 2025. № 3. С. 7–12.

DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2025-3.1>

URL: https://politicus.od.ua/3_2025/3.pdf

**Статті у періодичних наукових виданнях інших держав, які входять
до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або
Європейського Союзу, з наукового напрямку, за яким підготовлено
дисертацію здобувача:**

5. Стефурак Я., Герман М. Партнерство як чинник оптимізації громадянсько-державних відносин. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2024. № 5(65). С. 69–75.

DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2024.5.11>

URL: <https://kelmczasopisma.com/viewpdf/12323>

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Стефурак Я. Є. Методологія дослідження політико-правових чинників самоорганізації громадянського суспільства. *Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 8-9 травня 2025 р.)*. Івано-Франківськ, 2025. С. 127–128.

URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/23619/1/Pronoza%20I.pdf>

7. Стефурак Я. Самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства *Молодь і наука: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку права в Україні : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції аспірантів, студентів, молодих учених (м. Київ, 15 травня 2025 р.)*. Київ : Вид-во Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, 2025. С. 268–271.

URL: https://snu.edu.ua/wp-content/uploads/2025/06/m_n_s_2025_2.pdf

8. Стефурак Я. Актуальні моделі громадянського суспільства. *Молодь і наука: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку права в Україні : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції аспірантів, студентів, молодих учених (м. Київ, 17 травня 2024 р.)*. Київ : Вид-во Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, 2024. С. 261–264.

URL: https://snu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/08/m_n_s_2024.pdf

9. Стефурак Я. Партнерство в громадянсько-державних відносинах. *Науковий погляд молоді: ключові питання сучасного етапу реформування системи вітчизняного законодавства: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців (м. Київ, 31*

жовтня 2024 р.). Київ : Вид-во Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, 2024. С. 403–408.

URL: <https://pravo-snu.com.ua/wp-content/uploads/2024/11/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B2-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97-31.10.2024.pdf>

10. Стефурак Я. Громадянське суспільство в умовах дії правового режиму воєнного стану. *Крим та Чорноморський регіон: реконструктивний розвиток у воєнний та повоєнний період : Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського до 106-ї річниці від заснування університету та Кримського форуму (м. Київ, 17-18 жовтня 2024 р.)*. Львів–Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 139–141.

URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/336/9956/22536-1>

11. Стефурак Я. Чинник децентралізації у розбудові громадянського суспільства. *Українське суспільство в умовах російсько-української війни 2014-2025 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової студентської конференції (25 лютого 2025 р.)*. Ужгород, 2025. С. 22–27.

URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/125aa506-65f3-42cb-8b8c-b52c810ea82e/content>

12. Стефурак Я. Є. Чинники модернізації політичної системи України в умовах воєнного стану. *Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри. Збірник матеріалів V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 25-26 квітня 2024 р.)*. Івано-Франківськ, 2024. С. 54–57.

URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9e45cfe1-bb09-41e5-ad03-742e7a3ab2e3/content>

13. Стефурак Я. Еволюція політико-правового середовища для громадянської самоорганізації в Україні в контексті європейських змін і викликів. *Демократичні трансформації в державах Центрально-Східної Європи та Україні в умовах викликів та загроз : зб. матеріалів Другої Всеукр. наук.-практ. конф. (Світязь, 23-24 трав. 2025 р.)*. Луцьк : Вежа-Друк, 2025. С. 201–204.

URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/175ca527-c722-419f-83cd-1825b56e1754/content>

Апробація результатів дослідження здійснювалася у доповідях та повідомленнях на наукових конференціях: «Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри» (м. Івано-Франківськ, 8-9 травня 2025 р.); «Молодь і наука: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку права в Україні» (м. Київ, 15 травня 2025 р.); «Молодь і наука: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку права в Україні» (м. Київ, 17 травня 2024 р.); «Науковий погляд молоді: ключові питання сучасного етапу реформування системи вітчизняного законодавства» (м. Київ, 31 жовтня 2024 р.); «Крим та Чорноморський регіон: реконструктивний розвиток у воєнний та повоєнний період» (м. Київ, 17-18 жовтня 2024 р.); «Українське суспільство в умовах російсько-української війни 2014-2025 рр.» (м. Ужгород, 25 лютого 2025 р.); «Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри» (м. Івано-Франківськ, 25-26 квітня 2024 р.); «Демократичні трансформації в державах Центрально-Східної Європи та Україні в умовах викликів та загроз» (Світязь, 23-24 трав. 2025 р.).